

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ДРУЖУК ІРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 81'342:811.161.2'282.2(477.82)(043.3)
Д 76

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО
ПОЛІССЯ

Спеціальність 0.35 «Філологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Дружук

Науковий керівник: **Аркушин Григорій Львович**, доктор філологічних наук,
професор

Луцьк 2023

АНОТАЦІЯ

Дружук І. М. Фонетична система говірок Волинського Полісся.
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 «Філологія» – Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023.

Фонетика української мови має чимало рис, які суттєво відрізняють її від інших слов'янських. Наприклад, у жодній із суміжних мов не існує таких рефлексів *ě чи *o в новозакритому складі, як в українській. Саме звуковий із-поміж інших лінгвістичних рівнів визначальний для з'ясування статусу говірки та диференціювання діалектного простору.

Вплив сусідніх говіркових систем і літературної мови, збільшення рівня грамотності населення та щорічне помітне зменшення кількості типових носіїв зумовлює нагальність фахового дослідження діалектного мовлення.

У роботі проаналізовано історію вивчення фонетичної системи говорів трьох наріч української мови. Простежено, що відомості про звукові явища містять уже перші діалектологічні праці, саме протиставлення фонетичних особливостей стало основою членування діалектного ареалу й укладання лінгвістичних карт.

З'ясовано, що найповніше досліджено звуковий рівень говорів південно-західного наріччя, але найчастіше об'єктом зацікавлення науковців ставали голосні поліських діалектів, зокрема історія розвитку етимологічних *o, *e, *ě в північній і південній зонах, процес монофтонгізації цих виявів та артикуляційно-акустична характеристика двозвуків. Зауважено, що найменше вивчено фонетичну систему західнополіського діалекту, який оминають основні поліські ізоглоси, а відтак він виразно протиставлений іншим говорам цієї групи й має унікальну історію формування. Специфіка західнополіського діалекту полягає в тому, що через складний історичний розвиток, трагічні події ХХ ст. та перекроювання кордонів у складі говору виділено сучасні три частини: підляську, берестейсько-пінську та волинсько-поліську.

З'ясовано, що два із перших названих ареалів у звуковому аспекті вивчено ґрунтовно, а ядро – волинсько-поліські говірки – лише фрагментарно, зокрема проаналізовані невеликі регіони: любомльський, надсарнський, володимирський, прибузький, турійський, згоранський, ківерцівський.

У дисертації вперше системно досліджений фонетичний рівень волинсько-поліських говірок на основі зв'язного мовлення діалектоносіїв, народжених у 20-х – на початку 40-х років ХХ ст., та корпусу фонетичних діалектизмів із чіткою локалізацією, зафіксованих у доступних дослідженнях (240 н. пп. Волинської, Рівненської та частково Львівської областей).

Установлено, що система голосних говірок Волинського Полісся, як і решти північних говорів, залежить від наголосу. Акцентований і неакцентований вокалізми налічують шість фонем: [i], [и], [e], [a], [o], [y], а в перехідній зоні до середньополіської кількість фонем може сягати восьми. Виявлено, що більшу частотність у наголошеній позиції має голосний [и] < *o, *e, *ě та ненаголошені вокали [y] < *o, [и] < *e, *ě.

Проаналізовано специфіку функціонування голосних у говірках Волинського Полісся та встановлено такі особливості: монофтонги [i], [и] на місці етимологічних *o, *e, *ě, відсутність звуків неоднорідної артикуляції в цій позиції (дифтонги [ie], [и]) можливі в говірках перехідного до середньополіського типу, де вони паралельно функціонують із монофтонгами [y], [o], [e]). У неакцентованих закритих і відкритих складах *o, *e реалізовані звуками [o] та [e], але [o] < *o ще більше посилює лабіалізацію до голосного [y], а [и] < *e підвищує артикуляцію до [и], типовий вияв *ě – [и]. Носовий *e у наголошеній позиції > [’a] (у північно-західній частині після м’яких консонантів – позиційний [’e]); у ненаголошеній – [’a], хоча можливі рефлекси [e] (у кількох говірках північно-східного ареалу), [и] (у східній частині), [i] (у східній, центральній та південній частинах). Типовий вияв *o – звук [y]. Збереження *i не однаковою мірою репрезентоване на всій території Волинського Полісся й залежить від якості попереднього приголосного.

За допомогою осцилограмного методу інструментально-експериментальної фонетики вивчено дифтонги, зафіксовані в перехідних до середньополіських говірок. З'ясовано, що вияви [yo], [ie], [iɪ] – звуки висхідної неоднорідної артикуляції, а не власне дифтонги, де перший [i]-компонент менш відчутний, екскурсія якого зливається з рекурсією попереднього м'якого приголосного. Найяскравіше відтворена двокомпонентність виявів *ǣ, спостережено, що такі звуки знеоднорідненої артикуляції після вібранта [p] у лексемі *xp'in* створюють акустичне враження подвоєного голосного.

Вивчено умови позиційних змін і виявлено перехід ненаголошених [o] > [y] незалежно від якості наступного складу; [e] > [и] (а в окраїнних говірках неакцентованій [e] після губних, задньоязикових і рідше передньоязикових переходить в [и]); [o] > [a]; після м'яких передньоязикових перед наступним твердим консонантом [e] > [o]. Серед змін наголошених звуків простежено такі: після губних та передньоязикових [e] > [a], [и] > [e], після м'якого приголосного [’a] > [’e]. Установлено, що зміни наголошених [e] > [a], [и] > [e], [’a] > [’e] охоплюють приблизно ідентичну територію – південно-західно-північну.

Проаналізовано систему приголосних і з'ясовано, що консонантизм нараховує 32 фонем (22 тверді: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /з/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ш/, /ч/, /ʒ/, /х/, /к/, /г/, /г/; 10 м'яких: /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /з'/, /л'/, /н'/, /р'/, /й/). У говірках північної частини Волинського Полісся кількість приголосних у системі може коливатися від 29 до 32 фонем, оскільки губний [ф], передньоязикова африката [з], задньоязиковий [г] маловживані, засвідчені здебільшого в іншомовних словах; часом вони зовсім відсутні в говірці та заступлені звуками [хв], [х], свистячим [з], фарингальним [Г] відповідно. Маловживана питома африката [ʒ], збережена в дієслівних формах 1-ої ос. однини теперішнього часу. Частотніше вживання [ф], [г] характерне для говірок південної частини Волинського Полісся.

Установлено, що основні відмінності в реалізації приголосних зумовлені зміною частоти вживання м'яких і пом'якшених приголосних. Перед виявами ненаголошених *ě, *e (у закритому складі) губні та передньоязикові консонанти у волинсько-поліському ареалі, окрім південної частини, стверділи. Губні приголосні внаслідок депалаталізації могли розвинути додаткову артикуляцію [й], [н']. Зафіксоване обмежене функціонування м'яких свистячої африкати [ц'] та вібранта [p'], які в більшості говірок послідовно стверділи.

Губні приголосні перед *i зберігають історичну м'якість або пом'якшення практично в усьому ареалі Волинського Полісся, дещо меншу зону охоплює назване явище після передньоязикових консонантів.

Вивчено комбінаторні зміни звуків у волинсько-поліському ареалі, з'ясовано, що домінують форми із асимілятивно-дисимілятивними процесами та протетичні консонанти, а серед усічень переважає афераза.

Укладено «Атлас фонетичних особливостей Волинського Полісся» (49 атомарних карт). На основі аналізу звукових явищ створено 9 зведених карт і виділено сім говіркових груп: південну, східну, північно-східну, північно-західну, володимирську, маневицько-ківерцівську та центральну.

Фонетична система волинсько-поліських говірок зберігає північну залежність рефlekсації давніх голосних від наголошення, але помітно відрізняється від середньо- та східнополіських говірок, насамперед відсутністю дифтонгів відповідно до *o, *e та *ě.

Ключові слова: фонетична система, вокалізм, консонантизм, західнополіський говір, волинсько-поліські говірки, осцилограма, лінгвістична географія, членування діалекту, ареал, мовний рівень, діалектизм, північне наріччя.

ABSTRACT

I.M. Druzhuk. *Phonetic dialect system of Volyn Polissia. The qualifying scientific work as a manuscript.*

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 035 "Philology" – Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2023.

The phonetics of the Ukrainian language has a lot of features that significantly distinguish it from other Slavic languages; for example, none of the adjacent Slavic languages has the same reflexes **ě* or newly closed **o* as Ukrainian has. Of all the language levels of Ukrainian dialects, it is the sound level which is decisive for clarifying the status of the dialect and differentiating the dialect range.

The influence of neighbouring dialect systems and the literary language, an increase in the level of literacy of the population and a noticeable annual decrease in the number of typical speakers increases the urgency of the professional study of dialect speech.

The work analyzes the history of the study of the phonetic system of three dialects of the Ukrainian language. It has been noted that the first dialectological works have already contained information about sound features; the opposition of phonetic features became the basis for the division of the dialect range and the compilation of the first linguistic maps.

The sound level of speech of the south-western dialect was investigated most comprehensively; however, most often the object of interest of the researchers was the system of vowels of the northern dialects, in particular, the history of the development of etymological **o*, **e*, **ě* in the northern and southern dialect zones, the process of monophthongization of these manifestations and the articulator-acoustic specificity of Polissia diphthongs. The phonetic system of the West Polissiya dialect is the least researched in this group; this dialect is bypassed by the main isoglosses of Polissia and thus clearly different from the other two Polissia dialects, having its own unique history of formation. Due to the complex historical development, the tragic events of the 20th century and redrawing the borders, the specificity of the West Polissiya dialect is that it includes three modern parts in its composition, they are: Pidliassia, Berestey-Pinsk and Volyn Polissia.

It has been found that the first two mentioned areas in the phonetic aspect were studied thoroughly, but the core – Volyn Polissiya dialects was studied only

fragmentarily, in particular, small areas were analyzed: Luboml, Nadsarny, Volodymyr, Prybuzhzhia, Turiisk, Zgorany, Kivertsii.

For the first time the dissertation has systematically investigated the phonetic level of Volyn Polissiya dialects on the basis of the connected speech of the dialect native speakers who were born in the 1920s – early 40s, and the corpus of phonetic dialects with clear localization recorded in currently available research papers (covering 240 villages of Volyn, Rivne and partly Lviv regions).

We have established that the system of vocalism of the dialects of Volyn Polissia, as well as the rest of the northern dialects, depends on the stress, that accented and non-accented vocalisms have six phonemes: [i], [ɨ], [e], [a], [o], [y], and in the transition zone to the Middle Polissia the number of phonemes can reach eight. It was found that the vowel [ɨ] < *o, *e, *ě and unstressed vocals [y] < *o, [ɨ] < *e, *ě have a higher frequency in the stressed position.

The specificity of functioning of vowels in the dialects of the Volyn Polissia was analyzed and the following features of vocalism were established: monophthongs [i], [ɨ] in place of etymological *o, *e, *ě, absence of sounds of heterogeneous articulation in this position; diphthongs [iɛ], [iɨ] are possible in dialects of the transitional to Middle Polissia type, where they function simultaneously with monophthongs [y], [o], [e].

In unstressed closed and open syllables *o, *e are realized by sounds [o] and [e], but [o] < *o is more labialized similarly to the vowel [y], and [ɨ] < *e increases articulation to [ɨ], with the typical manifestation of *ě > [ɨ]. Nasal *ę in the stressed position > [ʼa], which in the northwestern part after soft consonants is implemented positional [ʼe]; in the unstressed – [ʼa], reflexes [e] (in several dialects of the northeastern range), [ɨ] (in the eastern part), [i] (in the eastern, central and southern parts) are possible. A typical manifestation of *o is the sound [y]. The preservation of *i is not represented to the same extent in the entire territory of the Polissia and depends on the quality of the preceding consonant.

With the help of the oscillogram method of instrumental-experimental phonetics, we studied the diphthongs recorded in the dialects transitive to Middle Polissia, and it

was found that the manifestations [yo], [ie], [iu] are the sounds of ascending heterogeneous articulation, and not the diphthongs per se, where the first [i] is the component which is less tangible, the excursion of it merging with the recursion of the previous soft consonant. It has been observed that the most clearly expressed are two-component manifestations of *ě and that the sounds of heterogeneous articulation after the vibrant [p] in the lexical token *xp'ih*, even in their monophthongic expression, are distinguished by the heterogeneity, which creates the acoustic impression of a doubled vowel.

The conditions of positional changes have been studied and the transition of unstressed [o] > [y] has been revealed, regardless of the next syllable; [e] > [u] (and in marginal dialects, unstressed [e]) after labial, posterior-lingual and, less frequently, anterior-lingual sounds changes into [i]); [o] > [a], [e] > [o] after soft anterior-lingual sounds before the next hard consonant. Among the changes in accented sounds, we noted that [e] > [a] after the labial and anterior-lingual sounds, [u] > [e], [’a] > [’e] after soft consonants. It has been established that the changes in the emphasized [e] > [a], [u] > [e], [’a] > [’e] happen in an approximately identical territory – south-west-north.

The system of consonants of Volyn Polissiya dialects has been analyzed; we found that it has 32 phonemes (22 hard: //б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ш/, /ж/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ш/, /ч/, /ж/, /х/, /к/, /г/, /г/; 10 soft : /д’/, /т’/, /з’/, /с’/, /ш’/, /ж’/, /л’/, /н’/, /р’/, /й/). In the dialects of the northern part of the Volyn Polissia, the number of consonants in the system can range from 29 to 32 phonemes, since labial [ф], anterior-lingual affricate [ж], posterior-lingual [г] are seldom used and are noticed mostly in foreign words; sometimes they are completely absent in speech and are replaced by sounds [xв], [x], whistling [ж], pharyngeal [г], respectively. Rarely-used specific affricate [ж] is preserved mostly in verb forms of the 1st person singular, present tense. The more frequent use of [ф], [г] is characteristic of the dialects of the southern part of the Volyn Polissia.

It has been found that the main differences in the realization of consonants are due to the change in the frequency of use of soft and softened consonants. Before the occurrences of unstressed *ě, *e (in closed syllables), labial and front-lingual

consonants in the Volyn-Polissia area, except for the southern part, have become hardened. As a result of depalatalization, labial consonants could develop additional articulations of [й], [н']. The limited functioning of the soft hissing affricate [ц'] and the vibrant [п'] has been recorded, which in the majority of dialects have consistently hardened.

Labial consonants before **i* preserve their historical softness or softening in almost the entire area of Volyn Polissia; this phenomenon happens in a slightly smaller area in the position after anterior-lingual consonants.

Combinatorial changes of sounds in the Volyn-Polissia area have been studied, and it has been found that forms with assimilative-dissimilative processes and prothetic consonants dominate, and apheresis is the most popular type of sound loss.

The phonetic features of the dialects of Volyn Polissia have been drawn on 49 atomic maps, and the Atlas of the Phonetic Features of Volyn Polissia has been compiled. Based on the analysis of sound phenomena, 9 summary maps have been created and seven speech groups have been singled out: southern, eastern, northeastern, northwestern, Volodymyr, Manevychi-Kivertsi and central.

The phonetic system of Volyn Polissiya dialects retains the typical northern dependence of the reflection of ancient vowels on stress, but differs significantly from the Middle and East Polissia dialects, primarily by the absence of diphthongs corresponding to **o*, **e* and **ě*.

Key words: phonetic system, vocalism, consonantism, West Polissiya dialect, Volyn Polissiya dialects, oscillogram, linguistic geography, dialect division, area, language level, dialectism, northern dialect.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці у фахових виданнях, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Дружук І. Фонетичні діалектизми в романі Володимира Лиса «Століття Якова» і їхні відповідники в згоранській говірці: порівняльний аспект. *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2018. Вип. 8. С. 77–87.
2. Дружук І. До питання про явище $a > e$ у волинсько-поліських говірках. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2019. № 1 (40). С. 26–35.
3. Дружук І. Вияви $*o$ в новозакритих складах у волинсько-поліських говірках. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2020. № 1 (42). С. 28–40.
4. Дружук І. Рефлексія $*e$ у волинсько-поліських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. Ужгород, 2021. Вип. 1 (45). С. 105–111.
5. Дружук І. Говіркова фонетика збірки оповідань О. Лотоцької «Нині зозуля кувала». *Лінгвістика*. Полтава, 2023. № 1 (47). С. 25–33.

Наукові праці, у яких апробовано результати дисертації

6. Дружук І. Діалектизми в романі Володимира Лиса «Століття Якова» та говірці мешканців с. Згорани Любомльського району Волинської області. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 2016. С. 307–309.
7. Дружук І. Фонокарта як спосіб фіксації діалектного матеріалу: технології та можливості. *Україністика: нові імена в науці* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. студентів і молодих науковців. Бахмут, 2016. С. 63–67.
8. Дружук І. Рефлекси $*o$ у волинсько-поліських говірках. *Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури* : міжнар. наук.-практ. конф., (12–13 трав. 2017 р.). Львів, 2017. С. 68–70.

9. Дружук І. Дослідження фонетики говірок Волинського Полісся (20–70-ті роки ХХ століття). *Сучасна наука та освіта Волині* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Володимир-Волинський, 2018. С. 82–86.
10. Дружук І. Рефлекси **ě* у великоосницьких говірках. *Слобожанська бесіда–11. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Старобільськ, 2018. Вип. 11. С. 44–48.
11. Дружук І. Три інтерактивні мапи Західного Полісся. *Слов'янські діалекти в синхронії та діахронії*. Київ, 2019. (Подано до друку 2.07.2019).
12. Дружук І. До питання про рефлекси **o* у волинсько-поліських говірках. *Філологічні науки в системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття* : міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 2020. С. 12–16.
13. Дружук І. Етимологічний **a* у волинсько-поліських говірках. *Філологічні науки на перехресті культур і цивілізацій: актуальні питання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2021. С. 12–15.
14. Дружук І. Фонетичні особливості підляських і волинсько-поліських говірок. *V Podlaska Ukrainśka Konferencja Naukowa*. Lublin, 2021. (Подано до друку 23.11.2021).

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

15. Дружук І. Вплив літературної мови на говірку с. Згорани Любомльського району Волинської області. *Яровиця*. Луцьк, 2015. № 4. С. 60–64.
16. Дружук І. До питання про внутрішній поділ західнополіського діалекту. *Методичні студії*. Вінниця, 2015. Вип. 4. С. 195–211.
17. Дружук І. Фонетичні варіанти імен жителів с. Зимне Володимир-Волинського району. *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych*. Lublin, 2017. С. 17–25.
18. Дружук І. Рефлекси **e* у волинсько-поліських говірках. *Студії з філології та журналістики*: зб. наук. праць. Ужгород, 2018. Вип. 5. С. 93–98.

19. Дружук І. Рефлекси *o та *e у берестейських та волинсько-поліських говірках: спільні тенденції. *Берестейський мир: передумови і наслідки* : сб. науч. тр. Брест, 2019. С. 29–36.

20. Дружук І. Лінгвістична географія ХХІ ст.: інтерактивні звукові карти (на прикладі зміни [e < *e] > [a] в західнополіському говорі). *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій із серії «Діалектологічні студії»*. Львів, 2023. (Подано до друку 04.02.2023).

Зміст

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ....	22
1.1. Стан вивчення фонетичної системи українських говірок	22
1.2. Дослідження звукової системи волинсько-поліських говірок.....	33
Висновки до 1 розділу	48
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ	50
2.1. Загальна характеристика системи голосних	50
2.2. РЕФЛЕКСАЦІЯ * <i>o</i> у волинсько-поліських говірках	52
2.2. РЕФЛЕКСАЦІЯ * <i>e</i> у волинсько-поліських говірках.....	66
2.4. РЕФЛЕКСАЦІЯ * <i>ě</i> у волинсько-поліських говірках.....	70
2.5. Артикуляційно-акустичні особливості сучасних відповідників * <i>o</i> , * <i>e</i> , * <i>ě</i> в говірках Волинського Полісся	75
2.6. РЕФЛЕКСИ * <i>i</i> , * <i>y</i>	77
2.7. РЕФЛЕКСАЦІЯ * <i>e</i> , * <i>o</i>	81
2.8. РЕФЛЕКСИ СПОЛУЧЕНЬ ГОЛОСНИХ ІЗ ПЛАВНИМИ СОНАНТАМИ	84
2.9. ПОЗИЦІЙНА РЕАЛІЗАЦІЯ ГОЛОСНИХ.....	85
Висновки до 2 розділу	103
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ	106
3.1. Загальна характеристика системи приголосних.....	106
3.1. ГУБНІ ПРИГОЛОСНІ.....	107
3.2. ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ	114
3.3. СЕРЕДНЬОЯЗИКОВИЙ [й]	130
3.4. ЗАДНЬОЯЗИКОВІ [г], [к], [х] ТА ФАРИНГАЛЬНИЙ [г]	133
3.5. КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ	136
Висновки до 3 розділу	148
РОЗДІЛ 4. ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКІ ІЗОФОНИ В ЗІСТАВЛЕННІ З ІЗОЛЕКСАМИ ТА ІЗОМОРФАМИ.....	151
4.1. Членування волинсько-поліського ареалу на основі лексичного та морфологічного мовних рівнів.....	151
4.2. Членування волинсько-поліського ареалу на основі фонетичного рівня	154
Висновки до 4 розділу	158
ВИСНОВКИ.....	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	169
ДОДАТКИ.....	189

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВП – Волинське Полісся
Д. в. – давальний відмінок
див. – дивись
з. к. – зведена карта
з. кк. – зведені карти
ін. – інші
к. – карта
кк. – карти
м. – місто
М. в. – місцевий відмінок
мн. – множина
Н. в. – називний відмінок
н. п. – населений пункт
н. пп. – населені пункти
О. в. – орудний відмінок
обл. – область
одн. – однина
п. – польська мова
пор. – порівняймо
псл. – праслов'янський
р. – річка
Р. в. – родовий відмінок
с. – село
свн. – середньовірнонімецька мова
стсл. – старослов'янська мова
сучас. – сучасний

ВСТУП

Українській мові притаманні фонетичні особливості, що виразно відрізняють її від інших, наприклад, жодна зі слов'янських мов не має таких, як українська, рефлексів *ě. Звучання слів із рефлексами *ě, *o, *e, *y та *i дозволяє безпомилково «на слух» кваліфікувати говірку як українську [9, с. 50].

Фонетичні явища впливають на словотвірний, морфологічний і лексичний мовні рівні. В. Мойсієнко зазначав, що морфологічна, дериваційна, синтаксична системи напрочуд консервативні, а час для змін у них визначається століттями [168, с. 51]. Щодо фонетичного рівня, як показують результати досліджень поліського континууму, у ньому наявні звукові інновації, які постали протягом останніх десятиліть [168, с. 51]. В. Покальчук слушно стверджував: «Окремі частини звукової системи мови чи територіального діалекту підпадають більшим змінам, ніж граматики, зокрема вони відносно легко підпадають різним іншомовним впливам; проте раз у раз можна спостерігати й протилежне явище, коли розвиток фонетичних змін уповільнюється, справляючи інколи враження тривалої стійкості» [194, с. 91].

Системний опис звукового складу ареалу набув актуальності у зв'язку з тим, що цілісне уявлення про діалект дає свідчення не тільки про його походження, а й про стан розвитку та напрями змін у ньому [58, с. 59].

На фонетичному рівні говірок відтворені найістотніші діалектні відмінності. Основні – у звуковій системі, що можна пояснити збереженням явищ, які відображають різні етапи еволюції одного мовного процесу.

У північному наріччі, одному з найбільш строкатих ареалів, де збережені архаїчні говіркові явища, відчутне протиставлення між трьома діалектами. Між середньо- та східнополіськими ареалами існують незначні відмінності, але визначальні північноукраїнські ізоглоси оминають третій говір – західнополіський [162, с. 154]. Це пов'язано з історією його формування: у зв'язку з міграційними процесами цей регіон зазнав впливів південно-західного наріччя ще від XIII ст. і багато в чому пережив спільні процеси розвитку з південно-західними говірками.

Фонетична система берестейсько-пінської та підляської частин Західного Полісся, порівняно із волинсько-поліською (ВП), вивчена ґрунтовно (праці Ф. Климчука, Ф. Чижевського, М. Рощенка, І. Ігнатюка та ін.). Звуковий рівень волинсько-поліського ареалу на основі фольклорних текстів і творів художньої літератури скрупульозно описали Ю. Громик, А. Яворський та Ю. Грицевич, але до сьогодні його не досліджено на матеріалі зв'язного мовлення респондентів – носіїв волинсько-поліських говірок. Названі говірки на інших мовних рівнях (лексичному та морфологічному) теж уже добре вивчені, про що свідчать видані монографії та укладені атласи О. Євтушка, Л. Пономар, Р. Омельковець, Г. Аркушина, Л. Чирук, Р. Зінчук, О. Нестерчук та ін.

Обґрунтування вибору теми полягає у відсутності системного дослідження фонетичного рівня волинсько-поліських говірок, що базувалося б на сучасному діалектному мовленні. Вплив сусідніх говірок, літературної мови, збільшення рівня грамотності населення та щорічне помітне зменшення кількості носіїв зумовлює нагальність фахового вивчення діалектного мовлення волинських поліщуків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація пов'язана з темою ОНП «Мова, література і фольклор пограниччя» зі спеціальності 035 «Філологія» та науковою темою «Граматичні одиниці й категорії української мови» кафедри української мови та лінгводидактики Волинського національного університету імені Лесі Українки. Тема затверджена вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 14 від 29 листопада 2018 р.).

Мета дисертаційної роботи – описати фонетичну систему волинсько-поліських говірок на основі зв'язного мовлення діалектоносіїв і здійснити членування ареалу ВП на звуковому рівні. Для досягнення цієї мети визначено такі завдання:

1) узагальнити теоретичні праці, у яких описано фонетичні особливості українських говірок;

2) шляхом суцільної вибірки сформувати корпус явищ вокалізму та консонантизму на матеріалах власних записів і джерельної бази;

3) з'ясувати та прокоментувати особливості систем голосних і приголосних звуків із погляду їхнього походження та сучасного побутування;

4) проаналізувати осцилограмним методом вияви *o, *e, *ě, зафіксовані в говірках ВП;

5) скартографувати фонетичні особливості волинсько-поліських говірок;

6) виділити говіркові групи ВП і порівняти їх з ареалами, виокремленими діалектологами на лексичному та морфологічному рівнях.

Об'єктом дослідження обрано фонетичну систему волинсько-поліських говірок (240 н. пп. Волинської, Рівненської та Львівської областей).

Предмет дослідження – особливості рефлексії давніх голосних, позиційна реалізація сучасних вокалів, частотність приголосних і комбінаторні зміни в говірках ВП.

Методи дослідження. У роботі використано *метод лінгвістичного опису* з прийомами порівняння та узагальнення для систематизації фактичного матеріалу; *метод лінгвістичного аналізу*, зокрема фонетичного, для з'ясування специфіки говіркових явищ; частково використано *зіставний метод* для порівняння звукових явищ волинсько-поліських, інших говірок та літературної мови, ізоглос із ізоморфами й ізофонами; *прийоми внутрішньої та зовнішньої реконструкції* для з'ясування походження звуків; *метод лінгвістичної географії* із застосуванням можливостей мови програмування JavaScript для традиційного та електронного звукового картографування фонетичних явищ; *метод осцилографування* для розкладу сучасних виявів *o, *e, *ě на сегментні одиниці та подальшої їхньої характеристики.

Територія дослідження. За картами II тому Атласу української мови волинсько-поліські говірки охоплюють територію, що з півночі та заходу відмежована державним кордоном України. Загальноновизнана південна межа волинсько-поліських говірок проходить уздовж умовної лінії між містами Устилуг – Володимир – Луцьк – Рівне. Східна межа – середина межиріччя Горині

й Стиру. У пропонованому дослідженні східна та південна межі віднесені на 50–70 км на схід і південь відповідно від традиційних кордонів ВП, що дозволило також охопити зону перехідних говірок (див. додаток А).

Джерельна база дослідження. Мережу дослідження становлять 178 н. пп. Волинської, 58 н. пп. Рівненської та 4 н. пп. Львівської областей. Експедиційні записи авторки, зроблені впродовж 2013–2023 років, охоплюють 122 н. пп. Волині та Рівненщини. Зв'язні розповіді респондентів і відповіді на запитання записані від 200 інформаторів, народжених у 30-х – на початку 40-х років, рідше 20-х років ХХ ст. Усі матеріали зафіксовані на електронних носіях і збережені в авторській фонотеці (понад 130 годин звучання). Доповнили фонотеку аудіо- та відеозаписи із фонофонду Західнополіського ономастико-діалектологічного центру факультету філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки, розміщені на «Фонокарті західнополіського говору та суміжжя» на авторському сайті «Говіркове куфро¹» (68 записів). Окрім того, використано матеріали, уміщені в II томі Атласу української мови, колективному збірнику говіркових текстів «Скарби українських говорів: тексти про борщ» (2 тексти) та Г. Аркушина «Голоси з Волинського Полісся» (17 текстів). Для порівняння залучено матеріали, які подав В. Покальчук у статті «Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості» (16 н. пп.), Г. Шило в праці «Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра» (6 н. пп.), А. Залеський у розвідці «Вокалізм південно-західних говорів української мови» (8 н. пп.), діалектизми із говірки с. Липне на Ківерцівщині² Волинської області, зафіксовані в монографії Ю. Громика, а також із розвідок В. Камінського, Т. Назарової, Ф. Жилка, С. Толстої, Г. Аркушина, Ю. Громика, Н. Книш, Р. Зінчук, О. Нестерчук і Н. Шульської.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше системно описано вокалізм і консонантизм волинсько-поліських говірок на матеріалі польових записів із території ВП, зібрано всю доступну діалектну інформацію

¹ див.: <https://sites.google.com/view/fonokartazahpol>

² Ківерцівщина та под. – територія Ківерцівського району Волинської області (за адміністративним устроєм, чинним до липня 2020 р.).

із зазначеного регіону, сформовано корпус фонетичних особливостей досліджуваного ареалу, прокоментовано явища вокалізму та консонантизму з погляду їхнього походження, проаналізовано осцилограмним методом сучасні вияви *o, *e, *ě, здійснено просторово-ареальну характеристику звукових особливостей ВП й укладено фонетичний атлас волинсько-поліського регіону, створено звукові електронні карти, проведено членування ареалу на фонетичному рівні.

Теоретичне значення роботи. Висновки й узагальнення можна використати для комплексного аналізу української діалектної фонетики, поглиблення розуміння якості звуків неоднорідної артикуляції з території ВП як одного зі складників північного наріччя, уточнення південної та східної меж західнополіського говору, зіставлення фонетичних явищ трьох частин Західного Полісся – волинсько-поліських, підляських і берестейсько-пінських говірок. Зроблені теоретичні узагальнення, використані принципи аналізу звукової системи та картографування відкривають перспективи для нових наукових досліджень, спрямованих на вивчення фонетичного рівня українських діалектів.

Практична цінність роботи полягає в тому, що отримані результати можна використати як матеріал для підручників з української діалектології та історії української мови, у дослідженнях зі слов'янського мовознавства, шкільній практиці викладання української мови, зокрема розділу «Діалектологія»; при вивченні нормативного курсу «Сучасна українська літературна мова», «Діалектологія», спецкурсів і спецсемініарів із питань діалектології та історії формування української мови у ЗВО; у лексикографічній практиці для укладання словників говірок. Створені фонетичні карти можуть бути застосовані при здійсненні членування говору на всіх мовних рівнях. Матеріали поповнять фонотеку записів діалектного мовлення з території північного наріччя.

Особистий внесок здобувача. Усі матеріали й результати дослідження одержані автором особисто. Усі публікації одноосібні.

Апробація результатів досліджень. Результати досліджень обговорено на засіданнях кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки та секційних засіданнях щорічної підсумкової конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів ВНУ ім. Лесі Українки (травень 2015–2019 рр.); апробовано в доповідях на 17 наукових конференціях різного рівня, з-поміж яких: а) *міжнародні*: Науково-практична конференція молодих учених, студентів та аспірантів «Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук» (грудень 2016 р., м. Луцьк); Науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» (12–13 травня 2017 р., м. Львів); Науково-практична конференція «Берестейський мир: Передумови і наслідки» (лютий 2019 р., м. Брест, Республіка Білорусь); Науково-практична конференція студентів та аспірантів «Актуальні проблеми філології та журналістики» (квітень 2018 р., м. Ужгород); Наукова конференція «Слов'янські діалекти в синхронії та діахронії» (23–24 травня 2019 р., м. Київ), IV наукова конференція «Лінгвостилістика ХХІ ст.: стан і перспективи» (7–9 червня 2019 р., м. Луцьк), Науково-практична конференція «Філологічні науки в системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття» (25–26 грудня 2020 р., м. Одеса); Наукова конференція «Стан і перспективи сучасної української діалектології» (до 100-річчя з дня народження Й. О. Дзендзелівського) (вересень 2021 р., м. Ужгород); V наукова конференція «Лінгвостилістика ХХІ ст.: стан і перспективи» (червень 2021 р., м. Луцьк); Науково-практична конференція «Філологічні науки на перехресті культур і цивілізацій: актуальні питання» (вересень 2021 р., м. Київ); V Підляська українська наукова конференція «Українська мова в культурному просторі Підляшшя» (19–20 листопада 2021 р., м. Більськ-Підляський, Республіка Польща); Наукова конференція «Ad fontes. Джерела діалектологічних студій» (24–25 листопада 2022 р., м. Львів); б) *усеукраїнські*: V науково-практична інтернет-конференція студентів і молодих науковців «Україністика: нові імена в науці» (березень 2016 р.,

м. Бахмут); Наукова конференція молодих філологів «Vivat, academia» (28 квітня 2017 р., м. Львів); XI науково-практична конференція «Слобожанська бесіда – 11. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності» (листопад 2018 р., м. Старобільськ), Науково-практична конференція, присвячена 100-річчю Національної академії наук України «Сучасна наука та освіта Волині» (листопад 2018 р., м. Володимир); Науково-практична конференція «Слобожанська бесіда – 13. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності» (9 листопада 2020 р., м. Старобільськ).

Публікації. Основні положення й результати дослідження висвітлені в 20 наукових публікаціях, зокрема 5 – у виданнях, що затверджені МОН України як фахові, 15 – в інших виданнях та матеріалах конференцій, із них 2 – у закордонних періодичних виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, у якому обґрунтовано вибір теми та її актуальність, сформульовано мету й завдання роботи, визначено методи, об'єкт і предмет дослідження, окреслено його наукову новизну, теоретичну й практичну цінність; чотирьох розділів («Фонетика українських діалектів як об'єкт досліджень», «Система вокалізму говірок Волинського Полісся», «Система консонантизму говірок Волинського Полісся», «Волинсько-поліські ізофони в зіставленні з ізолексами та ізоморфами»); висновків, у яких узагальнено результати роботи, списку використаних джерел (27 позицій), списку використаної літератури (231 позиція) і додатків (додаток А «Територія дослідження», додаток Б «Осцилограми діалектного мовлення»). Повний обсяг дисертації – 198 сторінок. За матеріалами дослідження укладено «Атлас фонетичних особливостей говірок Волинського Полісся» (49 атомарних і 9 зведених карт).

РОЗДІЛ 1. ФОНЕТИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Стан вивчення фонетичної системи українських говірок

Українська мова має чимало рис, які суттєво відрізняють її від інших слов'янських, найбільше їх на звуковому рівні. «Діалектні відмінності, що стосуються самої системи місцевого діалекту, самих її основ, – наголошував С. Бевзенко, – спостерігаються лише у фонетиці» [27, с. 35]. Окрім того, звукові особливості насамперед визначають загальний характер діалекту, відіграють вирішальну роль в умовах протиставлення одного говору іншому [27, с. 36].

Фонетична система українських говірок здавна була й до сьогодні є об'єктом аналізу дослідників, що засвідчують численні розвідки та ґрунтовні монографії. А. Залеський зазначав: «Жоден зі структурних рівнів українських діалектів не привертав такої уваги дослідників, як їх звуковий рівень. Причина цього, очевидно, та, що саме з погляду фонетичної системи українські говори творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в просторовій проекції, а водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне у фонетиці» [99, с. 3].

Особливу увагу дослідники приділяють говірковому вокалізму. Г. Козачук пояснила це своєрідністю формування голосних звуків української мови та територіальною строкатістю їхніх варіантів, через які можливе відтворення живих процесів у фонетичній системі [125, с. 260]. Діалектний консонантизм значно рідше зацікавлював науковців. А. Залеський пов'язував це з тим, що система приголосних у своєму розвитку зазнала менше відхилень від вихідної, інвентар консонантів та їхня дистрибуція стабільніші порівняно з голосними [99, с. 3].

Спроби окреслення фонетичних відмінностей фіксовані вже в перших характеристиках українських говірок, що датовані II пол. XVIII – поч. XIX ст. О. Шафонський в описово-побутовій праці «Чернігівського намісництва

топографічний опис» принагідно схарактеризував мову корінного населення, для протиставлення використавши критерій – звучання слова: «Мова в усій Малоросії <...> відрізняється від Великоросійської лише вимовою деяких слів» [220, с. 23]. Для розрізнення трьох смуг наріч дослідник застосував фонетичний принцип – вимову *o в нових закритих складах: «На Поліссі говорять: *конь, ножь, волъ*, у Глухові та Ніжині – *кунь, нужь, вуль*, а за Лубнами – *кинъ, нижъ, виль*» [220, с. 25].

Уже перші спеціальні діалектологічні розвідки свідчать про зацікавлення мовознавців саме фонетичними особливостями говірок, адже початкові спроби диференціації українського мовного простору на наріччя та діалекти базовані на їхніх звукових відмінностях: пор. праці М. Максимовича [145; 146], Я. Головацького [60], О. Потебні [197; 198], О. Соболевського [207], М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова [83], А. Кримського [129], І. Зілинського [110] тощо.

У програмі для фіксації діалектних явищ, яка вміщена в праці «Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» К. Михальчука, важливого значення надано дослідженню звукової системи: 46% питань для виявлення фонетичних особливостей. У частині, присвяченій вокалізму (15 позицій), увага звернута на звучання залежно від наголосу, а для деяких голосних – на позицію (на початку слова чи перед приголосним). Розділ, що стосується консонантизму (19 позицій), ілюструє заміну одного приголосного іншим і протиставлення за твердістю / м'якістю [157, с. 527–536]. Тенденція до такого співвідношення характерна й для інших питальників, пор. програму, складену О. Синявським, у якій 100 пунктів присвячені фонетиці й лише 139 – іншим мовним рівням [205].

Грунтовно й системно звуковий рівень українських говорів проілюстровано в Атласі української мови. У першому томі вміщені 188 фонетичних карт [18], у II – 129 [19], у III – 83 (зокрема 26 – у першій частині, 36 – у другій) [20]. У перших двох томах скартографовано ареальну характеристику наголошеного й ненаголошеного вокалізму [18; 19, кк. 1, 2],

кореляцію твердості / м'якості приголосних фонем [18, к. 90; 19, к. 74]. У третьому томі АУМ подано комплексні карти, на яких відображена 21 фонетична особливість усієї української діалектної території (рефлексія *o, *e, *ě, опозиція /i/ – /и/, відповідники губних перед *e, опозиція /p/ – /p'/ тощо) [20, кк. 1–21].

У вступі до I тому АУМ зазначено: «Кarti фонетичного рівня в кожному томі об'єднуються в дві групи – карти явищ вокалізму й консонантизму. У межах цих груп за умов єдиної нумерації карти систематизуються за окремими тематичними циклами: кожний цикл об'єднує карти зі спільною тематикою, наприклад, карти рефлексів певного давнього голосного в різних позиціях або виявів певної сучасної фонемі в тих чи інших умовах функціонування. <...> У межах фонетико-фонологічних циклів карти фонемних опозицій передують картам виявів окремих фонем» [18, с. 9]. Відтак, на фонетичних картах кожного тому АУМ відтворені вияви етимологічних голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях з огляду на консонантне оточення, відкритість / закритість складу та характер підняття голосного в наступному складі; реалізацію звукосполук [ги], [ки], [хи]; приставних звуків; відповідників приголосних залежно від якості наступного голосного й позиції в слові тощо.

Розвиток фонетичної системи української мови та її діалектів на матеріалі давніх пам'яток із залученням даних синхронії в ареальному аспекті описав Ю. Шевельов [221]. На основі проаналізованої інформації вчений з'ясував, що «поділ діалектів на північні та південні в українській мові є давнішим від самої української мови, що вона власне й виникла завдяки злиттю цих двох діалектних угруповань» [221, с. 961]. Ю. Шевельов щодо еволюції двох ареалів української мови стверджував: «Уже на пізньому етапі розвитку праслов'янської мови звукозміни в південноукраїнських і північноукраїнських діалектах проходили трохи по-різному: <...> для північноукраїнських діалектів характерні збереження *kv* перед *ě* (*kvěť* проти півд. укр. *svěť*); збереження або поповнення *k* у сполучі *sk* перед *ě*; рішучіше, ніж на південних землях, заступлення зімкненощільного *ǰ* (< *dj*) щільним *ǰ*» [221, с. 961].

У сучасному мовознавстві ґрунтовно вивчені окремі фонетичні явища та процеси українського діалектного континууму.

Одну з найдавніших українських фонетичних рис – конвергенцію *у, *і в одному звукові – дослідив та узагальнив А. Залеський: «Розрізнення давніх *у, *і збереглося в основному в околичних південно-західних говорах. Такому збереженню сприяли, мабуть, певною мірою й контакти цих говорів з говорами сусідніх слов'янських мов, у яких континуантами псл. *у, *і є окремі звукові одиниці» [105, с. 51].

О. Курило вперше описала причини та наслідки появи [а] після непалаталізованого консонанта перед складом із наголошеним голосним у словах *багатий, гаразд, калач, халява* [130, с. 48–49] та встановила, що дисимілятивне «акання» не пов'язане з розрізненням довгих і коротких голосних, як було прийнято вважати раніше, а спричинене посиленням експіраторного наголосу, яке викликає редукцію голосного попереднього складу [131, с. 48–49]. О. Курило також вивчала перехід [а] > [е] після пом'якшених шиплячих, який, на думку мовознавиці, спричинений тісними контактами з польською мовою [134]. А. Залеський теж аналізував це явище (у контексті рефлексії **ę*) та спростував таке твердження, довівши, що досліджуваний перезвук на українській мовній території має особливі риси, відмінні від інших слов'янських. Наприклад, у волинсько-поліських і надбузько-поліських говірках він зумовлений не тільки розміщенням після м'якого приголосного, але й обов'язково позицією під наголосом [103]. В окремих дослідженнях А. Залеський розглянув зміну [а] > [е] після середньоязикового [й] [106]; фонематичну інтерпретацію наслідків переходу [107]; розвиток **ę* в постфіксі *-ся* [108].

Чимало розвідок присвячені вивченню системи голосних українських говорів, зокрема діалектні відмінності між фонемами досліджував Ф. Жилко [87; 92]. Деякі явища говіркового консонантизму описали Я. Закревська [94; 95], А. Залеський [96; 104] та Ф. Жилко [88].

Найкраще проаналізована звукова система говорів південно-західного наріччя. Особливості голосних звуків докладно схарактеризував А. Залеський, звернувши увагу на реалізацію позиційних змін [e] > [a], [и] > [e], [’a] > [’e], окрім того, дослідник простежив функціонування таких переходів і поза межами південно-західного ареалу [99]. У праці розглянуто принципи системності й генетичності, згідно з якими автор радить вивчати вокали [99, с. 6].

Специфіку фонетичного рівня говірок окремих н. пп. із території волинського діалекту вивчали П. Гладкий [55] та Л. Рак [201]. Звукові явища волинських, наддністрянських і надсянських говірок проаналізував Г. Шило [222]. І. Верхратський описав фонетичні риси надсянського діалекту [41], О. Мельничук – подільського [155].

Досліджуючи говір батюків (сучас. наддністрянський), І. Верхратський у розділі «Грамматика» вмістив підрозділ «До звучні», у котрому назвав особливості говіркових «голосівочні» (вокалізму) і «суголосочні» (консонантизму) [39, с. 9–30]. Фонетичну систему говірок Брюховиччини Львівської області описав П. Приступа [199]. Характеристику звукових явищ говірки с. Потік на Рогатинщині Івано-Франківської області подав Д. Гринчишин [63].

Фонетичний рівень перехідних говірок від наддністрянських до бойківських здійснив Д. Бандрівський [21]. Зокрема автор спостеріг, що під впливом фонетико-граматичної системи наддністрянських говірок підбузькі втрачають бойківські діалектні риси. Подібні процеси описані мовознавцем і на матеріалі лемківських говірок [22]. І. Верхратський теж докладно проаналізував звукові зміни у вокалізмі та консонантизмі лемківського діалекту [40], а також фонетичні особливості лемківського анклаву замішанців, жителів сіл між Стрижевом і Кросно (територія сучас. Республіки Польща) [42]; фонологічно-фонетичну специфіку північнолемківських говірок дослідила М. Гнатюк [59].

І. Панькевич вивчив фонетичний рівень закарпатських говірок. У розділі «Звучня» праці «Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей»

автор схарактеризував варіанти й артикуляцію звуків за палатограмами, зіставив їхню вимову в закарпатських і в інших українських говорах [190, с. 39–180]. Фонетичні особливості говірки с. Баранинці на Ужгородщині досліджував П. Чучка [219], говірки Затисся (Виноградівщина) – П. Лизанець [141]. Специфіку закарпатського лабіалізованого [ы^o] описав С. Бевзенко [26].

Характеристику фонетичних явищ бойківського говору зробив Я. Рудницький [202].

Х. Макович систематизувала звукові особливості діалектів південно-західного наріччя, передусім карпатської групи, на матеріалі українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. [144].

Специфіку артикуляції та функціонування голосних і приголосних у гуцульських говірках вивчив Б. Кобилянський [124]; склад наголошеного вокалізму дослідив К. Герман [53]. На основі аналізу звукового рівня говірки с. Баня-Березів на Косівщині, яка належить до перехідних між гуцульським і покутським діалектом, О. Вінтоняк установила, що говірка ближча до гуцульської [45].

Докладний опис фонологічної та фонетичної систем північної Буковини здійснив К. Герман [54]. В «Атласі українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія» уміщені лінгвістичні карти, укладені на основі 163 питань зі звукового рівня [50]. М. Леонова проаналізувала деякі особливості голосних буковинських говірок [137; 138]. К. Чорней дослідила сучасну систему вокалізму та консонантизму українських говірок Південної Буковини, узагальнила історію фонетичних змін, виявивши специфічні для буковинських та гуцульських діалектних континуумів звукові риси [218]. Мовні явища з названого ареалу скартографовані в рукописному «Атласі буковинських та гуцульських говірок Південної Буковини (фонетика)» [218].

Звуковий рівень покутських говірок вивчали А. Залеський [100], К. Герман і Г. Горюк [51].

Діалекти південно-східного наріччя теж були об'єктом зацікавлення мовознавців. Особливості середньонаддніпрянських говірок Черкащини

проаналізували А. Могила [158] і П. Лисенко [143]. Г. Мартинова зробила системний опис фонологічного й фонетичного рівнів середньонаддніпрянського діалекту, визначила інвентар голосних і приголосних, здійснила групування фонологічних опозицій [151–153].

П. Бузук простежив ареальне поширення окремих фонетичних рис, властивих говіркам Полтавщини [33]. Звукові особливості цього регіону вивчали також І. Варченко [34; 36; 37], В. Ващенко [38], Л. Прокопова [200].

Фонетичні явища, зафіксовані в лубенських говірках, на матеріалі сучасних даних і писемних текстів від другої половини XVIII ст. дослідив І. Варченко, який схарактеризував звукові зміни протягом кількох століть, уточнив межі поширення південно-східних говорів [35].

Ряд праць містять не лише інформацію про сучасний фонетичний рівень говору, а й про динаміку його розвитку, зокрема В. Михайленко окреслив межу між середньонаддніпрянським і поліськими діалектами в зіставленні з цією межею, виділеною в Атласі української мови. Окремий розділ у монографії присвячений з'ясуванню напрямків змін звукових систем говірок, у ньому проаналізовані протиставні явища середньонаддніпрянського та поліських говорів [156].

Фонетичні особливості степових говірок вивчали Й. Дзензелівський [82], С. Самійленко [203], Л. Терешко [208], В. Пачева [191].

Л. Фроляк дослідила формування говірок Донеччини [215]. Значна частина монографії відведена опису фонетико-фонологічної системи східностепового діалекту, специфіка якого полягає в збереженні визначальних рис старожитніх говірок, які стали вихідними, а також у появі інновацій, які виникли в процесі творення окремих мікросистем та генетичних типів [215, с. 8]. Аналізуючи говірки, Л. Фроляк найперше звернула увагу на їхнє походження від тих, що стали основою для формування системи голосних у нових умовах; консонантизм дослідниця вивчила на матеріалі фонологічних опозицій «дзвінкість-глухість» і «твердість-м'якість» [214].

К. Глуховцева розділ дисертації присвятила розгляду фонологічних опозицій, їхньої динаміки в підсистемі вокалізму та консонантизму східнослов'янських говірок [57].

Специфіка фонетичного рівня діалектів північного наріччя викликала непересічне зацікавлення науковців. Особливості поліської звукової системи в XVI–XVII ст. на основі аналізу писемних пам'яток різних жанрів і стилів реконструював В. Мойсієнко [163; 165]. Дослідник звернув увагу на вивчення в діячронії функціонування звукосполук **dj*, **zdj* [159], реалізації перезвуку [e] > [o] [160] та фонем /p/ [161], рефлексії **ě* [167], **ę* [164].

О. Іщенко, проаналізувавши інвентар голосних і приголосних, звукотипи говірок української мови, спостеріг, що вокалізм північноукраїнського діалектного простору налічує 34 голосні (серед яких 19 – спільні з іншими наріччями, а 15 – унікальні вокали, не поширені в решті говірок) [117, с. 98]. Поліська система консонантизму містить 51 звук: як окремі дослідник виділив пом'якшені губні [б'], [п'], [м'], [w'], [v'], [ф'], що вживані перед рефlekсами давньої */*ē/*, наголошеної */*ě/*; палаталізовані задньоязикові та глотковий [к'], [х'], [г'], [г'], виявлені в позиції перед рефlekсами */*ē/*; пом'якшені шиплячі [ж'], [ч'], [ш'], [ž'], поширені на півдні східнополіського говору та в західній частині західнополіського; «середній» альвеолярний твердий [л'], який уживаний переважно в східнополіських говірках, що межують із діалектами південно-східного наріччя; [ц'т], [т'т], [з'т] засвідчені в чорнобильському ареалі; палатальний [ц'], який реалізує тверду й м'яку фонем /ц/ і /ц'/, поширений на всій території наріччя, зокрема в північній смузі; коронально-палатальний [р'] відмінний від [р'] меншим ступенем м'якості [117, с. 103–104].

Характеристика фонемного складу середньополіського діалекту подана в працях П. Гладкого [56], В. Брахнова [32], Т. Назарової [173; 175], Г. Гримашевич [61; 62], М. Ткачук [210].

Ю. Громик та А. Яворський описали звукові особливості середньополіських говірок на матеріалі художніх текстів М. Закусила [78, с. 170–207], В. Даниленка [78, с. 234–245], О. Лотоцької [78, с. 245–260],

проаналізували специфіку «древлянського» діалекту, що збережений на Овруччині (Житомирщина) та відтворений в оповіданнях О. Кулеша [78, с. 210–324].

Фонетичну систему східнополіського говору вивчали Ю. Виноградський [44], Ф. Жилко [86; 91], Г. Їжакевич [118], П. Лисенко [142], Д. Марєєв [148–150], Т. Видайчук [43], Д. Гаудіо [79] та І. Симоненко [204]. Звукову специфіку названого діалекту продемонстровано на 178 картах «Атласу східнополіських говірок» Д. Марєєва [147]. На основі дослідження звукової й фонологічної структури перехідних говірок на території українсько-білоруської мовної суміжності Т. Назарова описала особливості діалектного ареалу, утвореного в результаті міжмовних і міждіалектних контактів [171; 172]. Явища вокалізму та консонантизму перехідних українсько-білоруських говірок проаналізувала З. Ніколаєнко [183; 184]. Звукову специфіку східнополіської говірки с. Петрушин на Чернігівщині на основі роману В. Дрозда «Листя землі» схарактеризували Ю. Громик та А. Яворський [78, с. 260–282].

Найбільше уваги дослідники північного наріччя присвятили вивченню поліських дифтонгів. В. Ганцов одним із перших дослідив акустичний і фізіологічний аспекти північноукраїнських двозвуків [48; 49]. Узявши за основу записаний у говірках південної Чернігівщини матеріал, мовознавець намагався відзначити відтінки дифтонгів, зафіксувати їхні фонетичні модифікації й установити етапи розвитку $i < *o, *e$ в українській мові [49, с. 18]. В. Ганцов не погодився з думкою, що $i < *o, *e$ в новозакритих складах утворився в результаті редукції ненаголошеного компонента дифтонга, а запропонував свою версію цієї еволюції, пояснивши, що в певних умовах, зокрема перед м'якими передньоязиковими приголосними, дифтонги yo, ye уподібнюють артикуляцію до палатальних консонантів, поступово звужуючи та підвищуючи її і, зрештою, монофтонгізують в [i] [49, с. 133]. Процес розвитку $*o, *e > i$ науковець вважав єдиним для всієї української мовної території [49, с. 133]. У пізніших працях мовознавець заперечив цю думку, довівши генетичну окремішність північних говорів від південних на основі еволюції $*o, *e, *ě$

в праці «Діалектологічна класифікація українських говорів», де значну увагу приділив питанням етимології дифтонгів у поліському наріччі. Зауважимо, що саме фонетичні особливості (результати, які дали в різних позиціях наголошені й ненаголошені *o, e, i, a*) В. Ганцов визначив як головний критерій діалектного поділу української мовної території [49, с. 111].

Першу спробу монографічного опису однієї говірки здійснила О. Курило. У дослідженні «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрив раніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині» мовознавиця ретельно проаналізувала артикуляцію й квантитативність голосних, звернула увагу на характер наголосу та консонантне оточення [136]. У наступних працях О. Курило продовжила вивчати започатковану В. Ганцовим тему походження поліських двозвуків: на матеріалі говірок Чернігівщини схарактеризувала відтінки дифтонгів, які окреслюють стадії переходу від яскраво виражених двозвуків до вже змонофтонгізованих; назвала причини монофтонгізації; проаналізувала вплив дифтонгічних рефлексів на попередній приголосний [133]. У статті уточнено термін «дифтонг», який дослідниця розуміє як поняття «дифтонгічний звук», уникаючи «непорозуміння щодо можливості вбачати в дифтонгічному звукові дві психофонетичні одиниці» [133, с. 28].

У розвідці «Спроба пояснити процес зміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» О. Курило вивчала відмінності в силі наголошених і ненаголошених складів північної та південної систем вокалізму й довела первісно-відмінний характер акцентологічної системи в обох говіркових групах, спростувала теорію про спільність еволюції **o, *e* в північній і південній діалектних зонах. Авторка спостерегла: у північноукраїнських говірках «кінцевий приголосний не обриває артикуляцію голосного, а настає після ослаблення голосного й артикулюється напружено, не асимілюючись до наступних звуків», цим пояснила, чому в північноукраїнських говірках дзвінкі приголосні зберігають дзвінкість [133]. Дотичні питання порушено й

у пізнішому дослідженні «До питання про походження північноукраїнських рефлексів *o*, *uo*, *we*, *wy*, *e*» [131].

Особливу увагу вчені приділили з'ясуванню еволюції **o*, **e*, **ě* в північній та південній діалектних зонах та описовому вивченню дифтонгів (див. праці А. Залеського [101; 102], Т. Назарової [170; 174; 177], Ф. Жилка [91] К. Германа [53], Г. Півторака [192], Г. Шила [223], О. Білої [29] тощо). Усі теорії розвитку давніх вокалів **o*, **e*, **ě* > [i], зокрема монофтонгічну та дифтонгічну, узагальнив В. Мойсієнко та запропонував свою концепцію (див. [166]). Специфіку цих звуків, репертуар реалізацій, консонантне оточення, неоднорідність звучання та форми розпаду в говірках Правобережного Полісся та суміжжя вивчила Т. Назарова [174; 177]. І. Галюн систематизував відомості про артикуляційно-акустичні особливості вокалів неоднорідної артикуляції та пояснив підходи до їхнього аналізу [47].

В. Мойсієнко, досліджуючи походження відповідників **o*, **e*, **ě*, залучив осцилограмний метод, який допоміг установити, що більш виразно можна простежити компоненти в складному звукові на місці наголошеного **ě*; найважче виділити частини в акцентованих рефлексах **o*; вимова наголошених складів переважає ненаголошену [166, с. 36]. Діалектолог припустив, що найдавнішу ланку рефлексії **o*, **e*, **ě* відображає середньополіська система вокалізму, де типові вияви етимологічних **o*, **e*, **ě* – звуки зневизначеної артикуляції [ɤ̞], [i̞]; а виразні дифтонги [yɛ], [yi], [yɪ], виявлені на Лівобережному Поліссі, становлять пізніші етапи перетворень [166, с. 38].

Акустична природа двозвуків вивчена менше. Перші такі спроби здійснив В. Брахнов, який за допомогою апаратури Лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства АН УРСР описав характер середньополіських двозвуків на місці **o*, **e*, **ě*, час та інтенсивність їхнього звучання, частоту основного тону [31].

На матеріалі записів діалектного мовлення Чернігівської, Київської та Житомирської областей 60–70 рр. ХХ ст. О. Іщенко проаналізував інтенсивність понад 100 зразків вимови відповідників неоднорідної артикуляції **o*, **e*, **ě* за

допомогою програми Speech Analyzer 3.0. Дослідник виявив, що концентрація максимуму енергії в північноукраїнських дифтонгах не має постійної локалізації (можлива в першій, другій частині або між ними) [116, с. 95]; більшість дифтонгів не врівноважена за часовим параметром (перша частина довша за другу), окрім дифтонга [yo], у якого час реалізації в обох частинах однаковий [116, с. 96]. За результатами експериментів встановлено: дифтонги північноукраїнських говірок – це передусім спадні двозвуки, а отже, дифтонг [ie] дійсно міг спроститися до [i] [116, с. 97–98]. Висхідні дифтонги типові на місці *o, що, на думку фонетиста, дозволяє підтвердити версію про дифтонгічний характер переходу прафонем /o/ в сучасну фонему /i/ від другого компонента складного голосного [116, с. 98]. Цікаве спостереження О. Іщенко висловив стосовно монофтонгізації: у поліських дифтонгів частина, яка виражена менше, – акустично потужна, з високим рівнем енергії, тому названий процес відбувається через скорочення двозвука в часі, а не ослаблення якоїсь частини [116, с. 99].

1.2. Дослідження звукової системи волинсько-поліських говірок

З-поміж українських наріч особливе зацікавлення науковці виявляють до фонетичної системи поліської групи говорів. Ф. Жилко зазначав: «Порівняно з іншими діалектними типами української мови – південно-східними і південно-західними, – північні діалекти мають багато своїх особливостей, а найбільше – у фонетичній системі. Фонетичні особливості північного діалектного типу часто виявляють давніші риси української мови, що історично належать уже до минулого. Найвиразніше специфічні риси північного діалектного типу виявляються в складі фонем різних північних говорів, у головніших відтінках цих фонем: позиційних або комбінаторних варіантах» [89, с. 64]. Особливий статус звукового рівня поліських діалектів відзначав і С. Бевзенко: «Північноукраїнські діалекти <...> різко відрізняються від усіх інших як кількісним складом фонем, їх навантаженістю, частотою вживання, так і протиставленням наголошеного й ненаголошеного вокалізму» [27, с. 39].

Серед північних говорів західнополіський діалект часто опозиціонує двом іншим: «Типові (визначальні) північноукраїнські ізоглоси (рефлексія *o, *e, *ě, *ę залежно від наголосу) «омінають» західнополіський ареал, знаходячи продовження на Підляшші» [162, с. 154]. Ю. Шевельов зауважував, що між східно- та середньополіськими зонами існують лише незначні фонетичні відмінності, проте, унаслідок інтенсивних південних впливів, різниця між східно-, середньополіським й західнополіським діалектними регіонами разюча [221, с. 964–965]. Така специфіка говірок Західного Полісся обумовлена тим, що вони «в основі своїй були належали до північного типу, але, починаючи з XIII ст., їхні зв'язки з середньополіськими говірками звелися майже нанівець, тим часом як вплив південно-західного наріччя дедалі міцнішав» [221, с. 965]. В. Мойсієнко на підставі матеріалів з історії, археології та сучасної діалектології припустив, що західнополіський діалект утворився на основі говірок літописних волинян (бужан, дулібів) і до середини XIII ст. від решти північноукраїнських відрізнявся мало, але з притоком населення південної Волині та Галичини (від середини XIII ст.) у ньому постає низка інновацій, які виразно об'єднують волинсько-поліські, берестейсько-пінські говірки із наддністрянськими [221, с. 156]. С. Бевзенко теж зауважив, що західнополіський ареал «характеризується поєднанням структурних елементів поліського північноукраїнського типу з волинськими елементами південно-західного типу» [27, с. 206]. Найбільше південно-західних особливостей, зазначав І. Матвіяс, у надбузьких говірках, найменше – у берестейських і пінських [154, с. 57].

У самостійну групу західнополіські говірки, на думку Ю. Шевельова, чітко відокремилися щонайпізніше в XV ст., а ймовірніше – ще в XIV ст. [221, с. 965].

Г. Аркушин визначив такі сучасні межі західнополіського говору: «західна – державний кордон між Україною й Республікою Польща по ріці Західний Буг, а далі на захід територія Підляшшя, що охоплює регіон між Бугом і Нарвою (лише десяток н. пп. північніше Нарви); східна – середина межиріччя Горині й Стиру; південна – умовна лінія між містами Устилуг – Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне (на п'ятдесят кілометрів на північ і південь

знаходяться говірки перехідного типу); північна – на північ від м. Більська-Підляського (Республіка Польща) та м. Кам'янця (Республіка Білорусь), далі по р. Ясельді до її впадіння в Прип'ять (тут теж існує широка смуга перехідних говірок від української до білоруської мов, напр., деякі українські говірки засвідчені й на північ від Нарви та Ясельди)» [11, с. 27].

На відміну від середньополіського та східнополіського говорів, стверджує В. Мойсієнко, західнополіський певної монолітності (однаковості) не становить [162, с. 154]. Складний процес історичного розвитку, а також трагічні події ХХ ст. (дві світові війни, виселення й переселення корінних мешканців, перекроювання кордонів тощо) призвели до того, що в складі західнополіського діалекту побутують три великі говіркові групи: волинсько-поліська (територія центру та півночі Волинської та сусідніх районів Рівненської області), берестейська (південь, центр та захід Брестської області Республіки Білорусь) та підляська (північно-східна частина Люблінського та південно-східна Підляського воєводства Республіки Польща) (докладніше див. [11]).

Найкраще досліджений звуковий рівень говірок Південного Підляшшя. Ф. Чижевський описав фонетичну й фонологічну системи двох типів, що побутують на згаданій території, – українських і польських. Учений установив, що вокалізм у цьому регіоні п'ятифонемний, окрім південнопідляського ареалу, де функціонують дифтонги /іє/, /уо/ [228, с. 352], а консонантизм налічує 30 фонем [228, с. 354]. Ф. Чижевський зауважив стосовно голосних звуків західної частини підляських говірок, що саме така система була властива староукраїнській мові перед ХVІ ст. [228, с. 352], а система приголосних близька до загальноукраїнської (львівської), окрім говірок обабіч р. Володавки, у якій наявні палатальні губні, що, на думку науковця, є результатом інтерференції з польською фонологічною системою [228, с. 355]. Г. Аркушин зробив зведену статистику континуантів *ě сучасних підляських говірок на матеріалі збірника «Голоси з Підляшшя» та встановив, що українські вияви на місці *ě – [i], [и] зафіксовані в 195 словах, а білоруський [e] – лише в 42 лексемах, частина з яких – запозичення з білоруської літературної мови [12, с. 68]. Дослідження

підтвердило безперечне переважання «українських» рефлексів у підляських говірках.

Звуковий рівень цього регіону також описали І. Ігнатюк [115], М. Лесів [139], М. Кондратюк [230], М. Борцюх [30], М. Койдер [128] і Л. Фроляк [213]. На матеріалі художніх текстів С. Сидорука, М. Сарнацької, Ю. Королько, З. Сачко особливості підляського вокалізму та консонантизму схарактеризували Ю. Громик та А. Яворський [78, с. 99–170].

Частково фонетику говірок Північного Підляшшя проаналізував М. Рощенко [231].

Систему голосних невеликого діалектного утворення – надбузьких говірок (правобережна смуга вздовж р. Західного Бугу шириною приблизно в 40–50 кілометрів) – вивчила Г. Козачук [125]. У статті зауважено, що «надбузько-поліські говірки – це особливий тип територіально-мовного утворення, що має спільні риси північних і південно-західних говірок», та названо такі особливості вокалізму досліджуваного ареалу: на місці **o*, **e*, **ě* типові монофтонги, проте подекуди збереглися й дифтонги; ненаголошений [o] наближений до [y]; ненаголошений [e] > [a], часто повна нейтралізація [e] – [и]; відсутність злиття **y*, **i*; [a] після шиплячих і [p'], [л'], [н'], [з'], [с'], [д'], [т'] переходить у голосний [e] тощо [125, с. 260–264]. І. Матвіяс також виділив названі говірки в окрему групу, їхню осібність пояснив давнім етнічним зв'язком цієї території з Наддністрянщиною й багатовіковим перебуванням зазначених земель у складі Польщі [154, с. 58]. Серед фонетичних ознак говірок названо такі: вимова голосного [i] на місці **e* в слові *м'ід* 'мед'; звукосполука [вл'] > [вй] (*здорóвл'а*); зміна [с] > [х] у слові *колисáти* 'колихати', звукова будова іменника *лободá* (у решті говірок – *лебедá*) [154, с. 56].

Специфіку голосних і приголосних чотирьох груп говірок берестейсько-пінського ареалу дослідив Ф. Климчук [121], у порівняльно-історичному та порівняльно-типологічному аспектах – О. Скопненко [206]. І. Зянько вивчив фонетичні особливості говірок Пружанського району Брестської області [114], Н. Войтович – ненаголошений вокалізм брестсько-пінських говірок [46],

І. Бехцер здійснив порівняльну характеристику фонетики тороканських³ говірок [28]. На основі творів Ф. Климчука, Н. Бабіної, О. Диковицького, написаних берестейською та пінською говірками, Ю. Громик та А. Яворський схарактеризували місцеві звукові особливості [78, с. 58–83].

О. Скопненко визначив, що вокалізм берестейсько-пінського ареалу шестифонемний (у східній групі п'ятифонемний: [и], [е], [а], [о], [у]), а ненаголошений – п'ятифонемний: [и], [е], [а], [о], [у] [206, с. 68]. Серед основних звукових особливостей цього регіону Ф. Климчук виділив твердість приголосних **д*, **т*, **з*, **с*, **н* і губних перед **е*, **і*; рефлексію **ě* > [і] в наголошених складах; вияви [і], [ы], [ү], [у] в новозакритих складах відповідно до **о* [121, с. 199].

На підставі аналізу фонетичних явищ О. Скопненко ствердив, що розвиток вокалізму та консонантизму берестейсько-пінського ареалу відбувався за законами загальноукраїнських тенденцій перетворень мовних систем протоукраїнських діалектів, оскільки значна частина релевантних рис (ікавізм; ствердіння передньоязикових приголосних перед рефlekсами голосних **і*, **е*, **ь*; поява голосного передньо-середнього ряду середнього підняття [и] < **і*, **у*; зближення артикуляції [е] – [и] в ненаголошеній позиції, перехід сполук *гы*, *кы*, *хы* в *ги*, *ки*, *хи*) – українські інновації щодо вихідного мовного стану пізньопраслов'янського періоду» [206, с.12–113].

Ю. Громик за даними діалектографічних праць Ф. Климчука про Загороддя та Г. Аркушина про Волинське, Рівненське Полісся на основі звукових особливостей проілюстрував типологічну спорідненість цих ареалів. Серед виразних явищ, за якими можна об'єднати загородські та волинсько-поліські й окраїнні західні середньополіські говірки – заміна давніх голосних **о*, **е* в наголошених закритих складах новими звуками, зокрема монофтонгами [і], [и], [у], [ү]; рефлексія **ě* > [і] [71, с. 32]. Найвиразніша з консонантних рис – тверда вимова приголосних перед виявами **і*, **е* [71, с. 33]. Такі спостереження

³ Група говірок, що вперше виділена Ф. Климчуком, отримала назву від с. Торокань Дорогичинського району, Республіка Білорусь.

дозволили досліднику підтвердити історико-типологічну спорідненість берестейсько-пінського (загородського) ареалу та суміжного волинсько-поліського, частково й західної окраїни середньополіського, а також їхню належність до більшого утворення – північного наріччя української мови [71, с. 38].

Г. Аркушин зазначив, що ядро західнополіського діалекту становлять волинсько-поліські говірки, оскільки вони не зазнали таких порушень, як окраїнні – на Берестейщині та Підляшші [10, с. 18]. Т. Назарова територію волинсько-поліських говірок окреслювала між р. Західний Буг та межиріччям річок Горині та Стиру [178, с. 40]. Але звукова система цього ареалу, порівняно з говірками двох інших регіонів Західного Полісся, вивчена фрагментарно.

Чи не перша спроба схарактеризувати звукові риси волинсько-поліських говірок належить В. Камінському, який визначив шістнадцять фонетичних і фонетико-морфологічних особливостей із території Старовижівщини, Камінь-Каширщини, Ковельщини на Волині та північної Рівненщини: рефлексія $*o > [y]$, зміна наголошеного $[ʼa] > [ʼe]$ та $[и] > [e]$, наближення ненаголошеного $[e] > [и]$ тощо [119, с. 83]. Значну увагу у звіті автор приділив опису варіантів дифтонгів: поширений звук $[ie]$, двозвуки $[yo]$, $[ye]$ зафіксовані рідше й часто вони звучать «у стягнутому вигляді з виразним характером стягнення і тривалішим тим звуком, що є результатом стягнення, як наприклад: *муї, бур, бул'ш*» [119, с. 82]. В. Камінський зробив цікаве зауваження про вібрант $[rʼ]$: він буває то твердим, то «середньої м'якості», то м'яким; подібне дослідник спостеріг стосовно бокового плавного $[лʼ]$ [119, с. 84].

Короткі відомості про звуковий рівень волинсько-поліських говірок (зазвичай вони описані в складі західнополіського ареалу) знаходимо в описових працях з української діалектології. Ф. Жилко зауважив, що «фонетична система західнополіських говорів в основі така ж, як і всіх інших північних діалектів, але має і свої місцеві відмінності» [89, с. 86]. Мовознавець дуже обмежено окреслив особливості вокалізму, зокрема звернув увагу лише на такі риси: наголошений $*o > [y]$, $[и]$, $[i]$, $[i^i]$; неакцентований $[o] > [y]$, а

в північній частині > [a]; ненаголошений [e] наближається до [и]; [a < *ɛ] > [e], а в перехідних говірках [a < *ɛ] > [a], [e], [i] [89, с. 86]. До особливостей функціонування приголосних у волинсько-поліських говірках Ф. Жилко відносив такі: епентетичний [н] перед [a] < *ɛ; оглушення приголосних перед глухими й у кінці слова, збереження дзвінкості в північній частині ареалу; твердість [p'], [ц']; наявність протетичних [г], [в]; функціонування звукосполук [г'і], [к'і], [х'і], подекуди – [ге^і], [ке^і], [хе^і] [89, с. 86–87]. С. Бевзенко доповнив перелік фонетичних ознак волинсько-поліських говірок і зауважив, що для цієї та надбузько-поліської групи характерні дифтонги [yo], [ye], [yi] < *o, [ie], [ie] < *ě [27, с. 206–207].

Дещо розширив список звукових характеристик волинсько-поліських говірок І. Матвіяс, зауваживши наявність приставного [o], наприклад, у словах *обіяк* ‘бияк’, *оліко* ‘лико’, *оліціна* ‘ліщина’, *очерéмуха* ‘черемха’ [154, с. 54–55]. Окремо дослідник виділив явища, які відрізняють волинсько-поліські говірки від берестейсько-пінських, зокрема на місці давнього наголошеного *ě після приголосного [p] характерний [e]; на місці *e в слові *лід* – звук, близький до [y] або [и]; на місці *e в наголошеному закритому складі – [e]; відповідно до *ɛ в кінцевому наголошеному складі – [a]; на місці *o в наголошеному закритому складі – [y]; уживання приголосного [в] замість [м] у слові *вандрувати*, звукосполучення [зм] замість [см] у слові *змéрком*; початкового приголосного [ш] в іменнику *шворінь*; тверда або м'яка вимова кінцевого приголосного [p'] (у решті говірок – тільки тверда) [154, с. 55–56].

У II томі Атласу української мови узагальнено матеріали з понад 100 н. пп. ВП. На 71 карті відтворено особливості реалізації голосних у волинсько-поліських говірках, на 56 картах – приголосних, зокрема продемонстровано подібність рефлексії акцентованих *o, *e та *ě названого ареалу із говірками південно-західного наріччя [19, кк. 3, 6–9, 24–28, 52]. Як специфічні риси фонетичної системи ВП представлено [и]-вияв наголошеного *o [19, к. 51] та ненаголошених *ě [19, кк. 11, 13], *e [19, кк. 30–

31], розвиток сполуки [ли] у неакцентованій групі **lʲyt* [19, к. 67] у слові *йáблика*, ствердіння [цʲ] у кінці основ слів [19, к. 98].

Уперше Г. Аркушин звернув увагу на західнополіські говірки як єдиний об'єкт дослідження в навчальному посібнику «Західнополіська діалектологія», де зауважив, що кожна з трьох великих частин Західного Полісся – Волинського Полісся, Берестейщини та Підляшшя – має свою оригінальну систему вокалізму, тому в праці аналізовано окремо фонетичні особливості кожного ареалу [9, с. 50]. На матеріалі численних власних польових записів автор доповнив дані, зафіксовані в II томі Атласу української мови, і вперше систематизував інформацію про такі явища звукового рівня ВП, як розпад дифтонгів у говірках Володимиреччини, Сарненщини, Дубровиччини; збереження **i* в шацько-любомльських говірках; позиційні зміни [и] > [е], [е] > [а], [ʼа] > [ʼе], [о] > [а]. Вивчення специфіки звукових особливостей волинсько-поліського ареалу дозволило Г. Аркушину висновувати, що наголошений волинсько-поліський вокалізм, як правило, шестифонемний, лише в декількох присвітязьких говірках – семифонемний; ненаголошений – шестифонемний [9, с. 53–54]. Комплексно автор підійшов і до аналізу приголосних звуків, зауваживши: «Волинсько-поліський консонантизм нараховує 32 фонем, <...> щоправда, частота вживання не однакова, деякі фонемі можуть бути відсутні (якщо в говірці не зафіксовані слова зі звуками [pʲ] та [ф], тоді загальна кількість – 30 фонем)» [9, с. 62].

Ю. Грицевич описав фонетичну систему західнополіських говірок на матеріалі місцевих фольклорних текстів [64–67] і встановив, що специфіку звукового оформлення визначають такі процеси на рівні вокалізму: залежна від наголошування варіантність континуантів етимологічних **o*, **e* в новоутворених закритих складах; альтернація рефлексів **ě*; збереження **i* після губних; тенденція зміни давніх звукосполук **gy*, **ky*, **xy* в *g'i*, *k'i*, *x'i*; розвиток **u* в [i] у префіксі *ви-*; ненаголошений [е]-рефлекс етимологічного **e*; історично закономірна еволюція звукосполук **ry*, **ly* з ненаголошеним редукованим **ь* у [ри], [ли] [66, с. 109]. У системі консонантизму, зазначив

дослідник, показовими виявилися ствердіння сонорного вібранта [p'], свистячої африкати [ц'], губних перед ненаголошеними рефlekсами давнього *ě; депалатальність губних перед акцентованими виявами етимологічних голосних, що супроводжується розвитком епентези [й], [н'], [л']; субституція звука [ф] варіантами [т], [хв], [х]; непослідовне ствердіння передньоязикових перед монофтонгом [і] [66, с. 109]. Волинсько-поліські фонетичні особливості на матеріалі фольклорних текстів вивчала також Н. Данилюк [80; 81].

Спробу загальної характеристики системи голосних ВП здійснила Т. Назарова. У вокалізмі, стверджує науковиця, найбільш помітна відсутність наголошених голосних неоднорідного творення /ie/, /yo/, що виокремлює цей масив від правобережнополіського та надбузько-поліського [177, с. 43]. Розрізнення підсистем наголошеного й ненаголошеного вокалізму та їхнє співвідношення в говірках ВП, на думку Т. Назарової, визначене загальнополіськими кількісними характеристиками: для діалектного ядра типове співвідношення семифонемної підсистеми наголошеного вокалізму /i/ – /ɨ/ – /и/ – /e/ – /a/ – /o/ – /y/ і п'ятифонемної ненаголошеної: /и/ – /e/ – /a/ – /o/ – /y/ [177, с. 43]. Наявність семифонемного акцентованого вокалізму дослідниця пояснила присутністю в наголошеній позиції для нелабіалізованих голосних п'яти ступенів підняття, що призводить до асиметричності семичленної системи: перевантаженість нелабіалізованої серії позначена у вищих підняттях, де в ядрі діалекту розрізняються три підняття – високе, високе дещо понижене й високо-середнє [177, с. 43]. Натомість модифікації відображають наближення до південного типу: можливе скорочення наголошеної підсистеми, найчастіше на одну одиницю, та ненаголошеної на одну чи дві [177, с. 43].

Т. Назарова про типологію аналізованого вокалізму зауважила, що, зберігаючи кількісні характеристики загальнополіської системи, волинсько-поліська в межах звичайних дистинктивних протиставлень лабіалізованості-нелабіалізованості містить ряд важливих відхилень від початкової поліської, зокрема модифікації відображають наближення до південного типу: можливі скорочення наголошеного вокалізму найчастіше на одну одиницю

в периферійних районах; ненаголошеного вокалізму – на одну чи позиційно на дві одиниці в зонах нейтралізації середнього підняття на користь вищих підняття в нелабіалізованій чи позиційно в лабіалізованій серії [177, с. 42–43].

Окремі діалектні фонетичні явища ВП мало описані. Особливості голосних приставних звуків проаналізував Г. Аркушин, зауваживши, що фіксацій слів із початковим [o] у названому ареалі лише кілька, можливе явище заступлення [o] > [y], [ǔ] або відсутність початкового [o]; у центральній і східній частині Волинської області типовий протетичний [г], на півночі та в західній частині – [в] [16].

Натомість досить ґрунтовно вивчена звукова система невеликих діалектних ареалів або окремих говірок ВП.

Д. Абрамович, описуючи специфіку мови й побуту мешканців с. Куснище на Любомльщині (Волинь), визначив двадцять три особливості реалізації голосних і приголосних говірки, зокрема рефлексія *o, *ǔ > [i], зміна [a] > [e] після шиплячих; перехід ненаголошеного [o] > [a]; активне функціонування [ʒ], стверділого [p´], протетичних [в] та [г], заступлення звука [ф] сполукою [хв] [1, с. 184].

В. Покальчук зосередив увагу на надсарнських говірках, що займають територію вздовж р. Серни на Локачівщині та Рожищенщині, оскільки «мовні особливості населення, насамперед старшого покоління, характеризуються тут спільними ознаками, які більшою або меншою мірою виразно різняться від сусідніх діалектів» [194, с. 82]. Суміжні із досліджуваними говірками належать до перехідних від західнополіських до волинських, В. Покальчук із цього приводу зазначав, що «при зіставленні мовних особливостей надсарнських населених пунктів з сусідніми складається враження, що в цій місцевості на одному давньому мовному фоні, для якого, певне, типовим було *акання*⁴, лягли мовні нашарування південного походження, які становлять смугу в напрямку з південного сходу через Луцьк – Торчин – Затурці на північний

⁴ Термін «акання», використаний В. Покальчуком у значенні «зміна наголошеного [e] > [a]». У сучасному мовознавстві термін позначає нерозрізнення ненаголошених [o] > [a], [e] > [a] у словах на зразок *малако́, вада́, хавáтис'а; чаромуха́* 'черемуха', *жан'іх*.

захід» [194, с. 85]. Головна підстава виділення надсарнської групи говірок – стійке різнопозиційне «укання» (ненаголошене [o] > [y] перед складом з акцентованими голосними, перед ненаголошеним [y], у прийменниках, після наголошених голосних) та різке протиставлення говіркам у напрямку р. Луги, де функціонує зміна наголошеного [e] > [a] [194, с. 92].

Для розуміння спостережень В. Покальчука подано витяги з розвідки: «Зазначені вище населені пункти лежать на захід від надсарнського говору. Якщо від них іти на північ, то можна помітити, що на Турії й особливо її правому березі *акання* дуже переплітається з *уканням*, а місцями тут виступає саме лише *укання* – найхарактерніша ознака діалектної смуги, що проходить з південного сходу на північний захід. Далі ж на північ і схід від верхів'я Турії, зокрема в системі Стоходу, *акання* знову яскраво виступає, але воно тут часткове, спорадичне і в численних варіаціях розкидане на широкому просторі, також і на правому березі Стиру, де воно обходить півколом *укаючий* надсарнський говір» [194, с. 86–87].

В. Покальчук уперше в мовознавстві зафіксував і частково прокоментував позиційну зміну [e] > [a] в говірках володимирського⁵ ареалу, проілюструвавши її великою кількістю власних прикладів [194]. Перехід [e] > [a] у волинсько-поліських говірках також принагідно описували Ф. Климчук [120], Г. Шило [222; 224], А. Залеський [99], Т. Назарова [171].

Вивчаючи волинські, наддністрянські, надсянські говірки, Г. Шило дослідив і звукові особливості південних районів ВП, які прийнято називати перехідними між північним і південним наріччями [222]. Спільні для волинсько-поліських і південно-західних говірок явища підвищення та огублення артикуляції ненаголошеного [o] > [y], зміни артикуляції наголошеного [e] > [a], переходу [’a] > [’e] після м’яких приголосних й опозиції [и] – [e] схарактеризував А. Залеський [99].

⁵ Володимирський ареал – говірки, що становлять компактний ареал у межах Володимир-Волинського, Іваничівського, Локачинського та Горохівського районів Волинської області (за адміністративним устроєм, чинним до липня 2020 р.).

Деякі звукові явища говірок Володимирщини розглянув Г. Аркушин і вперше їх виділив як окреме утворення. Незважаючи на те, що в статті описано лексичні особливості цього ареалу, автор подає й фонетичні варіанти лексичних діалектизмів (пор.: *стічка* / *ст'ічка*). Дослідник з'ясував, що регіон становить діалектну єдність, усупереч тому, що лінія м. Устилуг – м. Володимир – м. Луцьк – м. Рівне розмежовує західнополіський і волинський говори [8].

Л. Барановська вивчила мовлення мешканців селища Луків на Турійщині. Ця говірка становить ядро ВП, проте науковиця зазначає, що в ній «переважають риси південно-західного наріччя, але наявні й деякі риси північного» [23, с. 60]. Л. Барановська встановила, що місцевий вокалізм налічує шість одиниць, які «своєю вимовою не відрізняються від відповідних звуків української літературної мови» [23, с. 60]. Серед фонетичних особливостей названі такі: **o*, **e*, **ě* > [и]; [’а] > [’е]; акцентований [и] > [е]; зміна ненаголошеного [е] > [и]; [о] > [у]. Для лувівської говірки характерне ствердіння [р’]; м’якість шиплячих, оглушення дзвінкх у кінці слова; відсутність приставних [в], [г] у формах *у́хо*, *уго́н'*, *у́лиц'а*, *ури́х* [23, с. 62–63].

Специфіку звука [ў], зафіксованого лише на півночі волинсько-поліського ареалу в прибузьких говірках на Шаччині, описав Г. Аркушин [7].

Особливості згоранської говірки на Любомльщині на матеріалі романів В. Лиса «Іван та Чорна Пантера» [226], «Століття Якова» [227] простежив А. Яворський. Дослідник стверджує, що В. Лис передав найвиразніші фонетичні явища волинсько-поліських говірок, такі як специфіка рефlekсації давніх і позиційних варіантів сучасних голосних фонем; відмінності в навантаженості приголосних, зокрема м’яких та пом’якшених варіантів; комбінаторні звукові зміни тощо [227, с. 288].

С. Толстая вивчала специфіку зміни наголошеного [а] в [о] в лексемах на зразок *бо́ба* ‘баба’, *хо́та* ‘хата’, які зафіксовані в говірці с. Річиця на Ратнівщині. Мовознавиця встановила зв’язок між названим переходом і перезвуками [е] > [а], [о] > [у] та припустила, що всі ці процеси можна поєднати в один спільний ланцюжок: [і] > [е] > [а] > [о] > [у] [212, с. 114]. Згодом С. Толстая докладніше

обґрунтувала схему таких змін і підсумувала: «Вокалічний зсув, що охопив всю систему наголошеного (у меншій мірі ненаголошеного) вокалізму, дозволяє пояснити кожне окреме явище певною спільною тенденцією, що мала єдиний для всіх говірок цього типу (частини поліських і західноукраїнських) внутрішній імпульс» [211, с. 309]. Усі позиційні зміни, зафіксовані в говірках ВП, мовознавиця вважає одним процесом, а паралелі з іншими слов'янськими мовами називає несуттєвими для трактування [211, с. 309].

Системно вивчена говірка с. Липне на Ківерцівщині [70–74; 76–77]. Ю. Громик описав рефлексію давніх голосних і з'ясував, що наголошені **o* > [и], [у], [о]; **e* > [і], [и], [е]; **ě* > [і], [е]; **ę* > [а]; етимологічні **i*, **y* злилися в звукові [и]; сполуки **zy*, **ky*, **xy* передано як **z'i*, **k'i*, **x'i* [72, с. 11–24]. Для липенської говірки також характерне пересунення артикуляції звука [о] в ненаголошеній позиції до високого підняття й посилення його лабіалізації; заступлення неакцентованого [о] > [а] як результат регресивної дистантної асиміляції перед складом з [а]; звуження й підвищення артикуляції ненаголошеного [е] > [и] тощо [72; 74]. Серед особливостей консонантизму говірки Ю. Громик назвав такі: відсутність звука [ф] і заступлення його звукосполукою [хв] і звуками [х], [п], [к], [в]; тенденція до ствердіння губних перед континуантами передніх голосних **ě* та **e*; послідовна депалаталізація передньоязикових перед [и]-рефлексом ненаголошених **ě*, **ę* та (у закритому складі) **e*; ствердіння африкати [ц']; ствердіння шиплячих перед рефlekсами кореневого **e*; нечастотне вживання [р'], кінцевого [й] [72, с. 24–41]. Підсумовуючи результати аналізу, Ю. Громик висноував: на фонетичному рівні досліджувана говірка – відносно автономна одиниця з типово перехідним статусом, хоч і з домінуванням ознак середньополіського говору [76, с. 76].

Суміжну говірку с. Погулянка на Маневиччині описала Н. Книш. Установлено, що рефлексія **o*, **e* залежить від наголосу, тому типові вияви наголошеного **o* – [и], **e* – [о], [и], ненаголошеного **o* – [о], **e* – [е] [122]. Розвиток **ě* обумовлений позицією в слові: наголошений **ě* > [и], але після передньоязикових і губних приголосних зафіксований вияв [е], що пом'якшує

попередній приголосний; у ненаголошених складах *ě > [e], рідше – [i], [a] [123]. На основі вивченого матеріалу Н. Книш підсумувала, що погулянська говірка за рефлексациєю *o, *e, *ě західнополіська.

Перехідну між західно-, середньополіським і волинським діалектами говірку с. Русино-Берестечко на Демидівщині (Рівненщина) дослідив Г. Аркушин [6]. Її специфіка полягає в тому, що внаслідок переселення після аварії на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. в одному н. п. співіснує дві говірки: місцева (русинсько-берестецька) та великоозерська (с. Великі Озера на Дубровиччині, Рівненщина). Автор детально порівняв вокалізм і консонантизм обох говірок і узагальнив, що вони продовжують функціонувати окремо одна від одної з поодинокими елементами впливу [6].

Г. Аркушин також присвятив розвідку аналізу буковинсько-західнополіських паралелей у системі голосних звуків, виявивши такі подібні особливості: [ʼa] > [ʼe] після пом'якшених приголосних; обниження артикуляції наголошеного [и] в напрямі до [e]; [e] > [a]; [o] > [y] [4]. Мовознавець знайшов схожість і в дещо ширшому ареалі – карпатському, зокрема рефлексация наголошеного новозакритого *o > [y] присутня й у говірках ВП [4, с. 21]. Г. Аркушин підсумував, що фонетичні зміни у двох віддалених діалектах могли відбуватися незалежно одна від одної, хоч не можна заперечити впливу міграційних процесів [4].

Окрім безпосереднього вивчення звукового рівня волинсько-поліських говірок, науковці звертають увагу на фонетичну специфіку частин мови. Р. Зінчук визначила фонетичні особливості займенників [113] і проаналізувала рефлексии давніх голосних у системі словозміни іменників [112]. Г. Аркушин виокремив звукові варіанти іменникових суфіксів [10] і дослідив чергування та заміну приголосних у процесі словотворення іменників і прикметників [13]. Ю. Громик проаналізував нерегулярні фонетичні модифікації в структурі прислівників [70].

Звукові варіанти власних імен узагальнили Г. Аркушин [5] та О. Нестерчук [179–182]. Н. Шульська описала особливості консонантизму говірок Ківерцівщини та Маневиччини на матеріалі прізвиськ [225].

Багато зразків мовлення мешканців с. Сильне на Ківерцівщині зафіксував Г. Аркушин. Незважаючи на те, що аналіз фонетичних явищ у збірнику «Силенська гуторка» відсутній, із текстів зв'язного мовлення можемо встановити говіркові вияви *o, *e, *ě – *бігаймо, скіл'ко, л'іс, зогрешіли* [14, с. 157], *тіл'ко, вуз'ме, йагуд, видро́, вийхав* [14, с. 161], *вун, óсин':у* [14, с. 165] й інші типові риси поліського вокалізму та консонантизму: *соба́ци* [14, с. 157], *йідна́, похава́йм, розгу́чували* [14, с. 161], *висна́* [14, с. 162].

Особливості звукового рівня волинсько-поліського ареалу Г. Аркушин продемонстрував на матеріалі складанок-характеристик – речень побутового змісту, створених носіями іншої діалектної системи з метою описати говірку. У двадцяти восьми складанках зафіксовані такі фонетичні явища: «*Ж'эба в йэми йэбличко кач'эла. Йе на ж'эбу наступіла, ж'эба ч'эўкнула*» (перехід [ʼa] > [ʼe] після м'яких приголосних і шиплячих); «*Йак дам в бек, то впадеш в рев*» (рефлексія *o > [e]); «*Муї кут побіў маку́тру і л'ух спати*» (рефлексія *o > [y]); «*Зажині кабанца́ до хл'іуца́, бо куса́йиц:а*» (ствердіння звука [ц']); «*Йе худэла, йе рубэла, йе куп'ейку зарубэла*» (зміна наголошеного [и] > [e]) тощо [15].

У регіональних лексичних атласах із території ВП зібрано матеріали, що стосуються фонетики. В «Атласі західнополіських фаунономенів» і «Атласі мисливської лексики Західного Полісся» Г. Аркушина в коментарях майже до кожної карти подані звукові варіанти лексеми, наприклад, зафіксовано паралельність у відтворенні таких явищ: звука [л] – *кубел'це / кубелце* [3, к. 2]; протетичного приголосного – *оробец' / воробец' / горобец'* [3, к. 4]; [o] > [a] – *горобка / гора́бка* [3, к. 4]; ненаголошений [e] > [и] – *бу́сел / бу́сил* [3, к. 6], *бусен'е / бусин'е* [3, к. 8]; у префіксі під- – *п'ідл'іток / підл'іток / пудл'іток* [3, к. 11]; рефлексії *e – *голол'од / голол'ід / олол'уд* [3, к. 47]; рефлексії *ь за зразком *o – *кр'іт / кри́т / крит / крот / круит / крв'іт / крет / крут* [3,

к. 56] тощо. Такий фонетичний матеріал поданий і в регіональних атласах Р. Омельковець [188], Л. Чирук [217], Р. Зінчук [111], О. Нестерчук [179].

Висновки до 1 розділу

Найістотніші діалектні відмінності спостережені саме на фонетичному рівні, найчисельніші – у говірковому вокалізмі, що пов'язано зі своєрідністю походження сучасної системи голосних, які або є результатами різних фонетичних процесів, або різними стадіями того самого процесу. Консонантизм українських діалектів, порівняно з вокалізмом, зазнав значно менше відхилень від вихідної системи, тому рідше викликав зацікавлення дослідників.

Звукова система українських говорів була об'єктом вивчення від II половини XVIII ст. Початкові спроби диференціації українського мовного простору на наріччя та діалекти у працях М. Максимовича, Я. Головацького, О. Потебні, О. Соболевського, М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, А. Кримського, І. Зілінського та К. Михальчука ґрунтовані саме на звукових відмінностях.

Найкраще вивчений фонетичний рівень говорів південно-західного наріччя. Особливості вокалізму та консонантизму цих говірок описали І. Верхратський, І. Панькевич, Б. Кобилянський, А. Залеський, Г. Шило, К. Герман, О. Вінтоняк і К. Чорней.

Звукову систему діалектів південно-східного наріччя проаналізували А. Могила, П. Лисенко, П. Бузук, І. Варченко, В. Ващенко, Л. Прокопова, Г. Мартинова, В. Михайленко, Й. Дзендзелівський, С. Самійленко, Л. Терешко, В. Пачева, Л. Фроляк, К. Глуховцева.

Детально дослідили природу північноукраїнських дифтонгів В. Ганцов, О. Курило, Ф. Жилко, Г. Шило, Т. Назарова, О. Іщенко, В. Брахнов. В. Мойсієнко описав специфіку північноукраїнської фонетичної системи в діахронії. Звуковий рівень середньо-, східнополіських і перехідних поліських говірок схарактеризували П. Гладкий, В. Брахнов, Т. Назарова, Г. Гримашевич, Ю. Виноградський, Ф. Жилко, Г. Їжакевич, П. Лисенко, З. Ніколаєнко, Д. Марсєв, Т. Видайчук.

Фонетична система західнополіського говору вивчена непропорційно. Звукові особливості двох великих ареалів Західного Полісся – берестейсько-пінського й підляського – ґрунтовно й повно дослідили Ф. Чижевський, І. Ігнатюк і Ф. Климчук. Фонетичний рівень волинсько-поліських говірок описаний фрагментарно: короткі відомості містять описові праці Ф. Жилка, С. Бевзенка, І. Матвіяса, Г. Аркушина. Загальну характеристику вокалізму говірок ВП здійснила Т. Назарова. Особливості реалізації голосних і приголосних надсарнських говірок вивчив В. Покальчук, прибузьких і володимирських – Г. Аркушин. Звукові явища говірок окремих н. пп. волинсько-поліського ареалу проаналізували Д. Абрамович, В. Камінський, Л. Барановська, Ю. Громик, Н. Книш, Г. Аркушин.

Окрім безпосереднього дослідження фонетичної системи волинсько-поліських говірок, науковці звертають увагу на специфіку звукових явищ, зафіксованих у функціонуванні займенників (Р. Зінчук), прислівників (Ю. Громик), іменникових суфіксів (Г. Аркушин), прізвиськ (Н. Шульська), власних імен (Г. Аркушин, О. Нестерчук).

Особливості реалізації голосних волинсько-поліських говірок відтворені на 129 картах II тому Атласу української мови. У коментарях до більшості карт регіональних лексичних атласів волинсько-поліського регіону подані фонетичні варіанти картографованого слова.

Основні положення першого розділу викладено у двох публікаціях:

1. Дружок І. Фонокарта як спосіб фіксації діалектного матеріалу: технології та можливості. *Україністика: нові імена в науці* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. студентів і молодих науковців. Бахмут, 2016. С. 63–67.

2. Дружок І. М. Дослідження фонетики говірок Волинського Полісся (20–70-ті роки ХХ століття). *Сучасна наука та освіта Волині* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. Володимир-Волинський, 2018. С. 82–86.

РОЗДІЛ 2.

СИСТЕМА ВОКАЛІЗМУ ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

2.1. Загальна характеристика системи голосних

Українські говірки мають специфічні риси на всіх мовних рівнях, але саме фонетичні особливості «творять досить різноманітну й цікаву в територіальному відношенні картину, яка є живою історією мови в її просторовій проекції, а водночас і свідченням того, що на час формування української національної мови найзначніші відмінності між діалектами були власне у фонетиці» [99, с. 3]. Найяскравіше відрізняє говори української мови між собою вокалізм. Таке зацікавлення до цієї системи А. Залеський пояснює «як своєрідністю походження українських голосних, що, з одного боку, є наслідком різних фонетичних процесів, а з другого – різними стадіями одного й того ж процесу, який охоплював колись ті ж самі звукові елементи, – так і територіально строкатою варіативністю в субстанціональному вираженні ідентичних функціональних одиниць різних говорів» [99, с. 3]. Л. Фроляк наголошує, що говірковий вокалізм – ще й основа багатьох граматичних ознак говірки, говору чи наріччя [214, с. 213]. На думку Т. Назарової, найбільш чітко простежити особливості формування діалекту можна тільки на основі системи голосних [177, с. 41–42].

Щодо північноукраїнських діалектів, то С. Бевзенко зауважував: вони відмінні від інших кількісним складом фонем, їхньою навантаженістю, частотою вживання й протиставленням наголошеного й ненаголошеного вокалізму [27, с. 39].

Говірки Західного Полісся, як підкреслював Г. Аркушин, мають оригінальну систему голосних, у якій наявні певні північноукраїнські риси та елементи південно-західного наріччя [9, с. 50]. Т. Назарова висновувала, що розрізнення підсистем наголошеного й ненаголошеного вокалізму та їхні співвідношення у волинсько-поліських говірках визначають загальнополіські кількісні характеристики. Для діалектного ядра типова наголошена семифонемна підсистема (адже науковиця розглядала як окремі відмінні фонemi

генетичні відповідники *o та *e, *ě) й п'ятифонемна ненаголошена (/и/, /e/, /a/, /o/, /y/) [178, с. 43].

Кількісний склад вокалізму сучасних говірок волинсько-поліського ареалу залежить від акцентуації. Ненаголошена система голосних налічує шість фонем: [i], [и], [e], [a], [o], [y]. Наголошений вокалізм ядра ВП теж шестифонемний: [i], [и], [e], [a], [o], [y]. У перехідній зоні до середньополіської кількість фонем може сягати восьми. У трьох говірках досліджуваного регіону (Залісся, Пульмо і Грабово на Шаччині) Г. Аркушин зафіксував голосний [ÿ], який можна схарактеризувати як звук «[y] переднього ряду з відчутним наближенням до [i]» [7, с. 17]. Цей голосний спостережено відповідно до [y] різного походження й у відкритих, і в закритих складах незалежно від наголосу, наприклад: *кач 'ÿр, й'ÿш 'ка, к'ÿрка, пл'ÿг* [7, с. 18]. Г. Аркушин коментує, що такий звук характерний для мовлення літніх людей, але його майже не вживають представники молодшого покоління [7, с. 17] (дослідження 1994 р.). У сучасних прибузьких говірках цей голосний не зафіксований.

Підходи до аналізу говіркового вокалізму, викладені А. Залеським, передбачають урахування *принципу системності*, що спонукає вивчати всі фонетичні позиції для виявлення кожної фонемі (місце у фонетичній структурі слова, у наголошеному чи ненаголошеному, закритому чи відкритому складі тощо); *принцип генетичності*, дотримання якого «зумовлене потребою встановити для кожної фонемі всі можливі дистрибутивно допустимі в тій чи іншій говірковій системі фонетичні позиції її (фонемі) виявлення, а також можливі обмеження реалізації окремих фонем, причину яких (обмежень) не можна зрозуміти, виходячи лише із сучасного стану, без урахування даних історичного розвитку мови» [99, с. 3]. С. Бевзенко наголошував, що для з'ясування відмінностей між українськими діалектами в системі голосних, зокрема для дослідження протиставлення їх на рівні як наголошеного, так і ненаголошеного вокалізму, дуже важливо врахувати не тільки кількісний склад голосних фонем, а їхню навантаженість, тобто частоту вживання в живому мовленні, чого можна досягти, зокрема, шляхом виявлення генетичної основи

окремих фонем у кожному діалекті [27, с. 38–37]. Характеристику системи голосних волинсько-поліських говірок здійснено з огляду на ці підходи.

2.2. Рефлексія *o у волинсько-поліських говірках

Розвиток *o, як і *e, *ě, у північному наріччі потрактовано доволі неоднозначно. У працях О. Потебні, К. Михальчука, Й. Дзендзелівського, М. Жовтобрюха було розглянуто концепцію спільної еволюції *o > i через етап дифтонгізації, де північні говірки «законсервували» архаїчну стадію. Т. Лер-Сплавінський, І. Панькевич, В. Ганцов, О. Курило, Ю. Шевельов стверджували, що на півночі й півдні розвиток *o відбувся окремими шляхами.

Головна причина, що зумовила різну еволюцію *o у двох зонах, на думку В. Ганцова, одного з перших прихильників такої концепції, – відмінна квантативно-акцентологічна система, що спровокувала розрізнення наголошених і ненаголошених складів [49, с. 89]. О. Курило стверджує, що порушення генетичного зв'язку між рефлексією *o в північному й у південному українських мовних масивах сталося ще до занепаду зредукованих, а втрата останніх пов'язана з експіраторним підсиленням не будь-якого новозакритого складу, а тільки наголошеного: підсиленню нових закритих ненаголошених складів завадила загальна тенденція до ослаблення ненаголошеного вокалізму, – звідси й різна рефлексія *o в наголошеній і ненаголошеній позиції в дифтонгічних говірках [135, с. 55].

Різний характер рефлексії *o на півночі й півдні А. Залеський пояснював неоднаковою в цих говорах трансформацією давніх часокількісних відношень: у південних говорах споконвічну довготу голосних утрачено й у наголошених, і в ненаголошених складах, а новонабута довгота не залежала від наголосу; у північних – утрачено лише в ненаголошених складах і збережено в наголошених, унаслідок чого постала нова модель акцентуаційно-ритмічної структури слова, яка допускала існування довготи тільки під наголосом [102, с. 63].

В. Мойсієнко вважає, що занепад зредукованих у північноукраїнських говорах у континуації етимологічного *o відігравав певну роль, але

не вирішальну; можливо, він призвів до того, що в новозакритих складах під наголосом голосні стали звучати ще більш напружено, проте закритість складу для поліських говорів теж остаточною причиною не стала, головною спонукою перетворення **o* була нещодавно перебудована поліська інтонація, відмінна від південноукраїнської [166, с. 33]. Фіксації дифтонгічної вимови у словах *в_уош* (< **въшь*), *ш_уоў* (< **шьвъ*) відповідно до зредукованого спонукали мовознавця допустити, що початки зміни **o*, **e* відбулися ще до занепаду **ъ*, **ь* на Поліссі [166, с. 33].

Північна й південна зони українського мовного простору, очевидно, мали різні «стартові» можливості переходу **o* > *i* вже в передісторичну епоху.

Еволюція сучасних виявів **o* в північному наріччі теж пояснена неоднозначно. Систематизувавши тривалу історію вивчення розвитку **o* в поліських говірках, Ю. Шевельов стверджував, що тоді, коли в південних діалектах **o* зазнав звуження в напрямку до *ó*, у північних він дифтонгізувався > *yo*. Оскільки два первісні двозвуки (на місці **o* і **e*, **ě*) відрізнялися наявністю або відсутністю лабіалізації, цим були зумовлені можливості варіювання артикуляції: *yo*, *yo*, *ye*, *ue*, *yu*, *yo*. З кінця XVIII ст. дифтонгічна вимова починає зникати, а монофтонгізація передбачала утрату слабшого компонента [221, с. 928–929]. О. Курило теж підтримувала версію монофтонгізації двозвуків у північному наріччі й зазначала, що поліські дифтонги мають спадну експіраторну силу й тональну висоту, а у зв'язку із загальним прискоренням темпу мови останній складник цих голосних у нові часи послабився й відбувся процес їхньої монофтонгізації [133, с. 22]. Еволюцію **o* в північному наріччі, згідно з дослідженнями Ю. Шевельова, можна реконструювати так: **o* > *yo* > *yo*, *yo*, *ye*, *ue*, *yu*, *yu* > *o*, *y*, *e*, *u*.

В. Мойсієнко обґрунтував іншу концепцію розвитку **o* в північних говорах, де, унаслідок виникнення нової акцентуаційної системи та занепаду ерів, постав напружений, закритий, із зневиразненою артикуляцією (між *y–o*) звук *уô* [168, с. 29]. Т. Назарова стверджувала: саме такий неоднорідний голосний (який акустично створює враження дифтонга, що зникає) і відображає

найдавнішу із зафіксованих у сучасних говірках реалізацію вихідної моделі ікавізму [178, с. 16]. В. Мойсієнко припускає, що цей звук і до сьогодні збережений у середньополіських говірках [166, с. 46]. Дифтонги ж, на думку вченого, становлять пізніші етапи перетворень і виникли у зв'язку з активними контактами носіїв різних виявів *o. Розвиток двозвуків на Поліссі дослідник пояснює так: «На початок XVII ст. на новозаселених землях (південь Київщини, південь Чернігівщини, північний захід Слобожанщини) утворилась неймовірна мовна мішанина майже всіх зразків тогочасного українського мовлення. Коли ми припускаємо, що в більшості говірок південно-західного наріччя (передовсім Наддністрянщини та Поділля) на цей час на місці *o вже вимовляється монофтонг у, у деяких звуження пішло далі до передньої артикуляції ю (не виключаємо поодинокі вимови в південноволинських та подільських говірках звука і), а в поліських устатбувались «із зневиразненою неоднорідністю» звук yô, то, опинившись в одному мовному середовищі, носії цих звуків «підштовхнули» їх до повного об'єднання. Наслідком чого стало «народження» саме тут власне дифтонга yj» [166, с. 41].

Слушне припущення В. Мойсієнка про те, що саме східнополіські говірки найбільше зазнали міграційних впливів, тому й стали «батьківщиною» народження дифтонгів, пор.: і В. Ганцов, і Ю. Шевельов зазначали, що дифтонгічні звуки найкраще збережено саме на Східному Поліссі. Відсутність дифтонгів і повне домінування звука з неоднорідною артикуляцією [yô] в середньополіських говірках, відсутність фактів міграцій на ці землі – вагомі аргументи на користь того, що вказані звуки неоднорідної артикуляції не були органічним продовженням (наступним етапом) перетворення висхідного звука [yô] [166, с. 43].

Західнополіські говірки багато в чому пережили спільні з південно-західними говорами процеси звуження артикуляції з поступовим пересуненням її вперед і вгору, проте про колишню поліську основу нагадують збереження системи наголошування та давні вияви *o в підляських говірках [166, с. 46].

Отже, процес розвитку $*o > i$ на півночі й півдні українського мовного простору йшов різними шляхами й розпочався, найімовірніше, ще до початку занепаду зредукованих. У південних діалектах $*o$ зазнав просунення вперед та знеогублення, а в північних – постав напружений, закритий, із зневиразненою артикуляцією звук $[y\hat{o}]$, подальший розвиток якого в поліських діалектах досі пояснюють по-різному (див. концепції Ю. Шевельова та В. Мойсієнка).

Вияви $*o$ в наголошеному закритому складі. Рефлексація $*o$ в новозакритих складах у говірках ВП не однорідна. Основний вияв $*o$, який послідовно зафіксовано в говірках центральної частини ВП, – монофтонг [и] (кк. 1–3): *батіх, пист, вин, миї, нис, кин', тик, ниж, стил / стил', пристіл* 'престол', *пиріг, поріх, кит, біл'шиї, бил'ш, рид, рідн'а* 'рідна', *рівни, двир, мист, вил, нич, виск, виз, слін* 'ослін', *рик, вторік, сил', рос:іл, миг, до тих пир, ніз'н'ї, гниї, тіл'ки / тіл'ко, стил'ко, кіл'ко / кіл'ки, снп, бп, Бпг, заріпки, кінчити, в тії 'тій', грим, лії*; пор. ще: *хвист* [ГВП, с. 128], *вікна* [ГВП, с. 404], *сик* [ГВП, с. 532], *бик* 'сторона чогось' [РП, с. 58], *бил', риї, риг, гірк'ї, гири, бир, пп, злис't', плит, кішка, вскриз', дрібни, жувіт, пукіс, с'пид, нічка, муріг, міцно, кумірка, макітра, смурід, лікт'е / ліхт'е* 'лікоть', *настілница* 'скатерка', *пісникат'* 'постити', *снівница* 'пристрій для снування', *стійка* 'дерев'яний пристрій, за допомогою якого вчать дитину стояти', *запурізци* 'не запрошені на весілля гості', *сурімно* 'соромно', *бис:урімник* 'людина, яка не відчуває сорому', *бис:урімница* [НБ, с. 11]. Монофтонг [и] зафіксовано й у стягнених формах на зразок *тіко / тіки, скіко / стіки, кіко*, пор. названий вияв відповідно до $[o] < *ъ$ у префіксі $*съ$: *зіїде, зіїдут', розіїдуц':а*.

Звук [и] характерний на місці наголошеного $*o$ в закінченнях родового відмінка іменників множини: *братів, боц'унів, грибів, волів, млинів, трактурів, докторів, в жидів, гарбузів, бураків*. Р. Зінчук спостерегла, що закінчення із таким рефлексом $*o$ після губних типове для центральної діалектної зони: *снопів, грибів, дубів, бабів, жабів* [РІ, с. 6]. Ю. Громик підтвердив функціонування монофтонга [и] в закритих наголошених складах і в мікротопонімах: *Забрід, Густрівца* (назви частин села), *Брихунівс'ка* (назва

вулиці), *Бир*, *Бірча*, *Жідув Риг*, *Матусув Риг* (назви частин лісу), *Містк'і*, *Кіз'л'е*, *Стуніж:а*, *Клучанівс'к'е*, *Пудкін'ск'е* (назви піль), у чоловічих прізвиськах-патронімах *Бундарів*, *Вирків*, *Калинів*, *Паламарів*, *Макарів* тощо [НБ, с. 11–12].

Появу монофтонга [и] відповідно до **o* в говірках ВП пояснюють двоєко. Ю. Шевельов вважав, що вияв [и] отриманий унаслідок монофтонгізації огубленого дифтонга [221, с. 929–930]. В. Мойсієнко стверджує, що розвиток [и] з двозвука не був єдиним варіантом еволюції. Дослідник зауважує: такий процес відбувався в ареалах, де дифтонг *уи* виявлено (наприклад, у говірках південної Київщини, північної Полтавщини, південно-східної Рівненщини, Холмщини тощо). В. Мойсієнко, проаналізувавши географію поширеності рефлексу [и] (на півдні поліського наріччя та на півночі південноукраїнських наріч), пояснив це збереженням у периферійних говірках більш давньої риси – відсутності палаталізації приголосних перед *i* < **o*. Оскільки на час появи прикладів першого ікання відповідно до **o* приголосні, очевидно, перед таким *i* ще не палаталізувались (підтвердженням цього має слугувати факт відсутності в пам'ятках кінця XVI – початку XVII ст. написання літери ѣ на місці **o* в період народження нового недієзного звука [і] або [ү], тобто в той час [і] < **o* ≠ [і] < **e*). У розвиткові *i* (дієзного) < **o* важливу роль відіграли процеси витворення *i* < **ě* й *i* < **e*, які були відомі в південноукраїнських говірках набагато раніше: *i* < **ě*, імовірно, уже в XI–XII ст., *i* < **e* – у XII–XIV ст. Надалі спрацьовує модель розвитку: в однакових фонетичних умовах різні вияви зближуються і, зрештою, ототожнюються, що призводить до м'якої вимови приголосних перед *i* < **o* як останнього етапу витворення ікавізму [166, с. 44–45].

Паралельно з монофтонгом [и] у говірках ВП виявлено [і] (кк. 1–3): *бат'іх*, *б'ік*, *б'іл'ш*, *в'із*, *в'іл*, *в'ін*, *до тих п'ір*, *к'ін'*, *к'іт*, *м'ій*, *н'іж*, *н'іс*, *н'іч*, *осл'ін*, *п'іст*, *пур'іх*, *р'івни*, *р'ій*, *р'ік*, *р'іс* 'ріс < рости', *ст'іл*, *т'ік*, *т'іл'ки*, *к'іл'ко*, *ск'іл'ко*. Відчутне превалювання у волинській частині ВП звука [і] відповідно до **o* в займенниках *в'ін*, *м'ій* (пор. кк. 1, 2 та 3). У книжній за походженням лексемі *Б'іг* спостережено закономірну еволюцію **o* > [і], пор. псл. *bogъ* [ЕСУМІ, с. 219];

у формах *сн'іпки, зар'іпки* фіксовано послідовний розвиток [i]. За аналогією в слові *мн'іго*, пор. псл. **тъного* спостережено заступлення **о* монофтонгом [i] у відкритому складі.

Паралельні рефлекси в межах однієї говірки в центральній частині ВП зазвичай обумовлені закономірністю: [и]-рефлекс зафіксовано після передньоязикових, [і]-рефлекс – після губних, шиплячих, задньоязикових, наприклад, *стил, нич, ниж*, але *в'ін, дв'ір, к'ін'* (пор. к. 1 та к. 3).

Г. Шило припустив, що витворення $i < *o$ в одних говірках могло відбутися внаслідок поступової зміни артикуляції за зразком $y^o > y > i$, в інших – шляхом монофтонгізації дифтонгів – $y_o > y_e > y_u > y_i > i$ [222, с. 71]. В. Мойсієнко погодився з таким твердженням, зауваживши, що два шляхи розвитку стали можливі тільки тому, що на колишні органічні поліські вияви $y_ô$, можливо, пізніше й y_o , накладено нові, інші, привнесені з півдня y, y', i [168, с. 22]. Проте Ю. Шевельов зазначав, що поява звука [i] не була наслідком внутрішньої еволюції, а фіксації [i] в північному наріччі здебільшого зумовлені саме впливом зовнішнього чинника, тобто південних говірок [221, с. 929].

Поряд з [i], [и] в новозакритих складах характерний для всієї території волинсько-поліських говірок рефлекс [o]: *Бог, порóх* ‘поріг’, *батóх, вон, н'ідрóс, зв'іробóї, пост, пóсний, пукóйна, покóйн'ік, спукóйно, кон', пукóс, Рóвному, всóбно* ‘окремо’, *до_тих_пор, стол, потóм, кóнчилос', збóрн'а, окрóп* ‘кріп’, *твої, бон, мої, бол'ш, бóл'ше, под_вóкнами, збóж':а, дрóж:и, взвод* ‘звід’, *вóйна, хвост*; пор. ще: *воз, ток, рог, лої* [АУМ II, к. 51]; *рóчн'ік* ‘ровесник’, *рóчн'іца* ‘ровесниця’, *сухустóї* ‘сухе дерево’, *гумóн* ‘гомін, сварка’, *нивгóдно* ‘не подобається, не можна вгодити’, *слубóдни* ‘вільний’, *клóвн'а* ‘різновид ятера’ [НБ, с. 12–13]; *вхот* [ГВП, с. 152], *дом* [ГВП, с. 508]. Ю. Громик зауважує, що наявність [o] в деяких структурах частково можна пояснити тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем: *рóчн'ік, рóчн'іца*, бо з *удно́ рóку*; *збóрн'а*, бо *збóри*; *слубóдни*, бо *слубóда* [НБ, с. 13]. Звук [o] відтворено й у закінченнях іменників родового відмінка множини незалежно від акцентуації, наприклад, *буракóв, андикóв, холод'іл'н'іков, л'іков, гекта́ров, курóв, гуришкóв,*

жидо́в, хресто́в, деруно́в, ву́л'іков, хуторо́в; грибо́в, зубо́в, бан'ачко́в, класо́в [PI, с. 66].

У говірках волинської частини досліджуваного ареалу, де поширений [и]-вияв *o, інколи можливий [у]-рефлекс у формах *бат'у́г / бат'у́г* (к. 2, н. п. 3, 5, 47, 114).

У східному ареалі межиріччя Горині та Стиру, особливо на Маневиччині, рефлекси *o непослідовні й неоднорідні. Паралельно фіксовано звуки [і], [и], [у], [о], [е] (кк. 1–3). Найчастотніший монофтонг [у]: *бат'у́г, вун / ун, кун', ку́н'ми, кут 'кіт', муї, до_тих_пур, стул, тук 'тік, твуї, двур, вуз, пору́х, ру́внен'ко, ру́вне, ру́внийе, Ру́вне, рук 'рік', му́г 'міг', кору́вка, пуст, бун 'біб, в_туї 'у тій', нус 'ніс, пир'у́х 'пиріг', збур 'збір', бул'иш, побу́л'шала, сул' 'сіль, ску́л'к'і / ску́л'ко, ту́л'ко / ту́л'к'і, ку́л'к'і 'скільки', свуї, стуї 'стій < стояти', ку́нчика, в_пу́зн'у, в_Петру́вку; а також: хвуст, руг, луї [АУМ II, к. 51], голоду́вка [ГВП, с. 152], бур 'бір, дру́бний [ОП, с. 84–85], дву́йка, тру́йка, бу́йса [НБ, с. 12]. В. Покальчук рефлекс [у] у волинсько-поліських говірках називав таким, що «не доходить до [і]» [194, с. 84].*

У говірках східного регіону неоднорідно відображено рефлекси *o в займенниках: зафіксовано паралельне функціонування форм *в'ін / вин* і *муї* у південноманевицькому та північноківерцівському ареалах (к. 3, н. пп. 83, 96, 97, 98, 109, 122, 143) або *вун*, але *миї* (к. 3, н. пп. 145, 162). У говірці с. Липне на Ківерцівщині, як зауважував Ю. Громик, предметно-особовий займенник чоловічого роду представлений рівнобіжними формами з монофтонгами [и] та [у]: *вин, вун* [НБ, с. 12] (к. 3, н. п. 125), а в говірці с. Журавичі зафіксовано форми з монофтонгом [у] лише в займенниках *вун, муї*, іменникові лексеми вживані зі звуком [и] / [і] (к. 3, н. п. 144).

Наголошений звук [у] в закритому складі відтворено в говірках східного ареалу на місці *o в закінченнях іменників родового відмінка множини: *бобу́в, снопу́в, хутору́в, вовку́в, правнук'у́в, бурак'у́в, бол'шовик'у́в; пану́в, жиду́в, волу́в, мл'іну́в, грибу́в, трактор'у́в* [PI, с. 65].

Відповідно до рефлексів *o в говірках ВП оформлено структуру запозиченого із середньовісхньонімецької через посередництво польської мови слова *тн'ім*, пор. свн. *knote* [ЕСУМ I, с. 538]: *кн'ім* / *гн'ім* / *тн'ім*, *книт* / *гнит* / *тнит* / *кнут* проти *гноті* / *кноті* / *тн'оті*.

У говірці с. Смородськ на Дубровиччині зафіксовані форми із специфічними рефлексами *o (к. 1): *квен'* 'кінь', *ствел* 'стіл', а також подібні в говірках Володимиреччини, Сарненщини та Гоцанщини: *тви^ек* 'тік' [АУМ II, к. 51]; *квин'* 'кінь', *квит* 'кіт', *кв'ешка* 'кішка', *нвуж* 'ніж', *крв'ім* 'кріт', *колв'удка* 'колідка', *свил'* 'сіль', *рвиг* 'ріг', *пурв'усна* 'порісна' [АркIII, с. 52]; *свел'* 'сіль', *свек* 'сік', *пвел* 'підлога', *мвест* 'міст', *бвек* 'бік', *рвест* 'ріст', *грвем* 'грім', *порвез* 'поріг', *дрвет* 'дріт', *гвест'* 'гість' [НОВ, с. 75–76], пор.: у деяких словах розвинено [ви] за аналогією, навіть там, де ніколи не було дифтонгів, – *квічка* 'качка', *квит'ас* < *кут'ас* 'китиця', *кв'урок* 'корок' [АркIII, с. 52]. На матеріалі фольклорних записів 30-х рр. ХХ ст., які аналізував Ю. Грицевич, такі форми засвідчені в с. Немовичі на Сарненщині: *гвіркиї* 'гіркий', *гвир* 'гір < гори', *с'оквил* [ГГ, с. 37]. У говірці м. Сарни на Рівненщині Т. Назарова помітила в мовленні респондентів старшого покоління (записи 1965 р.) слабкий консонантний призвук навіть після губного [в]: *в^вел*, *в^вез* [173, с. 75]. Дослідниця наголосила, що характер приголосного в сполучі [we], яка зафіксована на місці наголошеного новозакритого *o, відмінний від традиційного [ve]: *грвем* 'грім' : *рвем* [173, с. 75].

Ці структури традиційно пояснюють як такі, що постали в результаті розпаду дифтонгів. Ю. Шевельов зазначав, що монофтонгізація, якщо вона наступала, то полягала в утраті слабшого компонента, який у деяких місцевостях перетворений на приголосний [в] + голосний [221, с. 929–930]. Наприклад, у говірці с. Городище Дубровицького району зареєстровано явище, яке свідчить і про збереження дифтонга, і про його розпад: *нв'ездри* 'ніздрі', *шрв'ут* 'шріт; мисливський дріб' [9, с. 52].

В окремих н. пп. Маневиччини та Дубровиччини фіксовано [e] < *o (к. 3, н. п. 7, 124, 151): *вен*, *меї*, *неч*, *вез*, *твеї*, *креп* 'кріп', *неїдем*, *неїдемо*; *пор'єг*

‘поріг’ [АУМ II, к. 51], *кен’, кет, неж, стел, вел, бек, пеп* ‘піп’, *плет, ослён* [17, с. 53]. Ці структури Т. Назарова визначила як такі, де втрачено дифтонг шляхом розпаду за схемою [ye] > [ÿe] > [ve] > [e] [173, с. 75]. Мовознавиця наголошувала: консонантизація – явище, яке впливає на склад системи вокалізму, його варто розглядати як вияв тенденції до спрощення фонемного складу в говірках, де протиставлені системи з меншою кількістю елементів (недифтонгічні) та з неоднорідними голосними [173, с. 76–77].

Звуків неоднорідної артикуляції на місці давнього *o в сучасних волинсько-поліських говірках у межах Волинської області не зафіксовано (дослідження 2013–2023 рр.), окрім одиничного випадку *суол’* у с. Мукошин на Любешівщині. У II томі АУМ дифтонги простежено лише в перехідних від волинсько-поліських до середньополіських говірок: *вуиз / вуоз, хвуст / хвост, туик / туок, стуил / стуол, руиг / руог, поруиг / поруог, луї / луї* [АУМ II, к. 51], *вуин / вуон* [АУМ II, к. 52].

Чи були характерні дифтонгічні звуки для ядра Волинського Полісся? В. Мойсієнко зазначає, що «жодних писемних свідчень щодо хронології західнополіських дифтонгів не маємо ні в XVIII ст., навіть у XIX ст. на їх потвердження» [166, с. 43–44].

У найдавніших локальних дослідженнях із території ВП дифтонгічних звуків теж не зафіксовано. У розвідці Д. Абрамовича 1898 р. із говірки с. Куснище на Любомльщині вказано лише на наявність звука [i] відповідно до *o [1, с. 184]. В етнографічному огляді волинсько-поліського регіону 1910 р. В. Камінський відтворює форми з монофтонгом [y] < *o (пор.: *бульшь, вунь, вуль, кунь*) у говірках м. Сарни на Рівненщині, с. Буцинь на Старовижівщині, с. Повурськ на Ковельщині, але коментує їх як дифтонгічні, які чує в стягнутій формі [119, с. 83]. Складно припустити, чи дослідник чув справді звуки неоднорідної артикуляції, тим паче, що фіксації таких голосних відсутні на території ВП в Атласі української мови (запис матеріалу зроблено в 1948–1956 рр.), лише в перехідних до середньополіських говірках [19, кк. 51, 52].

Г. Аркушин зазначає, що в «останню чверть ХХ ст. не трапилося в досліджуваних говірках зафіксувати дифтонгічні звуки» і припускає, що вони зникли після Першої світової війни в результаті так званого «біженства», коли 1915 р. цілі села були вивезені в глибину Росії, а повернутись назад змогла тільки частина поліщуків через 4–7 років [9, с. 52].

В. Мойсієнко зауважує, що спорадично такі голосні на місці *о зареєстровано в говірках сіл Велимче (Ратнівщина) й Кримно (Старовижівщина) та Жовкини (Володимиреччина на Рівненщині). Дослідження проводили в 1990–1993 рр. [168, с. 53–54].

Зазначимо, що дифтонгічні рефлексі відомі підляській частині Західного Полісся. У збірнику текстів «Голоси з Підляшшя» звуки неоднорідної артикуляції спостережені в говірках на північ від селища Шацька, пор.: *двур* [ГП, с. 36], *сцїк* [ГП, с. 42], *вун* [ГП, с. 50], *му^ої* [ГП, с. 34], *ву^н* [ГП, с. 36, 40], *ну^{ст}* [ГП, с. 42] / *ну^{ст}* [ГП, с. 46], *ру^к* [ГП, с. 46], *му^г* [ГП, с. 46], *двур* [ГП, с. 47], *бу^л'ш* [ГП, с. 54]. Записів із суміжних із ВП регіонів, тобто зроблених південніше, обмаль. Єдиний доступний – із с. Воля-Угруска Володавського повіту Люблінського воєводства – не підтверджує наявності дифтонгічних рефлексів, засвідчено лише типові волинсько-поліські монофтонги [і], [и] відповідно до *о: *нич* [ГП, с. 26], *тіл'ко* [ГП, с. 26], *тіл'ки* [ГП, с. 28], *б'іл'ше* [ГП, с. 28], *в'ін* [ГП, с. 28], *м'її* [ГП, с. 30].

Якщо за єдино правильну прийняти версію про дифтонгізацію-монофтонгізацію виявів *о в північних говірках, розглянуту О. Курило і Ю. Шевельовим, цілком вірогідна гіпотеза про відсутність дифтонгів у крайніх волинсько-поліських говірках «унаслідок участі переселенців із півдня в залюдненні цього краю» [221, с. 931]. Проте аналогічні міграції були поширені й на східнополіські говірки (аргументи навів В. Мойсієнко, див. [166, с. 46]), де збережені / розвинені звуки неоднорідної артикуляції (див. [18, к. 62]) і вони не зазнали монофтонгізації, як в інших говірках. Дифтонги фіксовано й на Підляшші, крайній південно-західній частині поліських говірок.

Припущення В. Мойсієнка про походження поліських дифтонгів теж доволі переконливе, але причини відсутності двозвуків у волинсько-поліських говірках воно до кінця не пояснює, адже, як зазначає сам дослідник, «контакт мешканців Західного Полісся з носіями виразно інших (південних. – І. Д) виявів давнього $*o > y$ та $ỵ$ є очевидним історичним фактом» [166, с. 43]. Причини існування дифтонгів у середньополіських говірках і відсутності у волинсько-поліських досі не з'ясовані.

І перша, і друга гіпотези дають різні відповіді на питання еволюції $*o$ в північному наріччі, але в обох версіях саме говірки ВП поза запропонованими концепціями. Відомо, що південно-західна частина Полісся була ареною міграцій ще в XIII ст., коли частина населення Галицько-Волинського князівства переселилася туди з волі володарів, а інша – стихійно, рятуючись від татарської навали; а також у XV ст., коли причиною втечі були безупинні набіги кримських ординців [221, с. 965]. Такі впливи відбулися фактично на початках еволюції $*o > i$. Міграції на територію східнополіського говору датовано кінцем XVI–початком XVII ст., тобто тоді, коли протиставлення між північними й південними виявами $*o$ мало би бути вже доволі відчутним. Очевидно, саме час впливів південних говорів мав вирішальну роль. В. Мойсієнко припускав, що досліджувані говірки «багато в чому пережили спільні з південно-західними процеси: звуження артикуляції з поступовим пересуненням її вперед і вгору $y > ỵ > i$ » [166, с. 46].

Підтвердженням такої гіпотези може слугувати той факт, що в покрайніх записах на Євангелії кінця XVI–початку XVII ст. (локалізація – Західне Полісся, Ратнівщина) помітна тенденція до написання y (коли в інших поліських зафіксовано цілковите переважання графеми o відповідно до $*o$) [163, с. 76]. Написання y (oy) $< *o$ засвідчено з XIII ст. і воно ставало частотнішим у пам'ятках XIV–XV ст. з півдня України [163, с. 75]. Однакове позначення певного звука на місці $*o$ в текстах з території південно-західного наріччя й західнополіського говору підштовхує до думки про ідентичне звукове вираження $*o$, очевидно, спричинене спільними процесами розвитку $*o$.

Вияви *o в наголошеному відкритому складі. У цій позиції спостережено рефлекс [o]: *звóни, со́ли, ко́ни, дудо́му, на_ко́л'аду*; навіть у тих формах, де в літературній мові розвинувся [i]: *во́с'ем, но́чен'ка, без_о́кон, дрóбен, нима но́жок*.

У говірках Любешівщини зафіксовані форми з більш лабіалізованим виявом [o] > [y] в цій позиції: *ку́ни, ку́нив, ку́неї, от_пору́га, пуд_спу́дом*, що, вочевидь, пов'язано не з рефлексациєю *o, а з позиційною реалізацією [o]. Подібна форма *вус'ім / вусим* характерна для всього волинсько-поліського ареалу.

Для говірок ВП властивий [o]-вияв у прислівнику *пóс'л'а, пóс'л'е, пóс'л'і, впóс'л'і* < псл. **poslě* [ЕСУМ IV, с. 414]. У досліджуваному регіоні також спостережено структури, у яких відтворені рефлекси, типові для новозакритих складів, наприклад: *п'іс'л'а, п'ус'л'а, вт'ус'л'а, п'іс'л'а*. Розвиток таких виявів не закономірний, оскільки в наступному складі відсутній зредукований, що впливав би на якість *o. Ю. Шевельов допускав, що в цьому слові «поява звука і спричинена співгрою з прийменником *біля*, який походить від **ro-dьlě* ‘уздовж’, де після *o* йшов склад зі слабким ером» [221, с. 773].

Зрідка у відкритих наголошених складах на місці *o спостережено монофтонг [и], що зумовила тенденція до вирівнювання звукового складу кореневих морфем: *ні́чен'ка, бо нич; зарі́бок, бо зарі́бк'і, ті́л'ічко, бо ті́л'к'і, ні́жен'ка, бо ні́жка*, пор ще: *зі́ручка* (пор.: *зі́рка*), *гулі́вучка* (пор.: *гулі́вка*), *в_кумі́рун'ци* (пор.: *кумі́рка*), *гувті́рок* ‘вівторок’ < **овъторъкъ* (пор. Р. в. одн.: *гувті́рка* < **овъторъка*), *гумі́виц* < **гумовьць* ‘гумовий чобіт’ (пор. Н. в. мн.: *гумі́вци* < **гумовьци*), *гурі́диц* ‘квітник’ < **городьць* (пор. Н. в. мн.: *гурі́ц:и* < **городьци*), *на вбихі́док / на убхі́док* ‘на щодень, на побутові потреби’ < **объходъкъ* [НБ, с. 12].

Вияви *o в ненаголошеному закритому складі. У закритих складах зафіксовано звук [o] (к. 4) і в переднаголошеній позиції: *ягадо́ник, на_сто́л'ц'і́, допозна́, позн'і́ше, вокно́, бол'шенствó, у_конц'і́, конча́ти, пиро́жкі, во́йна, паго́нц'і́*; і в післянаголошених складах: *ху́тор / фу́тор, ра́дос'т', висе́лос'ц'і́*,

навéвурот, йéгод / йáгод, йáгодник, зд'íбнос'т', пóмоч, йáвор, прíмост, клóпот, добрáноч, ма́ковку, мо́лодос'ц'і; пор. ще: нéмоч, за́рок 'наступного року', на́ноч, бусо́ноч 'на босоніж', сму́род 'нечемна дитина', ду́рос'ц'і, ста́рос'ц'і, крéпос'ц'і, пустут'éлос'ц'і, до́брос'ц'і, со́бствилнос'ц'і [НБ, с. 13]. У липенській говірці, що на Ківерцівщині, за спостереженням Ю. Громика, монофтонг [о] типовий лише для кінцевих ненаголошених складів, у решті ж позицій – [у] (див. [72, с. 13]).

У волинсько-поліському ареалі паралельно з [о] поширений варіант, що зазнав посилення лабіалізації [о] > [у]: ву́йна, прíмуст, стул'ц'і́, пómуч, ху́тур, кунча́йте, у_кунц'і́, йáгуд, йáгудка, бул'шинствó, вувса́, нéвуд, кул'кóм, шчі́рус'ц'і́, звунк'і́, нучна́йа, сла́бус'т', Руздво́, гурчі́ц'а, гукно́, слувце́, спузні́ласа, п'івнуч, нучл'і́г, дру́бне́сен'ко, ма́кувку, пи́ружк'і́, ро́зкуш, стужк'і́, ру́внен'к'е, снупкі́, студні́ц'а, студні́чка, двуйу́рудни́, рудн'у́; му́сто́к, гул'ши́на, гул'хо́ви, гул':é, биз_гувса́, ла́стувка, ластувк'і́, йі́стувні́, биз_вус'мі́, з_вус'ма́ [НБ, с. 14].

Для всієї зони ВП характерний рефлекс [о] < *о в структурі префіксів по-, до-: по́йти, по́йду́, по́йшла́ / пошла́, до́йшла́ / дошла́, але значно частіше фіксовано в цій позиції [у] у формах ну́йду, ду́йду (при зміні наголосу, в акцентованих складах); ну́йду́, ду́йду́ (тенденція до посилення лабіалізації [о] в слабкій позиції до [у], а в говірках, де наголошений о у новозакритому складі > [у], можлива аналогія до наголошених складів). У префіксах і прийменниках у словоформах воз'мі́, зобра́тис', зо́йти, зогна́ти, зо_сво́йе́йу д'івчи́но́йу відтворено новий [о] < *ѵ.

Звук [у] типовий і для закритого ненаголошеного закінчення *-овь у формах іменників родового відмінка множини: г'ікта́рув / гекта́рув, покóйн'ікув, ву́л'ікув, с'інокóсуб, к'іломе́трув, ме́трув, убо́рув, віса́дкув, годі́н:ікув, магаз'і́нув, пол'а́кув, обр'а́дув, клучéчкув, ро́кув, уро́кув, сні́пчикув, гурóчкув, упéн'кув, радóчкув, кла́суб. Меншою кількістю прикладів представлено цей рефлекс у наголошених флексіях, що зумовлено тенденцією до вирівнювання закінчень: грибу́в, качану́в, гурку́в. Монофтонг [у] відповідно до неакцентованого *о засвідчений в суфіксі *-овь прикметників: ба́т'кув ба́т'ко, бра́тув син, сус'і́дув гурóд, лі́пув цв'іт, а також топонімах і геортонімах:

Хáркув, Рафа́луку, Пилі́пуку; відмінкових закінченнях прикметників: *ба́т'куву́ кубі́ли, по ма́тирину́ л'і́н'і́йі, в пра́ву́ руц'і́, в те́плу́ хáти.*

Монофтонг [и] < *о в закритих ненаголошених складах фіксовано в поодиноких формах центральної частини ВП: *ху́тир, ривне́н'ка, ривне́н'ке, римне́н'к'і, ривне́йко, дрибне́йке, дрибне́йка, пизн'і́ше;* а також: *пиз'н'у́рі* 'курчата, яких квочка вивела пізно восени', *мицні́й* 'міцніше', *зиркі́* [НБ, с. 14]. Імовірно, [и]-рефлекс у цій позиції зумовлений аналогією до закритих наголошених складів, пор. *рівно, пізн'і́й, мі́цно.* Р. Зінчук стверджує, що [и] відповідно до *о у флексії *-ив* характерний лише для говірок південної діалектної зони, пор.: *наркомáнив, банд'і́тив, самол'óтив, комба́йнив, гра́дусив, ме́трив* [PI, с. 66]; *заво́див, дукуме́нтив, йіхта́рив* [НБ, с. 14].

Подібні рефлекси *о спостережені в префіксах і прийменниках. Для морфеми *отъ / *одъ типове збереження етимологічної структури в усьому ареалі ВП: *од: айé, отпихáли, од капу́сти, откама́нд'ірува́ли, отхо́дила, от: о́пл'ат, отгово́р'ували, отказа́ти, одмі́р'ав, одчи́пл'ував.* Подекуди звук [о] зазнає лабіалізації й просування до [у]: *удр'і́зуйеш, утказа́в, уд:áти, удбі́ти.* Рідко й нерегулярно відтворено рефлекс [о] в префіксі, прийменнику *подъ: *поднима́ти, под ма́ле де́риво, поднесу́, подказа́ти, подлива́йе, под му́зику, подв'éшували.* Частіше в цій структурі на всій території ВП зафіксовано монофтонг [у] < *о: *пудло́га, пудво́да, пудк'іда́лис'а, пуд':éлали, пудв'áзувалис', пудб'і́рали, пудкопа́йуца, пудв'ішана́йа, пудро́стками, пудсти́л'áли, путсв'éч'н'ік, пудн'éти, Пудма́н'ове, путжа́рити, пуд л'іс, пуд хáту́йу, пуд де́рево, пуд Ма́н'ев'ічми, пут ко́пу, пуд п'іч, пуд плужо́к, пуд водо́йу, пуд ну́шчу, пуд вобраза́ми, пуд о́кнами, пуд ве́чур, пуд спóдом, пуд ру́ки, пуд суро́чку* (пор. вияви *поль: *пув ро́ку, пув часа́, пув див'áтого, пултора́ / пувтура́, пув сло́ва, пув гекта́ра, пув дн'а, пув дру́гого* 'о пів на другу годину'). Подекуди поширені форми з монофтонгом [и]: *пиднима́йут', пидво́дами, пидказа́в, до пивно́ч'і, пид очі́ма,* пор. ще: *на пидво́д'і* [ГВП, с. 368], *пидно́сил'и* [ГВП, с. 446].

Вияви *o в ненаголошеному відкритому складі. У ненаголошеному відкритому складі збережений *o: *конéц, безконéчний, стожóк, п'ірожóк, óводи, снопóчок, звонóк.*

Проте значно частіше ненаголошений *o в цій позиції зазнає посилення лабіалізації [o] > [y]: *батужóк, стужóк, вус'емдис'áтій, кунéц, звунóк / звунóк, стулéц', тупі́р*, пор. псл. *top^oryvo [ЕСУМ V, с. 547]. У досліджуваних говірках маніфестовано збереження *o в словоформі *богáто* < псл. bogatъ [ЕСУМ I, с. 109] і подальше просунення артикуляції *o до [y] в спільнокоренових словах: *бугáто, бугáта, бугáтши, бугáтій.*

Н. Книш спостерегла, що в говірці с. Погулянка на Маневиччині рефлексі ненаголошеного *o не залежать від відкритості чи закритості складу, для говірки характерний рефлекс [o], наприклад, *мостóк, радос't', сподні́ца, конéц* [РП, 58].

Розвиток [y] в цій позиції можливий і на місці секундарного [o] в префіксах і прийменниках *сь-, *въз- у структурах: *зубрáти, зу_мно́йу, взурв́алас'а, зуйт́і, зускóчити.*

Отже, у наголошених новозакритих складах основний вияв *o в говірках ВП – монофтонг [и], рідко поширений [і]; у говірках перехідної зони до середньополіської простежено [y], [e], [yo] та форми, що демонструють розпад двозвуків. Дифтонги на території ядра ВП не зафіксовані. Для ареалу ВП властивий рефлекс [o] в наголошеній позиції закритих складів. У відкритому акцентованому складі теж – [o], цей звук характерний і для закритих / відкритих ненаголошених складів, проте значно частіше спостережено посилення його лабіалізації до [y]. Форми із монофтонгом [и] зумовлені аналогією до новозакритих складів.

2.2. Рефлексація *e у волинсько-поліських говірках

Розвиток *e в українських говірках залежав від якості колишнього редукованого в наступному складі: «Потракування e перед складом зі слабким ъ лише частково нагадувало потракування e перед складом зі слабким ь чи потракування o перед складом з одним із слабких ерів» [221, с. 413]. У північних говорах *e в позиції перед слабким ъ дифтонгізований, імовірно, тільки під

відтягненим наголосом, і реалізований як *'uo*, наприклад, *med* проти *n'uos* [221, с. 413]. Перед редукованим переднього ряду *ь* рефлекси **e* та **ě* стали ідентичні. В. Мойсієнко припустив, що в цій позиції з'явилися: *iê* – під наголосом з палаталізацією попереднього приголосного, *e* в ненаголошеній позиції з відсутністю пом'якшення попереднього приголосного [166, с. 35]. Ю. Шевельов зазначив, що на Поліссі обидва звуки збережені у вигляді дифтонга *ie*, хоча й із трьома модифікаціями: залежно від звукового оточення або, рідше, від місцевості, висхідний складник перетворювався на рівний або спадний (*ie–ie–i_e*); ствердіння попереднього приголосного могло змінити *ie* на *ye*, особливо після *r* та середньопіднебінних; у ненаголошених складах – монофтонг *e* [221, с. 401]. Монофтонгізація дифтонга *ie*, стверджував мовознавець, розпочалася в ХІХ ст. [221, с. 401].

Вияви **e* в наголошеному закритому складі. У цій позиції для основної частини ВП характерна рефлексія **e > [i]* (кк. 5, 6, 7): *ш'іс'т'*, *п'іч*, *с'ім*, *л'ід*, *ж'інка*, *кис'іл'*, *т'ітка*, *пос'т'іл'*, *шч'іл'*, *с_тих_с'іл'*; пор. ще: *шч'ітка* [АУМ II, к. 25], *дон'ік* [АУМ II, к. 26]. У говірках західного ареалу зафіксовано монофтонг [i] на місці наголошеного **e* в закритому складі перед наступним зредукованим **ь* у лексемі *м'ід* (к. 6). Ю. Шевельов цей рефлекс у південно-західному наріччі коментував як такий, що походить з [e], який поступово зазнав округлення та звуження й перейшов у звук на зразок *и* (*medь > *t'od > t'id*), а далі розвинувся в [i] [221, с. 413].

Рідше в закритих акцентованих складах спостережено монофтонг [и] (кк. 5–8), зокрема після депалаталізованих шиплячих у словах *шис'т'*, *шістка*, *жінка*, *вечірн'у*, *шчітка*; *пчілка*; *шчілни*, *шчил'* 'щілина' [НБ, с. 14]. Монофтонг [и] засвідчено й у деяких формах після передньоязикових щілинних перед складом із **ь*: *зіл':a / зіл':e*, пор. псл. **zelyje* [ЕСУМ II, с. 263], *весіл':e / в'ісіл':a*, пор. псл. **veselyje* [ЕСУМ I, с. 363], а також: *сим* [АУМ II, к. 28]; рідко звук [и] зафіксований після депалаталізованих губних: *нич* (к. 5, н. п. 24, 64), *мид* (к. 6, н. п. 130), *жмил'*. Монофтонг [и] відповідно до **e*

в наголошеній позиції закритого складу спостережено й у закінченнях родового відмінка множини іменників чоловічого роду: *мис'аціів, каминціів, душчіів*.

У формі *тупі́р* звук [и] з'явився на місці нового [е] < *ь за аналогією до рефлексів *е в новозакритому складі (пор. *жі́нка, шчі́тка*), проте не можна виключати польського впливу, пор. п. *dopiero* [ЕСУМ V, с. 547].

У північно-східній частині поширений лабіалізований рефлекс *е – [у], що інколи палаталізує попередній консонант, за винятком шиплячих і вібранта [р] (к. 8): *жі́нка, прин'у́с* ‘приніс’, *пичу́нка, вечу́рну́ю, т'у́тка, поперу́к, на_йум*; пор. ще: *с'ул* ‘сіл’ [ГНТ, с. 18], *л'уд* [АУМ II, к. 24], *шчу́тка* [АУМ II, к. 25], *дон'у́к* [АУМ II, к. 26]. У говірках Маневиччини, Ківерцівщини та Любешівщини (к. 8) у цій позиції відтворено [о], перед яким приголосні зберігають історичну м'якість, окрім депалаталізованих шиплячих: *жі́онка, пчо́лка, т'о́тка, пйат'о́рка, шист'о́рка*; пор. ще: *л'од* [АУМ II, к. 24], *шчо́тка* [АУМ II, к. 25], *дон'о́к* [АУМ II, к. 26], *д'охт'*, *лижн'о́вка* ‘дорога через болото, викладена колодами’ [НБ, с. 15]. У говірці с. Смородськ на Дубровиччині простежено розпад дифтонга на місці *е у формі *жвѐнка* (к. 8, н. п. 7), а також: *шчвѐтка* ‘щітка’ [УІ, с. 75]. Лабіалізовані звуки характерні для рефлексів *е, після яких був склад із редукованим заднього ряду *ь.

На Дубровиччині та Володимиреччині після стверділих губних перед наголошеними виявами *е в закритому складі спостережено розвиток додаткової артикуляції [й]-компонента: *віу́з, привіу́з, завіу́з, повіо́з* ‘повіз’, пор. ще: *пйіч* [АркIII, с. 63].

У північно-східній частини ВП перед зредукованим переднього ряду *ь відповідно до *е зафіксовано монофтонг [е], перед яким приголосні зберігають палатальність, окрім стверділих шиплячих (к. 5): *п'еч, п'ід_п'ечком, п'ек* ‘пік’, *шес'т' / ш'ес'т', с'ем, шездис'ат / шейдис'ат, с'емдис'ат, ведм'ед', з'ел':е; пл'ечка* ‘вішалка для одягу’ [НБ, с. 15], але й допустимі форми без палаталізації попереднього консонанта *сел'с'киї, сем, сѐмдис'ат*.

У східному ареалі (к. 5) простежено дифтонгічну вимову *е перед складом із *ь, із *ь: *п'іеч / п'іуч, с'іем, п'ід_п'іечком, л'іед*, пор. ще: *дон'іек* [АУМ II, к. 26],

ш'іес'т' [АУМ II, к. 28]; а також: *прин'уос / прин'уес / прин'уис / прин'уіс, с'уол / с'уел / с'уил / с'уіл* 'сіл' [ГНТ, с. 18]. Ф. Жилко форми з дифтонгом [уо] пов'язував зі зміною [е] на [о] та стверджував, що саме тому в цій позиції на місці *е двозвуки аналогічні до *о [85, с. 18].

Непослідовно в говірках центральної та східної частин ВП зафіксовано відсутність чергування [і] / [е] < *е в закритому наголошеному складі Р. в. мн. іменника *селó* : *сел* (к. 7, н. пп. 3, 7, 8, 28, 59, 62, 69, 73, 79, 100, 105, 130, 139, 146).

Вияви *е в наголошеному відкритому складі. У цій позиції закономірно збережений [е]: *сéлишче, сéла, мéду, зилéний, мéж'і, вéчор, пéч'і, свéкор, сéмиро*.

Форми *жіночка, пчілон'ка, вичіришн'а*; а також *шчітучка* [НБ, с. 14], де засвідчено монофтонг [и], зумовлені тенденцією до вирівнювання звукового складу корневих морфем.

Вияви *е в ненаголошеному закритому складі. У цій позиції [е] фіксовано рідко (к. 9): *пóпел, кáмен', óсен', зáпек, в_Кáмен', віс'ем, шес:óт*. Частіше він представлений варіантом [и], що зазнав підвищення й звуження артикуляції (кк. 9–10): *óсин', сил'с'кім, пóпил, кóрин', сил'цé, жинк'і, шисна́дцит', симна́цит', симна́йц'а́того, симсо́т, вéчир; кáмин'* [АУМ II, к. 31], *кράмин'* 'кремінь', *гóсин', вѓисин'* 'восени', *лéбид', грéбин', хмилні, прі́тик, шчитк'і* [НБ, с. 15].

Для всього ареалу ВП характерний лабіалізований монофтонг [о] відповідно до *е в закритих ненаголошених складах після шиплячого перед твердим консонантом: *вéч'ор* (к. 9, н. пп. 9, 145, 163) / *вéчор* (к. 9, н. п. 123); він часто ще більше лабіалізується в напрямі до [у]: *вéчур* (к. 9, н. пп. 9, 24, 33, 105), *вечурк'і* (к. 9, н. п. 42), *вичурніц'і, шчудрува́ти* (к. 9, н. пп. 107, 123), *жунк'і* (к. 9, н. п. 126). Огублений монофтонг [у] засвідчений і в ненаголошених флексіях: *в_на́шум сел'і́, на_й́іхн'ум сел'і́, на_пéршум З'і́мн'і, в_хурóшуї хаз'а́йк'і, ста́ршуї сестрі́, бис_хло́пц'ув, пáл'ц'ув, та́нц'ув*. У зв'язку з тенденцією до вирівнювання флексій звук [у] зафіксовано й під наголосом: *дн'у́в, м'іс'ац'у́в*.

Вияви *e в ненаголошеному відкритому складі. У цій позиції виявлено [e] в говірках східного регіону лише в лексемі *корене́ц*’. На решті ж території спостережено [i].

За аналогією до інших форм та тенденцією до вирівнювання кореневих морфем, монофтонг [и] простежено й у ненаголошених відкритих складах: *корине́ц*’, *в_за́тику*, *жине́к*, *жине́чок*, *зил’ізо*, *зил’ізного*, *по́пилом*, *шчили́на*, *грибине́ц*; *крямине́ц*, *прі́пичок*, *шчито́к*, *шчил’у́бина* ‘щілина’ [НБ, с. 15].

Отже, у закритих наголошених складах типовий вияв *e – звук [i]; після депалаталізованих шиплячих – [и]. У східному ареалі поширені лабіалізовані рефлекси [o], [y], монофтонг [e], перед якими приголосні, крім шиплячих, зберігають палатальність; дифтонги [ie], [iu] та форми, що демонструють розпад двозвука. Рефлекс [и] в акцентованих відкритих складах зумовлений тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем. У ненаголошених складах *e рефлексує у звук [e], що часто підвищує артикуляцію до [и].

2.4. Рефлексія *ě у волинсько-поліських говірках

Звучання *ě з найдавніших збережених пам’яток безпосередньо з’ясувати важко, проте Ю. Шевельов припустив, що найчастіше цей голосний виступав як закритий *ě*, хоча найдавніші тексти містять і дані щодо стадії *ie* (або *iě*) [221, с. 256]. Розвиток *ě в українській мові, уважає дослідник, відбувся відмінним шляхом від інших слов’янських – дифтонгічним: у всіх протоукраїнських діалектах з *ě розвинувся дифтонг *ie*, який зберігся (під наголосом) на Поліссі, але перейшов у *ě* в південно-західному наріччі й, імовірно, також на Київщині [221, с. 262–263]. Причиною, що спонукала до поступового звуження й просунення вперед артикуляції *ě, стала м’якість попереднього приголосного [221, с. 263]. У писемних пам’ятках XIV–XV ст. із території ВП із локалізацією м. Луцьк, с. Турійськ засвідчено тенденцію вживати під наголосом *ě*, а в ненаголошеній позиції *e* [164, с. 62], а це вказує на те, що від XIV ст. на цих теренах послідовно розрізняли наголошений та ненаголошений вияви *ě [164, с. 67]. Подальший розвиток континуантів *ě В. Мойсієнко пояснює так: «Артикуляційна відмінність наголошеного й ненаголошеного

ятевого рефлекса, принаймні в XIV ст., не була разючою, про що свідчать непоодинокі написання під наголосом букви *e*. У подальшому (XV, XVI і особливо XVII ст.) напружений закритий звужений, артикуляційно не зовсім виразний звук \hat{e} , можливо $i\hat{e}$ <...> на поліській периферії (підляські та східнополіські говірки) під впливом зовнішніх чинників (сусідство польської мови та південно-західних говірок української, російської та численні випадки міграцій на Лівобережне Полісся вихідців із півдня України) зазнав звуження й більш високого підняття в напрямку $i\hat{e} > i$ у волинсько-поліських говірках та дальшого розщеплення $i\hat{e} > i\epsilon$ в підляських та східнополіських» [163, с. 73].

Вияви *ě в наголошених складах. Рефлексація *ě в говірках ВП залежить від наголосу, їй притаманна строкатість і неоднорідність.

В основному ареалі ВП у наголошених складах засвідчено монофтонг [i] (кк. 11, 12): *хл'їб, хр'їн, л'їс, д'їд, хл'їв, хл'їви, хл'ївчики, д'ївчина, см'їх, сн'їг, д'їт'ї, в'їдра* тощо.

Рідко фіксовано в цій позиції монофтонг [и] (кк. 11, 12): *сіно, хрин, до_обїда, посїйу, міс'ат', свит, міс'ац, хлив, бїгти, лис, пївен', мїр'али, нїмци, дїлят, пїс'н'а*; а також: *дид, снїг, слїд, лїзти, тїло, дїти* [АУМ II, к. 3], *дїрка* [АУМ II, к. 4], *блиск* [АУМ II, к. 5], *обид, смїх, бїлий, вїтер, пїшки* [АУМ II, к. 8], *вїра* [АУМ II, к. 9].

У говірках східної частини після м'якого приголосного на місці акцентованого *ě поширений звук [e] (кк. 11, 12): *хл'ев, хл'єви, хр'ен, хл'єб, д'ед, цв'ет 'цвіт', кв'єтка, чолов'єк, б'єгт'ї, св'ет, гор'єлку 'горілку', с'єно, д'єт'ї, д'єтк'ї, ол'єйа / гол'єйї, л'єс, ц'єп, р'єчка, зал'єзн'ї / жил'єзна, б'єдно, зам'єсиваєт, с'єйал'ї, м'єсце, м'єсна, м'єс'ац, с'єчка, вд'єц'а 'одягнутись' < dĕti* [ЕСУМ II, с. 93], *пуд'євс'а, бол'єл'ї, л'євуї 'лівою', нар'єжут', гор'єх'ї, р'єпа, б'єлий, в'єра, сн'єви, сус'єда, т'єсно, д'євч'єт, зв'єзду, вм'єйу, нид'єл'*; пор. ще: *сн'єг, сл'єд, л'єзти, т'єло* [АУМ II, к. 3], *бл'єск* [АУМ II, к. 5], *об'єд, см'єх, в'єтер, п'єшк'ї* [АУМ II, к. 8], *р'єдко, стр'єх, зустр'єти* [АУМ II, к. 6]. Спорадично в північно-східній частині фіксовано форми з [e]-рефлексом, де попередній консонант ствердів: *дєрка* (к. 11, н. п. 79), *злєпок, зацвєв* (к. 11,

н. п. 81), *хлѣви* (к. 11, н. п. 83), *вслѣпнут'* (к. 11, н. п. 73), *лѣп'ит* 'ліпити' (к. 11, н. п. 109), *нѣмци* (к. 11, н. п. 21, 45); *пуцвѣт'ани* 'поцвілій', *цѣни*, *слѣпутин'* 'той, хто погано бачить' [НБ, с. 16].

В ареалі депалаталізації вібранта [р'] та свистячого [ц'] фіксовано лексеми із [и], [е]-виявами на місці *ѣ, що не пом'якшують попередній консонант незалежно від наголосу (к. 12): *хрин*, *рїжут*, *нарїже*, *рїзаний*, *на_стрїси*, *рїтко*, *згурїло*, *цїлий*, *дозриваїе*, *в_руцї*, *рѣчку*, *рїпу*, *рипак*, *горїлка*, *цеп*, *ципами*, *ципкі*, *цѣни*, *застрѣлив*, *цилувалаис'а*; *горїх*, *стрїх*, *зустрїти* [АУМ II, к. 6], *хрен* [АУМ II, к. 7], *пуцѣлит'*, *крѣпнут'*, *крѣпк'і*, *крѣпко*, *крѣпос'ц'* 'сила' [НБ, с. 16]. У центральних говірках ВП вияв [е] поширений лише у формах *вѣшати*, *вѣшали*, *вѣсит'*.

Форми *св'ѣчка*, *д'ѣти*, *йѣсти* в говірках західного регіону (кк. 11, 13), імовірно, зумовлені впливом польської мови, пор. п. *świeca*, *dzieci*, *jeść*.

Звук [е] засвідчено й у наголошених флексіях: *в_двор'ѣ*, *у_кунцѣ*, *в_тич'ѣ*, *на_вуйн'ѣ*, *в_руц'ѣ*, *в_сил'ѣ*, *на_голов'ѣ*; *у_гн'їзд'ѣ*, *на_стол'ѣ* [АУМ II, к. 3]; *телиц'ѣ по два мѣтри*, *так'ї йак кострул'ѣ / дежк'ї // і скрен'ѣ булі*, *терниц'ѣ там стойат'* [РІ, с. 61].

У східній частині перед рефlekсами акцентованого *ѣ після депалаталізованих губних простежено розвиток додаткового [й]-компонента за умови, що перед губними відсутній кореневий приголосний: *бйѣла*, *бйѣли* 'білі', *бйѣдна*, *повйѣр*; *с_чоловійком* [ГВП, с. 328], *бйїлого* [ГВП, с. 394], *прибйїгла* [ГВП, с. 398], *бйїгти*, *вйїдра* [АркIII, с. 63], *тибйї*, *сібйї*, *нивйїстка*, *вйек*, *вйѣчно*, *пйївин'*, *вйїшат'* [НБ, с. 42].

У північно-східному ареалі зафіксовано форми із монофтонгом [е] відповідно до наголошеного *ѣ після [й]: *йѣздити*, *найѣхал'і*, *прийѣхал'і*, *пойѣхав*, *пудйѣхали* < їхати, *йѣст'і*, *пойѣл'і* < їсти (к. 13). У цих структурах Ю. Шевельов убачав залишки дифтонгічної вимови *ѣ > *je*: «Очевидно, що перший складник дифтонга злився з попереднім *j*-, унаслідок чого утворилася сполука *je*-. Та сам голосний якісно не злився з *e*, залишаючися закритим. Пізніше, коли *je* > *é* в усіх

позиціях, цей голосний звук *é* знову ототожнився з регулярним рефлексом *ě*» [221, с. 257].

Паралельно із [e]-виявом відповідно до **ě* в східному ареалі ВП простежено звуки неоднорідної артикуляції (кк. 11, 12): *л'іес, хр'іен, д'іед, вс'іех, хл'іев, ц'іен*, пор. ще: *сн'іег, сл'іед, л'іезти, т'іело, д'іети* [АУМ II, к. 3], *р'іедко, гор'іех, стр'іех* [АУМ II, к. 6], *б'іелиї, об'іед, в'іетер, п'іешки, см'іех* [АУМ II, к. 8], *м'іес'ац* [АУМ II, к. 9]. Дифтонг *іу*, зафіксований у говірці с. Лудинь на Дубровиччині (к. 12, н. п. 21) та с. Журавичі на Ківерцівщині (к. 12, н. п. 144) у формі *хріун*, не типовий, в АУМ відсутній.

Дифтонгічні рефлекси спостережено й у відмінкових флексіях: *в_руц'іе, соб'іе*, пор. ще: *у_гн'ізд'іе, на_стол'іе* [АУМ II, к. 3]. Зауважимо, що Р. Зінчук у вузькоспеціальному дослідженні рефлексії давніх голосних у системі словозміни іменника з'ясувала, що для аналізованих говірок помітна тенденція до поступової уніфікації закінчень місцевого відмінка однини іменників через монофтонгізацію дифтонгів [112, с. 61].

У кількох говірках відповідно до наголошеного **ě* засвідчено нехарактерний огублений рефлекс [o] у формі *хрон* (к. 12, н. пп. 28, 121).

Вияви **ě* в ненаголошених складах. У слабкій позиції **ě* на всій досліджуваній території, окрім південної частини, рефлексує в звук [и], що виразно протиставляє говірки ВП середньо- та східнополіським (кк. 14, 15): *дивч'ета, винок, виночок, мишок, ципам'і, диток, дитеї, липіли, цвите, пуцвила, квиткі, синокоси, синожат', сичкарн'а, хливе, пубижу, мишав 'мішав', спивайут', нимій, нимецкайа, бида, бидн'ій, бидн'ак, бидувати, видрó, видерце, лисові 'лісовий', симій, звиробóї, надиваїе, втиклá, пишчána, на_циділку, пруцидіти, обсивайут', посивати, сивба, слипáйа, слипакі, слипачок, дримáйе, бил'мó, пásика, стина, слида 'сліда', винчáтис'а, хлиб́ину, диліти, мистéчко, зминілоc'а, личіти 'рахувати', мисіли, свитіли. Ю. Шевельов припустив, що [и] відповідно до ненаголошеного **ě* в західнополіських говірках теж звучав як [і], який перетворився на [и] в процесі загальної зміни *i > u*, поширюваної з південного заходу [221, с. 546].*

Аналогічний вияв ненаголошеного *ě засвідчено у формах давального та місцевого відмінків іменників: з *клу́ни*, на *св'іти*, в *кумо́ри*, в *о́зери*, на *ро́вери*, в *пов'іти*, на *ва́рти*, в *с'іл'ра́ди*, ну *пра́вди*, в *газе́ти*, на *липéси*, на *пуро́зи*, на *дору́зи*.

У говірках східного ареалу рефлексі [и], [е] функціонують паралельно. Звук [е] виявлено здебільшого після депалаталізованих губних (кк. 14, 15): *песо́к*, *песо́чок*, *ведро́*, *вед'орко*, *бел'мо́*, *месті́*, *цеті́*, *цету́т*, *секті́*, *неме́цкуйу*, *река́*, *ві́стрел*, *хлеве́* 'хліви', *беда́*, *наметі́в*, *греши́ла*, *бего́м*; *целува́ти* [АУМ II, к. 11]. В. Мойсієнко стосовно твердої вимови консонантів перед виявами *ě зауважував: «Західнополіський діалект протиставляється середньо- та східнополіським за виявами *ě в обох позиціях по умовній лінії, що проходить дещо на захід від Горині. Проте західнополіські говірки зберігають загальнополіську тенденцію до твердої вимови приголосних перед континуантами ненаголошеного *ě» [163, с. 63]. Рідко ненаголошений [е]-вияв *ě палаталізує попередній консонант: *зам'ета́йут*, *л'ес'н'іко́м*, в *хл'ев'і́*, *д'ете́ї*, в *ед'орко*, *б'его́м*, на *хутор'е*, в *с'емі́ї*, *с'ед'ел'і́*, *сл'епак'і́*.

Розвиток [і] відповідно до ненаголошеного *ě відображають форми числівників *дв'іна́цат'*, *дв'іна́цатиї́*, пор. стсл. дъвъ́.

У північно-східній частині зафіксовані нетипові огублені звуки на місці ненаголошеного *ě. У формах *поцулу́йеш* / *цулува́ти* голосний [у] розвинувся, очевидно, унаслідок асиміляції до [у] в постпозиції. Звук [у] в лексемі *снуба́ли* постав у результаті лабіалізації під впливом наступного губного [в], а в слові *невустке́* 'невістки', навпаки, попереднього.

У формах *пос'ада́йемо*, *с'ада́ли*, *с'ада́йут'*, *с'ада́йте* й подібних, пор. псл. *sědati* [ЕСУМ V, с. 226], спостережено розвиток нехарактерного в цій позиції [а] на місці *ě, можливо, під впливом наголошеного голосного в наступному складі.

Отже, у говірках ВП послідовно розрізнено рефлексі *ě залежно від наголосу. Відповідно до наголошеного *ě засвідчені монофтонги [і], [и] (рідко), у східній частині – [’е] та [іе], [іи]. У слабкій позиції характерний вияв *ě –

монофтонг [и], у східному ареалі – [е]. Серед нетипових рефлексів ненаголошеного **ě* зафіксовано лабіалізовані звуки [о], [у].

2.5. Артикуляційно-акустичні особливості сучасних відповідників **o*, **e*, **ě* в говірках Волинського Полісся

Українські північні дифтонги лише приблизно можна характеризувати цим терміном. А. Залеський зазначав: «Дослідження, у тому числі експериментально-лабораторні, українських поліських голосних *uo* та *ie* виявили, що їх, на відміну від відомих у деяких європейських мовах дифтонгів *oi*, *ai*, *au*, можна лише умовно вважати дифтонгами, насправді вони є голосними неоднорідної артикуляції переважно зі спадом підняття (завжди від вищого до нижчого) у межах одного ряду і з тривалістю артикуляції, рівної артикуляції інших звичайних голосних» [102, с. 59]. К. Михальчук ще в 70-х роках ХІХ ст. зазначав: дифтонги передають сполученням двох голосних, але виголошувати таку комбінацію треба як один звук [157, С. 484].

В. Ганцов уважав кожний північноукраїнський дифтонг однією фонемою та зауважував, що за довготою ці звуки приблизно однакові з іншими голосними, але їх потрібно вимовляти з більшим напруженням, ніж звичайні вокали [49, с. 121]. Подібне спостеріг Ю. Шевельов: «Типовий північноукраїнський дифтонг відрізняється від монофтонга не тривалістю, а більшою інтенсивністю, найвищий ступінь якої припадає на кінцеву фазу першого компонента» [221, с. 928]. «Розподіл дифтонга на першу й другу частини, – зауважує В. Ганцов, – треба розуміти умовно, жодним способом не зазначаючи цим фізіологічного розподілу двозвука, бо експіраторна енергія наголосу падає на весь звук, зменшуючись хіба що в його кінці» [49, с. 121].

Саме звуки неоднорідної артикуляції, а не традиційні дифтонги вбачали в північноукраїнських двозвуках О. Курило, А. Залеський та В. Мойсієнко (див. підрозділ 2.2.). Такі голосні із зневизначеною однорідністю, які в цій позиції зафіксувала Т. Назарова на Правобережному Поліссі, на думку цієї науковиці, мають не вторинну артикуляцію, «а якоюсь мірою відбивають реальну звукову якість висхідної моделі» [178, с. 16].

О. Іщенко, провівши сучасні фонетико-експериментальні дослідження, з'ясував, що концентрація максимуму енергії в північноукраїнських дифтонгах не має постійної локалізації, та зауважив, що це двокомпонентні структури, але теж не назвав їх дифтонгами, а використав термін дифтонгеми [116, с. 90].

Коротко схарактеризуємо специфіку звуків неоднорідної артикуляції, зафіксованих у волинсько-поліському регіоні. Аналіз особливостей двозвуків здійснено в програмі Sound Forge Audio Studio 17. Пунктирною вертикальною лінією на осцилограмах розділено межі звуків, розмір букв указує на виразність кожного компонента.

Відповідно до **o* в наголошеному новозакритому складі спостережено лише одну лексему зі звуком неоднорідної артикуляції в с. Мукошин на Любешівщині. Дифтонгічна вимова цього вияву **o* важковловлювана на слух, на осцилограмі відтворена двокомпонентною структурою, перший елемент якої короткотривалий (осцилограма № 1). Якщо порівняти із акустичним вираженням наголошеного **o* у формі *гуло́дни* (осцилограма № 2), стає помітною невиразність артикуляції [o] на першій осцилограмі, що дозволяє припустити: у формі *с'ол'* відтворено звук неоднорідної артикуляції.

Форм із дифтонгічними рефлексамі на місці наголошеного **e* в закритому складі виявлено небагато. У говірці с. Лудинь на Дубровиччині перший компонент короткий і важковловлюваний на слух, якщо порівняти осцилограми № 3 і 4, то помітна наявність додаткової артикуляції перед [e]-компонентом на малюнку № 4. Двохелементність дифтонга [iɛ] чітко виражена на осцилограмах № 5, 19.

Частіше дифтонгічні вияви простежено відповідно до наголошеного **ě*. Щодо двозвуків, зафіксованих у цій позиції в перехідних від волинсько-поліських до середньополіських говірок, то це голосні висхідної звучності, часто з нерівноцінними компонентами, перший – звук [i], екскурсія якого зливається з рекурсією попереднього м'якого приголосного (осцилограми № 10, 12, 18). Послідовно в одній говірці відтворені вияви **ě* неоднорідної артикуляції та

монофтонги (пор. осцилограми № 10 та 16). Т. Назарова вважала, що така ситуація демонструє процес монофтонгізації.

Неоднорідність звучання відповідників **ě* найкраще помітна в лексемі *xp'in*. Осцилограма № 21 показує специфічний вияв **ě* – *iу*, що на слух не відчутний, звучить як монофтонг, проте крива осцилограми ілюструє два окремих звуки, другий сегмент в ізоляції виражений чітко – [и]. Окрім дифтонгічних виявів, представлених двозвуками *iу* та *ie* (осцилограми № 21, 25), відчутно відрізняється якість монофтонга в цій позиції: його артикуляція напруженіша, ніж традиційного однозвука, і створює акустичне враження подвоєння голосного та вказує на неоднорідність його звучання (осцилограма № 26), пор. тривалість звука [i] на осцилограмах № 22, 27. На підставі осцилограм № 21–27 можна висновувати, що **ě* після вібранта [p], навіть у монофтонгічному вираженні, вирізняється неоднорідністю артикуляції. Подібне щодо виявів **o* зауважував В. Мойсієнко: у формах *gôd*, *skôl'ko*, *nôč* обидва компоненти звучать як [o], сильнішої лабіальності в першому компоненті порівняно з другим зовсім не відчутно [166, с. 37].

Отже, зафіксовані в перехідних від волинсько- до середньополіських говірок відповідники **o*, **e*, **ě* – звуки неоднорідної артикуляції, а не власне дифтонги. Найяскравіше виражено двокомпонентність виявів **ě* – *iу* та *ie*. «Дифтонги» в досліджуваній зоні – це звуки висхідної артикуляції, перший елемент яких – зникаючий звук [i], що може свідчити про перебіг процесу монофтонгізації.

2.6. Рефлекси **i*, **y*

У волинсько-поліських говірок, як і в українській літературній мові, давні **y* та **i* злилися в звукові [и]. В. Німчук вважав наслідки цього процесу, засвідчені в пам'ятках від другої половини XI ст., однією з найдавніших оригінальних ознак української мови [185, с. 46].

А. Залеський причини злиття **y* та **i* в одному голосному пов'язував із ствердінням попередніх приголосних [105, с. 34]. Конвергенція **y* та **i* > [и] відбулася неодноразово не тільки в різних слов'янських мовах, але й і в різних

позиціях у слові в межах одного говору, бо гальмувалася різними акустичними особливостями деяких приголосних [193, с. 100]. Після задньоязикових [г], [к], [х] і діалектного фарингального [ґ] як непалаталізованих приголосних зовсім не вживали звук [і], а після палаталізованих шиплячих не міг стояти голосний [и] [93, с. 247]. В. Мойсієнко дає такий історичний коментар щодо північного наріччя: після передньоязикових [н] і [т] процес розпочався задовго до XVI ст., відповідно найдовше протиставлялися за дієзністю / недієзністю *у та *і після [з], [с]; приголосні [д], [л] у цьому ряду займають проміжне становище, а нечисленні випадки сплутувань після губних також свідчать про тривале розрізнення *у та *і в цій позиції; після задньоязикових (за поодинокими винятками) зафіксовано один вияв – [і], що відображає загальносхіднослов'янську тенденцію зміни *гы, кы, хы* в *г'і, к'і, х'і* [163, с. 57].

Ю. Шевельов припускав, що конвергенцію цих голосних поширено насамперед із Буковини, Галичини (за винятком карпатських говірок) і південно-західної частини Волині [221, с. 483]. Процес злиття на Західному Поліссі, на думку В. Мойсієнка, призвів до появи незалежно від наголосу артикуляційно невиразного звука [и^с] [166, с. 56].

Рефлексація давніх *і, *у в сучасних говірках ВП неоднорідна. В. Мойсієнко вважав, що в північноукраїнських діалектах дієзність / недієзність новоутвореного властиво українського *у_{*і} > [и] залежала від віддаленості від південноукраїнських говорів – що далі на північ, то дієзність континуанта наростала, аж до збереження історичної [163, с. 59].

Характерна риса волинсько-поліського ареалу – збереження *і. Найчастіше цей процес зафіксовано в говірках північно-східної частини ВП, у західному регіоні високу навантаженість явище має після губних консонантів, а в південно-східній зоні відтворення *і засвідчене лише в кількох лексемах.

Найширшу територію ВП охоплює послідовне збереження *і після губних (к. 35): *п'іс'мо, п'ісати, росп'іш'імс'а, коп'іца, зав'івали, п'ілі, вб'івства, проб'івайут', отб'іло, в'ісит, роб'ім', св'інеї, в'ішн'а, п'іруг'і, п'ірушк'і, луп'іш, куп'ів, м'іск'і, став'ім, крон'ів, топ'ім'і, позб'іралис'а, в'іб'ірали, наб'іраїец':а,*

в'ідно, в'іноград, в'іно, вм'іраїе, повм'ірали, в'ін:а, в'інувата. Збереження *i типове після губного [м] у закінченнях орудного відмінка іменників множини лише для західної та північно-східної частини ВП: *рукám'і, грабл'ám'і, ногám'і, гулкám'і, травам'і, трактурám'і, машинám'і, косам'і, дровám'і, н'іму'ам'і, курувám'і / коровám'і*; а також: *лампам'і, радужкám'і, сémїам'і, цепám'і, серпám'і, волám'і, куркул'ám'і, прачám'і* [PI, с. 67]. Ю. Громик припустив, що такий звук [i] в говірці с. Липне на Ківерцівщині (де кількість фіксацій лексем із *i, за нашими спостереженнями, мінімальна) виник унаслідок аналогічного впливу з боку слів з [i]-рефлексом наголошеного *ě, оскільки в неакцентованій позиції за схемою рефлексії *ě виступає [и]: *в'ішн'а – вишн'óви, в'іт'ор – витрák* [НБ, с. 18].

Після передньоязикових приголосних *i відтворений здебільшого в говірках західної та східної частин (к. 36): *т'ішинá, мáт'іра, мáт'і 'матір', пост'іли 'постили', сад'іт', ход'іл'і, д'ет'і, род'іласа, запрет'іл'і, од'інац'атого, л'уд'і, кос'іл'і, м'іс'іл'і, вод'ілиса, вуз'ів, с'іви 'сивий', нос'іл'і, на з'іму, с'іпроти, л'іс'ічк'і, л'іповий, л'іпен', кал'іна, л'іцо, мол'ітву, мул'іц':а, вул'іца, спáл'іт, гл'іна, вул'ік, к'іл'ім*. Ідентичний ареал становить збереження *i після шиплячих приголосних: *ж'івé, ж'іло, суш'іл'і, ж'іру, ж'іто, ч'італ'і, Преч'іста, росч'ін'áли, моч'іл'і, намóч'іт', ч'ім, бáч'іш, крич'іт, ч'імалій, ч'ісло*; пор. ще: *переж'ів* [ГВП, с. 78], *вч'ів* [ГВП, с. 78], *ж'іти* [ГВП, с. 80], *ш'іла* [ГВП, с. 82], *прож'іла* [ГВП, с. 170], *виш'івáймо* [ГВП, с. 326].

Збереження *i в структурі кінцевої сполуки дієслів минулого часу -ли охоплює дещо вужчу територію: східний регіон та компактний ареал на півночі Любомльщини та суміжних говірках Шаччини (к. 37): *голодувáл'і, в'еслал'і, вхáйкал'і, сказáл'і, гоніл'і, косіл'і, молóл'і, в'ід:авáл'і, ни бáчил'і, тримáл'і, паліл'і, бул'і, носіл'і, наклáдувал'і, загавáрувал'і, запал'іл'і, згур'іл'і, заматáл'і, прáл'і, вимивáл'і*. Ще меншу зону займає збереження *i в інфінітивному суфіксі -ти, явище зафіксоване в говірках Дубровиччини та Сарненщини (к. 36): *зab'ірат'і, стр'іл'áт'і, жúт'і, примáт'і, йéст'і, йт'і, б'эгт'і, подáт'і, кúдат'і,*

ход'ім'і, перехód'ім'і, їезд'ім'і, сад'ім'і, казát'і, гребт'і́, вишивát'і, прáст'і, звát'і, робі́т'і.

В окраїнних говірках, де поширено етимологічний *i, давній *у теж рефлексує в голосний [i], що засвідчує збіг *i та *у в одному звукові: *в'ім'áгали, в'ірустáло, в'іхóдит', в'ісадк'і, в'істойав, в'іскочит', в'ідумка, в'ікусити, в'ісушити, в'ісит, м'і, в'ір'іжут', в'ідойіте, пов'ігóнили, п'іта́йут, п'іта́н':а, в'ішкрабалас'а, в'івч'іла, б'і, в'ісо́ко, м'іло 'мило', ум'івáтис':а, в'і_тé 'Ви', с'і́р 'сир', с'і́пати.*

Рефлексація давніх звукосполук *гы, *кы, *хы неоднорідно відтворена в говірках ВП, здебільшого їх заступлено структурами г'і, к'і, х'і в корневих морфемах: *к'ісле, ск'існец'а, к'іслутá, к'інути, пороск'іда́ли, ск'і́бочка, к'ім, н'ік'ім, к'іс'іл', так'і́й, зак'і́пйачу́, сук'і́ручку, сук'і́ру, так'і́ми, так'і́во, х'і́трий, сук'і́й, п'ірих'і́лели, х'і́тáтис'а, г'і́нути, зг'і́нут, д́руг'і́ми; та в кінці слів: зимл'áнк'і, в_дóчк'і, мáвк'і, русáлк'і, нитк'і́, з_мук'і́, гóсипк'і́, дв'і мéск'і́, мулутáрк'і́, рóк'і́, рúк'і́, рúч'к'і́, радóчк'і́, гу́з'ік'і́, лижáнк'і́, фасóл'к'і́, ц'ібу́л'к'і́, банк'і́, ман'éтк'і́ 'манатки', по_пóл'с'к'і́, в'ішк'і́, гу́лик'і́, ф'і́ртк'і́, гупáн'к'і́, лампáтк'і́, к'éпк'і́, гополóнк'і́, мóг'ілк'і́, нóшк'і́, хустк'і́, бурак'і́, пудлóг'і́, до_дорóг'і́, нóг'і́, бума́г'і́, лáх'і́, трóх'і́, в_сви́крух'і́, з_бл'éх'і́.*

Паралельно поширені в досліджуваному ареалі фонетичні варіанти наголошених звукосполук *гы, *кы, *хы: *х'éтрий / хéтрий, к'éсли / кéсли, к'éдати / кéдати, г'éнути / гéнути, бурак'é / буракé, галушк'é / галушкé, ж'інк'é / ж'інкé, бочк'é / бочкé, бат'к'é / бат'кé, хустк'é / хусткé, м'ішк'é / м'ішкé, шнурк'é / шнуркé, св'ічк'é / св'ічкé, вужк'é / вужкé* (докладніше див. підрозділ 2.9.). Ці форми більшу активність виявляють у говірках північно-східного та південно-західного ареалів.

Отже, для волинсько-поліських говірок характерне збереження *i, що неоднаково репрезентоване на всій території ВП і залежить від якості попереднього приголосного. В окраїнних регіонах *i та *у злилися в одному

голосному – [i]. Звукосполуки **зи*, **ки*, **хи* в досліджуваному ареалі реалізовано як *z'i*, *k'i*, *x'i*.

2.7. Рефлексація **ε*, **ϕ*

У другій половині X ст. носові голосні в протосхіднослов'янських діалектах уже занепали [163, с. 86].

Ю. Шевельов припускав, що розщеплення **ε* на [’а] під наголосом і [ε] в ненаголошених складах відбулося відразу, оскільки, по-перше, ізоглоси досліджуваних звуків не ідентичні; по-друге, характер попереднього приголосного, залежно від походження наступного голосного, різняться: приголосний перед [ε] < *ε*, як правило, непом’якшений, натомість перед *ε*, що постав з ’а, – пом’якшений, наприклад, *колодезь* і *капустени* [221, с. 183–184]. Зміну [’а] > [’ε] мовознавець вважає пізнішою й вторинною, датує її приблизно кінцем XIV – початком XV ст. [221, с. 694].

А. Залеський вважав, що **ε* в усіх позиціях еволюціонував в [ä] > [а]. Мовознавець зазначив, що в IX–X ст. приголосні перед голосними переднього ряду, а отже, і перед **ε*, зазнавали коартикуляційного пом’якшення, зберігаючи, проте, статус недієзних фонем, тому сучасна повна й фонологічна м’якість приголосних перед *a* < *ε* в таких, наприклад, словах, як *т’ажко*, *ўз’ати*, *пр’асти*, свідчить, що на місці *ε* спочатку був голосний переднього ряду *ä*, інакше, коли б *ε* змінився безпосередньо в *a*, приголосні були б тепер твердими. Отже, і структура вокалізму IX–X ст., і характер позиційного варіювання голосних і приголосних фонем могли скерувати процес деназалізації передньорядного **ε* лише в напрямі до голосного нижнього підняття переднього ряду, де була порожня клітина, бо єдина до цього часу голосна фонема найнижчого підняття /a/ не мала передньорядного корелянта. Постала в такий спосіб нова фонема переднього ряду низького підняття /ä/ відразу ж утворила зі своїми артикуляційно й акустично найближчими сусідами нову мікроструктуру розрізень *ä* – *a*, у якій вона протиставлялась іншим протичленам за диференційними рисами: нижнє підняття – середнє підняття, передній ряд – задній ряд. У північних говорах після занепаду музикального політонічного

наголосу й заміни його монотонічним динамічним виникла нова просодична модель з узагальненням диференційної риси довготи й супровідної їй напруженості артикуляції наголошених голосних на протигагу ненаголошеним, в останніх склалися сприятливі умови для нейтралізації протиставлення /ä/ – /e/ > e [103, с. 43–44].

В. Мойсієнко, детально вивчивши відомі до сьогодні теорії розвитку **e*, висновує: рефлексія **e* залежала від наголосу; еволюція [e] з **e* та **ě*, **e* в ненаголошеній позиції має певну подібність; сумнівно, що розвиток **e* в усіх діалектах був спільним, оскільки в XI–XII ст. український територіально-мовний простір вже був виразно здиференційований і не мав однакової фонологічної системи [163, с. 80–81].

Вияви **e* в наголошеному складі. У цій позиції типовий рефлекс **e* – звук [’a], проте в північно-західній частині ВП поширений його позиційний варіант [’e] (к. 20): *в_пй́етому, пйет’*, *зав’́езана, прив’́ежимо, зв’́ежиши, в’́еска, мн’́есо / мй́есо, пув’́енула, прив’́ене* ‘прив’яне’, *св’́ето* (докладніше див. підрозділ 2.9.).

Вияви **e* в ненаголошеному складі. Характерний рефлекс ненаголошеного **e* в говірках ВП – голосний [’a]: *колóд’аз’, пам’атáйу, д́ев’ат’, д́ес’ат’, од́инац’ат’, м’́іс’ац, т’ашкíй*.

Лише в кількох говірках північно-східного ареалу, тобто перехідних до середньополіських, спостережено голосний [e] в цій позиції (к. 16): *м’́ісец’ом, колóдез’, пáмйет’, пум’етáйу, пум’етáйец’а, д́евет’, д́есет’, одинáйцет’*. В. Мойсієнко припускає, що рефлексія ненаголошеного **e* > [e] у волинсько-поліських говірках домінувала, однак місцева людність уже в ранні історичні періоди вступала в контакт із носіями сусідніх південно-західних українських, малопольських і мазовецьких діалектів, для яких були характерні інші виразні риси [164, с. 80].

У східній частині в цій позиції часто зафіксовано звук [и] (к. 16): *пумитáйу / памитáйу, пáмйит’ / пáмит’, д́евит’, д́есит’, д́еситиро*; а також: *дивитíни, д́евитиро, впамиткú* ‘зберігатися в пам’яті’, *глид’ít’, глид’іц’а, глид’у*,

дуглидát', заприхті́, вприхті́ [НБ, с. 18]. Голосний [и] в структурі складних числівників поширений на значно ширшій території ВП: *оді́нацйт', двана́цйт', чтирна́цйт' / штирна́цйт', чтирна́цйтій, п'і́тна́цйт' / п'і́тна́цйт', шисна́цйт' / шисна́цят', див'атна́цйт', двáцйт', трі́цйт'*.

Ю. Шевельов коментує зміну **ε* > [и] в наголошених і ненаголошених складах як таку, що «спричинена пристосуванням нового *e* до засад «икання», типових для старого *e*» [221, с. 691].

У східній частині, часто паралельно з [и]-рефлексом, і в говірках центрального та південного регіонів функціонує звук [і] відповідно до ненаголошеного **ε*: *м'ісорупка, двáдц'іт', пам'і́та́йу, дэ́в'іт' / дэ́в'іт' / дэ́в'іт', дэ́с'іт', п'і́тна́йчйт' / п'і́тна́цйт' / п'і́тна́цят', п'і́тидис'ат'о́м, див'і́но́сто*; а також: *зáйіц* [НБ, с. 18]. А. Залеський стверджував, що форми числівників *дэ́в'іт', дэ́с'іт'* у волинсько-поліських говірках не можна вважати безпосередніми континуантами можливих у минулому в цих говірках структур на зразок *дэ́вет' (дэ́вйт'), дэ́сет' (дэ́сйт')*, тому що інакше приголосні перед [і] були б твердими [99, с. 122].

Нерегулярно в кількох говірках ВП на місці ненаголошеного **ε* зафіксовано лабіалізований вияв [у]: *дэ́в'і́ут' (к. 17, н. п. 24), дэ́с'у́т' (к. 17, н. п. 35)*.

Рефлексія **ρ*. Етимологічний **ρ* у волинсько-поліських говірках незалежно від наголосу послідовно реалізований загальноукраїнським рефлексом [у]: *зуб, дуб, го́луб, гу́ска, рука́, звук*. Лише в кількох словоформах, на відміну від літературного [і], збережено закономірний [у]: *за́му́ж, заму́жн'і́, за́му́жем, заму́жн'а, дубро́ва, глубо́кій*.

Суттєве уточнення щодо генези лексеми *глибо́кій* зробив Ю. Шевельов. Оскільки відомі паралельні форми кореня **glyb-* / **glъb-* і **glǫb-*, дослідник пропонує розділяти етимологію слова: сучасне літературне *глибокий* виводити від основ **glyb-* / **glъb-*, а діалектне *глибо́кій*, поширене в ряді південно-західних говорів і частині волинсько-поліських говірок, що утворюють ареал у формі трикутника приблизно між містами Ковель – Дубно – Володимир, – від основи

*glɔb- [221, с. 597]. Порівняймо зафіксоване у волинсько-поліських говірках: *глибинá, глуб.* Форми *зáмож, замóжн'а* демонструють гіперичну зміну [y] > [o] як наслідок відштовхування від «укання».

Отже, типовий вияв *ɔ у волинсько-поліському ареалі – звук [y]. Рефлексація *ɛ в цих говірках залежить від наголосу: в акцентованих складах зафіксовано звук [’a], який у північно-західній частині після м’яких консонантів реалізований позиційним [’e]; у ненаголошених простежено голосний [’a], можливі вияви [e] (у кількох говірках північно-східного ареалу), [и] (у східній частині), [і] (у східній, центральній та південній частинах).

2.8. Рефлекси сполучень голосних із плавними сонантами

Після занепаду надкоротких *ь, *ь звукове вираження мали голосні лише в тих позиціях, де була потреба збереження певного мінімуму звукового складу слова, тобто в сильній позиції – перед складом зі зредукованим голосним і перед сонорними *r, *l.

У говірках ВП відображені закономірні рефлекси ненаголошених звукосполук «плавний р, л + редукований»: *дривá, йáблика, йáблико, йáблин'а, йáбличка; рижíшче* ‘поле з-під жита’, *рижá* ‘іржа’, *риж'éвиї* ‘іржавий’ [АркIII, с. 72–73], *крив'і* ‘крові’ [ГВП, с. 23]. Поодинокі форми *йáблоко, йáблон'ка* зумовлені аналогією до наголошених складів. У сильній позиції звукосполучення «плавний р, л + редукований» відповідають літературній мові: *кров, брóви, блóх'і, сл'óзи, дрóва.*

Одиничний приклад *дéрво* демонструє редукцію одного з елементів повноголосся, пор. ще в говірці с. Липне на Ківерцівщині: *чулв'ік, чирвік, вирт'óно* ‘веретено’, *мóлдос'ц', нáвлучка* [НБ, с. 20].

Отже, рефлексація сполучень голосних із плавними сонантами в говірках ВП у наголошеній позиції не виявляє відмінностей від літературної мови. У ненаголошених складах для цієї зони характерний розвиток закономірних структур [ри], [ли].

2.9. Позиційна реалізація голосних

У волинсько-поліських говірках сучасні голосні часто модифіковані залежно від консонантного оточення, якості наступного голосного та характеру складу, у якому перебуває звук.

Зміна [o] > [y]. Для досліджуваного регіону характерне посилення лабіалізації ненаголошеного [o] та пересунення його артикуляції до високого підняття – звука [y]. В. Покальчук стверджував, що «укаючі говори на Волині утворилися в результаті просування одного зі східнослов'янських племен, очевидно, уличів, із південного сходу на захід і трохи на північ. Просування це відбувалося по давньому тракту м. Луцьк – м. Володимир. Різні схрещувальні процеси з тодішніми місцевими діалектами кінчилися перемогою прибулих людей» [194, с. 91]. У сучасних говірках «укання» з різною інтенсивністю зафіксоване в усьому ареалі ВП. Явище має різнопозиційний характер і найчастіше спостережене в переднаголошених складах незалежно від якості наступного голосного: з *бубу́* ‘з бобу’, *рустúт*, *було́то*, *гуро́д*, в *куго́*, *над_шусо́йу*, *пуло́ва / пуло́ма*, *суло́ма*, *куно́пл'і*, *суро́чка*, *хулудно́*, *кулусо́к*, *пулутно́*, *хл'ібу́робо́*, *путо́м*, *рук'і́в*, *Макуве́й*, *хурмі́* ‘форми для випікання хліба’, в *двур'і́*, *куса́*, *свуйе́*, *гур'і́хи*, *пурá*, *пиругі́*, *двумá*, *пруца́сийейу*, *тур'і́чн'і*, *кубі́ла*, *пус'т'áт'* ‘постять’, *нагурта́ти*, *вуда́*, *вуні́*, *кул'е́йка*, *куруві́*, *чулув'і́кі*, *гулува́*, *мулут'ба́*, *пу_гуруда́х* ‘по містах’, *пулутн'áну́йу*, *гувури́лос'а*, *пумулі́вс'а*, *футугра́ф'і́я*, *кусуві́ц'а*, *убжінк'і*, *уг'і́ро́к*, *ута́кі́й*, *уб'і́йда́ти* ‘обідати’, *убр'і́зуйут*, *убрубл'áли*, *ура́ли*, *упуло́нки*, *уповивáли*, *уде́н* ‘один’, *уберну́тис'*, *убув'азко́во*, *на_уко́в'і* ‘на оці’, *уста́вс'а*.

Розвиток [o] > [y] відображений і в ненаголошених префіксах і прийменниках *по-*, *до-*: *пузбира́у́*, *пугура́ти*, *пуко́с*, *пувмира́ли*, *пуживу́т'*, *пуган'áйеш*, *пусади́ти*, *пурско́л'уйе́ц'а*, *пустуйі́т'*, *пуду́шит'*, *пудала́*, *пузна́чиш*, *пуздо́вж*, *пуд'áку́йу*, *пузв'і́ка́ли*, *пур'і́зали*, *пу_дв'і́с'т'і_грам*, *пу_ша́хтах*, *пу_було́ти*, *пу_три_нив'і́стки*, *дувко́ла*, *дусп'і́ва́йе*, *дузр'і́йут'*, *дуварі́лас'а*, *ду_стула́*, *ду_виче́р'і*, *ду_ха́ти*, *ду_це́ркви*.

У говірках південного ареалу, які зазнали «сильного укання», наближення [o] > [y] зафіксоване навіть у складах, після яких стояв ненаголошений нелабіалізований голосний, наприклад, *кумар'і, гувичк'і, пум'ідори*.

Рідко наближення неакцентованого [o] > [y] характерне для післянаголошених складів: *й'агуди, без'п'омуч'і*.

Послідовно відтворено зміну неакцентованого [o] > [y] в топонімах, наприклад, назви н. пп. південного ареалу: *Гурух'ів, Маркуста́в, Зур'а, Зулуч'івка, Ува́дне* < Овадне, *Нувус'і́лк'і, Сухудо́ли, Самуво́л'а, Уле́с'к* < Олеськ, *в Хубултув'і*; антропонімах: *Улекса́ндрувна, Бугда́н, Бугда́н'а* < Богдана, *Бун'іфа́т / Бун'о* < Боніфатій, *Бурес, Дуруф'е́ї* < Дорофії, *Ксинуфо́нт* < Ксенофонт, *Митруфа́н, Ул'ех, Мутру́на* < Мотрона, *Уксен'а / Гуксен'а* < Оксана.

Лексема *кокору́за*, зафіксована на Шаччині та Маневиччині, може свідчити про відштовхування від «укання», проте цілком можливо, що в цій формі відображене збереження давньої основи, пор. псл. **kokor-*, **kukur-* [ЕСУМ III, с. 131]. Слова *бора́к, борачкі́*, записані на Ківерцівщині, найімовірніше, теж відтворюють давню структуру, пор. із мови-основи середньолатинське *borāgo* або старе *боряк* (XVIII ст.) [ЕСУМ I, с. 305–306]. Відповідно форми *бара́к, барак'і* (теж локалізовані на Ківерцівщині, а також Рожищенщині, Сарненщині) з'явилися внаслідок регресивної асиміляції ненаголошеного [o] > [a].

У північній частині ВП в неакцентованій позиції простежено звук [o] в словах *працова́ла, годова́ли, розкошова́ли, войова́ли, шанова́ли, д'акова́ла*, що демонструють збереження архаїчного суфікса *-ова-*. Ю. Шевельов прокоментував поширення цього суфікса як таке, що виникло на стадії «відступу» від «укання» та охопило зони, де немає зміни [o] > [y] [221, с. 680–681]. Південну межу явища дослідник провів від м. Дубровиці до м. Сарнів. У сучасних говірках ВП такий [o] спостережено на Камінь-Каширщині та Шаччині на Волині, що посуває лінію розмежування дещо на захід. Очевидно, уникнення «укання» демонструє й словоформа *косо́к* 'кусок'. Н. Данилюк такі

зразки, відтворені у фольклорних записах із ВП Оскара Кольберга, пов'язує з впливом польської мови [80, с. 291].

Лексеми *налумáйеш*, *лумáти* 'ламати', зафіксовані у володимирському ареалі, свідчать про збереження форми з **o* (пор. псл. *lomiti* [ЕСУМ III, с. 188]) та подальшу зміну [o] > [y].

Отже, посилення лабіалізації ненаголошеного [o] > [y] властиве з різною інтенсивністю всьому говірковому ареалу ВП, найчастіше спостережене в переднаголошених складах незалежно від якості наступного голосного.

Зміна [o] > [a]. Г. Аркушин припускає, що жителі сіл Велимче та Датинь (Ратнівщина) вимову ненаголошеного [o] як [o^a], [a^o] та [a] «привезли» з «біженства» після 1921 р. [9, с. 55]. Карта № 17 засвідчує, що зміна ненаголошеного [o] > [a] з різною інтенсивністю локалізована майже на всій території ВП.

У словоформах *варáли* 'орали', *тамáт*, *пашлá* < *пошлá*, *матáйут*, *заматáйут* 'замотають', з *малакá*, *хавáтиса*, *захавáлас'а*, *схавáвс'а*, *палáмана*, *камбáйни*, *фламáс'т'ір*, пор. ще: *аднá*, *ванá* [ГВП, с. 137] спостережено регресивну асиміляцію [o] в [a] в слабкій позиції перед наступним наголошеним звуком [a]. Зміну [o] > [a] в словах *сачави́ц'а* 'сочевиця', *ганáн'к'і* 'опеньки', зафіксованих у володимирському ареалі, можна трактувати як наслідок регресивного уподібнення, оскільки в другому складі спостережено результат позиційної зміни [e] > [a], поширеної в говірках названого регіону (наприклад, *да́риво*, *па́рвиї*, *ва́прик*, *сма́тана*, *пи́аніц'а*).

Розвиток [a] відповідно до **o* в структурі **богáть* ділить територію ВП на два ареали – східний, де типовий перехід [o] > [a] суголосний з формами літературної мови, та західний, де збережено **o*: *богáтиї*, *богáто*, *збогат'іти*.

Інші випадки – зразки «акання» неасимілятивного типу, окремі з них, імовірно, викликані впливом російської мови. У переднаголошених складах незалежно від якості наступного голосного звук [a] зафіксовано у формах *пам'ідóри*, *кампóт*, *падру́жк'і*, *харóшеї*, *чагó* 'чого', *маладéйї*, *пашóл*, *пашл'і́*, *вал'і́йї* 'олії', *все_равно́* < *все_ровно́*, *с'і_равно́* < *все_ровно́*, *калхóз*, *рабóтала*,

пан'іма́йеш, настрóйили, бал'шóї < бол'шóї, з_салóми, катл'éта 'котлета', сачуві́ц'а, маладе́йї, гаваді́ < говоді́; пор. ще: ваді́, ванé, втану́ла, калі́с', пасере́дини, старані́ 'сторони', дарóгу, над'і́вс'а [ГВП, с. 137], гачкúр 'очкур', касаві́ц'а [ПЗГ, с. 58], рідше – у післянаголошених – óвад, стáрас'т'.

Розвиток [а] у слові *с_чарн'і́койу* (пор. *черн'і́ка*) відбувся шляхом зміни [е] > [о] після шиплячих перед наступним твердим консонантом і далі перехід [о] > [а].

Досліджувана зміна засвідчена й у варіантах імен: *Валóд'а < Володимир, Сафрón < Софрон, Ган'і́с'а / Ан'і́с'ка < Онисія, Гал'óшка < Олексій.*

Перехід [о] > [а] спостережено в наголошеній позиції, зокрема внаслідок прогресивної асиміляції, у словах *запρά́шували, заkáпу́єм 'закопуємо', замáтували* та неасимілятивну зміну у формах *чам'чом', розмáчували, згавáр'уйут'*. У формах *ка́л'а чо́су / ка́л'а ха́ти* наявність звука [а] в першому складі теж пов'язана з переходом [о] > [а], пор. псл. *kolo* 'біля, поруч, близько' [ЕСУМ II, с. 515].

У говірках Любешівщини, Маневиччини та Ківерцівщини простежено гіперичну зміну [у] > [а] у словоформах *какарúз'а / какарúза*, пор. ще: *какарúз'ани, какарúз'н'ік* 'легкий тренувальний літак' [НБ, с. 21]. Оскільки етимологія слова незрозуміла (можливо, лексема слов'янського походження, пов'язана з коренем **kokor-*, **kukur-* [ЕСУМ III, с. 131]), імовірно, голосний [а] міг з'явитися двома шляхами: по-перше, збереження вихідного [о] та подальша дистантна регресивна асиміляція, пор. форми *кокуру́з'а / кокуру́за / кокуру́за*, зафіксовані в говірках Маневиччини; по-друге, розвиток [а] через проміжний етап [у] > [о] > [а].

Структури *котáтис'а, йо́йце, хвортúх* 'фартух', *коза́ла* 'казала', *пом'ата́йу / помита́йу / помнетáйу, ломпа́дка, кол'одува́ли*; пор. ще: *йе не Вóс'а, йе не Гóн'а* 'Я не Вася, я не Ганя' [АркIII, с. 56], *бо́ба* 'баба', *по́мн'ати* 'пам'яті', *по́сочка* 'пасочка', *на Спóса* 'на Спаса', *мо́ти* 'мати', *мо́ком* 'маком', *бро́т* 'брат', *жо́ба* 'жаба', *хо́та* 'хата' тощо [ВПГ, с. 306] свідчать про відштовхування від «акання». У говірках ВП відтворено й подальше підвищення [а] > [о] > [у]

у формах *пум'атайу, запум'атайу, спумитайу, смучне*. С. Толстая звернула увагу на такі переходи й припустила, що вони становлять суцільний ланцюжок вокалічних зсувів, що дозволяє пояснити кожне окреме явище цього ряду певною спільною тенденцією, яка мала єдиний внутрішній імпульс: [i (ы)] > [e] > [a] > [o] > [y] [211, с. 305, 309].

Отже, асимілятивна зміна [o] > [a] з різною інтенсивністю властива говіркам усього ВП, зразки явища неасимілятивного типу частково викликані впливом російської мови.

Зміни [e] > [и], [e] > [і]. Г. Півторак стверджував, що зближення артикуляції ненаголошеного [e] та [и] виявлене найраніше в ареалі давніх антських племен (південні поляни, уличі, тиверці, південні волиняни) [193, с. 140]. На підставі писемних пам'яток В. Мойсієнко з'ясував, що випадки наближення [e] до [и] в ненаголошеній позиції абсолютно переважають у західнополіських текстах, що виразно відрізняє їх від інших поліських та виявляє повну єдність із південно-західним наріччям [163, с. 57–58].

У ненаголошеній позиції [e] в говірках ВП звужує та підвищує артикуляцію до звука [и]: *дєриво, дирив'яна, силó, мин'і, смитана, титир'ук, нид'іл'а, чирип'аха, сиредн'а, нипóвна, шииніц'а, óзиро, вилік'і, тимно́, биризничóк, тилушк'і, лижіт', нисут', типєр, пунид'ілок, хришчєній, вис'іл':а, щонид'іли, сирида́*. Наближення [e] > [и] засвідчено й у проклітиках (префіксі *пере-*, частці *не-*): *пирихриститис', пириказати, прийті, пириписати, пирикопати, пириспати, пириміти, ни_тра, ни_казав, ни_сп'ічут'*. Після середньоязикового [й] зафіксовано подальше звуження артикуляції неакцентованого [e] > [и] > [і] в дієсловах *п'ітайіц'а, марнуйіц'а, знайіте, майіте, винчайітес'а, думайіте, спутікайітес'а*.

Зміна неакцентованого [e] > [и] відображена в місцевих варіантах імен: *Димй'ан, Динєс, Мифод'ії, Ксинуфóнт* < Ксенофонт, *Стип'ан, Фидóс'ка* < Федосія; топонімах: *Силєц', Бирєзович'і, Вирба́, Пичіхвости, Маливо, Лємиш'ів*.

В окраїнних говірках ВП (ареал поширення цієї зміни ідентичний зоні збереження *i) ненаголошений [e] після губних та задньоязикових, рідше

передньоязикових, підвищує та звужує артикуляцію до [i]: *в'ісѣл':е, в'ісѣло, сп'ічут', нап'ікчи* 'напекти', *в_п'іч'і, б'іраш, в'іл'ік'і, в'ічѣрайут', б'ірэзов'і, в'існа́, нап'іра́т* 'наперед', *пров'іле́, в'ізу́т, св'ікру́ха, хлѡп'іц, п'ін'ке́, п'ін'ѡчок, см'іта́на, в_м'іне́ / м'іна́, л'іжа́ла, в'ірну́в'а, злѣг'ін'ка, с'іпа́ра́тор, зам'іте́м, з_б'іто́ну, з_леб'іду́, в'іл'іча́йец':а, зав'ірта́ла, ч'ер'ів'ічк'і, п'ів'ін', поп'іліц', схѡч'імо, ч'ірво́ни*. Це явище зафіксоване також у структурі префіксів *пере-*, *без-*: *п'іриску́бували, п'іритр'ѣсали, п'іриказа́ти, п'іридові́й, п'ірихристі́тис'а, п'ірижилі́, п'ірибирáли, п'іри́в'ізе́м, п'ірида́ти, п'іри́те, п'ірих'іле́ли, п'іриступі́ти, б'із_ѡбув'і, б'із_ха́ти*. Перехід [e] > [i] простежено в антропонімах: *П'ітро́, П'ітро́в, П'ітро́вск'і́й, Л'іѡнт'і́й, М'іл'ент'і́н* < Мелентій, *С'ірг'ѣ́й* < Сергій, *Йі́вдо́шка*.

Рідко цю зміну спостережено в наголошених складах: *напер'ід, пир'ідник, туп'ір, туп'іричко, йайіц', йайічко*.

Отже, для говірок ВП типове підвищення та звуження артикуляції ненаголошеного [e] > [и]. В окраїнних говірках неакцентованій [e] після губних, задньоязикових і рідше передньоязикових переходить в [i].

Зміна [e] > [o]. Ю. Шевельов зазначив, що «з хронологічного погляду першим засвідчений волинсько-середньополіський варіант написання *e – o* після середньопіднебінних. Він відзначається високою частотністю написання букви *o*, хоча консеквентності йому все ж бракувало через тиск давнішої української та церковнослов'янської традицій. Цей варіант, безперечно, поширювався з політичних центрів Литви й відбивав у ґрунті речі характеристики білоруської мови. Проте водночас, за винятком єдиної позиції (наприкінці слова), він, найімовірніше, не суперечив місцевій (північноукраїнській) практиці» [221, с. 203]. В. Мойсієнко зауважує, що найпослідовніше такий перехід відбувся в середньополіському говорі, а в західнополіських пам'ятках, за явної тенденції до такого переходу, все ж кількісно більше випадків збереження *e*, наприклад, у цілком світському покрайньому записі на Євангелії другої половини XVI ст. (північна Волинь, Любешівщина) не відзначено жодного випадку переходу [163, с. 36]. Тому

дослідник припускає, що обмежене вживання зміни [e] > [o] на західнополіських землях могло постати внаслідок переміщення населення з українського півдня, де перехід після шиплячих до XVI ст. так послідовно, як на Поліссі, ще виявлений не був [163, с. 36].

У сучасних говірках ВП зміну [e] > [o] спостережено в наголошеній позиції після м'яких передньоязикових перед наступним твердим консонантом у словах *кот'ол, верет'оно, по_с'олах, в'іс'оло, невис'олиї, пирихр'осниї, пиркал'овиї, куз'ол, вишн'овиї, Васил'ова д'івчина, ц'ої / с'ої 'цей', вс'о, вс'ої, пох'іл'онаїа, т'ошча*; а також: *кус'ц'ор 'складені в ряд дрова', кл'он, кл'оник, крас'он, рас'он, дут'он 'докір' < *дотьнь, зад'ор 'задирка біля нігтя', вирхул'одица 'ожеледиця' [НБ, с. 22–23].* Одиначні фіксації названого явища в післянаголошеному складі – *в'іт'ор, д'ат'ол, в'ід'ор, б'ус'ол, з_Почайова; Дмит'ор [АУМ II, к. 40], с_тих кр'іс'ол, він'он, пувін'он, в'іт'ор, гуз'ол [НБ, с. 22–23].* Шиплячі й вібрант [p] у цій позиції зазвичай тверді: *св'ач'ону, печ'оного, уч'онії, хришч'оного, хришч'оні, нар'аз'она / нар'аж'он'і, пир'одником, нап'ір'од, з_чер'оту 'з очерету', шч'одрик'і 'щедрівкі', пор. в неакцентованих складах: шч'одрув'ати, шч'одруїта 'щедруйте', понашч'одр'овуїем, чоснік, пор. псл. *česnikъ [ЕСУМ VI, с. 283], тионіц'а.*

Форми *чуснік* та *шч'одрув'ати*; *Шч'одруха* 'вечір 13 січня', *шч'одр'івник* [НБ, с. 23] характерні для говірок Маневиччини, Ківерцівщини, Камінь-Каширщини, Рожищенщини та Костопільщини на Рівненщині, демонструють розвиток позиційної зміни [e] > [o] та подальшу лабіалізацію [o] > [y].

Чимало відхилень від переходу [e] > [o] засвідчено в досліджуваному ареалі. У лексемі *по_вс'єму св'іту* лабіалізацію [e] > [o] не зафіксовано після передньоязикового консонанта, частіше відсутність зміни [e] > [o] спостережено перед шиплячими в ненаголошеній позиції: *черніло, черн'ави, четіри, вечерніц' 'вечорниць', черніц'і / черн'іци, черн'іка 'чорниці', жел'уд'ом.* Ці форми характерні для південної та східної частин ВП. Подекуди маніфестовано подальше підвищення та звуження артикуляції [e] в напрямі до [и]: з_чирніц'ами

‘з чорницями’, *чирнічн’і*, *чирніло*, *шчидрувати*, *читіри*. У структурі числівників *йїдін*, *йїдна*, *йїднє*, *йїдн’і*, *йїднакови*, *йїднакуво*; а також: *йїдинак*, *йїднóмашн’і* [НБ, с. 23] та займенників *йїмú*, *йїгó*, *йїйé*, після [й] збережено [e], що в говірках ВП підвищує та звужує артикуляцію до [i].

Отже, у наголошеній позиції після м’яких передньоязикових перед наступним твердим консонантом [e] змінюється в [o], рідко явище спостережено в післянаголошених складах. У південно-східному ареалі неакцентоване [e] > [o] зазнає подальшої лабіалізації до [y]. Відсутність зміни [e] > [o] властива говіркам південної та східної частин ВП.

Зміна [e] > [a]. Зниження й розширення артикуляції [e] > [a] – позиційна зміна, яка найменше досліджена, а відтак не виокремлена як характерна риса волинсько-поліських говірок.

Ця особливість зафіксована в ненаголошеній позиції перед голосними переднього ряду в усьому ареалі ВП лише в словах *пшаніц’а*, *пшанічка*, *карас’ін*, *сачавіц’а*, але ядро цього переходу становлять два територіально віддалені ареали – володимирський і любешівський, які теж мають центральну та периферійну зони (к. 17). На таку специфіку досліджуваного переходу вказував і Ф. Климчук [120, с. 27]. С. Толстая, описуючи це явище на півночі ВП, зазначала, що в цих говірках перехід непослідовний: можливий в окремих словах чи позиціях, наприклад, лише після губних, шиплячих чи сонорних; у частині говірок типовий лише для ненаголошеної позиції після губних (інколи в окремих словах чи морфемах) [211, с. 304].

Володимирський ареал охоплює західну частину Локачівщини, північно-західну Горохівщини, північно-східну Сокальщини на Львівщині, східну Іваничівщини та південну Володимирщини. Ця зона переходу [e] > [a] займає компактну територію, що з заходу обмежена р. Лугою, яка бере початок у межах Горохівської височини в с. Колпитів на Локачівщині, східна межа – р. Свинарка, що є притокою р. Луги, з півночі – р. Свинорийка, ще одна притока р. Луги. Північна межа охоплює лівобережжя р. Луги до її впадіння в р. Західний Буг на кордоні з Республікою Польщею. На півдні зміна [e] > [a] знаходить

продовження у волинських, наддністрянських, надсянських, гуцульських і покутських говірках південно-західного наріччя. Г. Шило зафіксував перехід [e] > [a] в суміжних говірках Сокальщини та Яворівщини на Львівщині [222, с. 44] та зазначив, що в сокальсько-яворівських та у володимирських говірках це явище «має характер загальної поширеності» [222, с. 44], тобто становить один суцільний ареал відтворення переходу [e] > [a]. Досить чітко східну межу південного регіону поширення зміни [e] > [a] окреслив В. Покальчук. Дослідивши говірки в межах вододілу на Локачівщині Волинської області, науковець стверджував: якщо порівняти мовні особливості різних населених пунктів цього вододілу, то легко можна зауважити стик кількох діалектів, виразно розмежованих своїми фонетичними, граматичними засобами та, частково, лексикою (на південь від верхів'я р. Турії, тобто в бік р. Луги, характерним буде зниження артикуляції [e] > [a]) [194, с. 81]. Майже ідентичну східну межу провів Г. Шило: н. пп. Війниця – Локачі – Свинюхи – Підбереззя (на південній Волині); Стоянів – Радехів – Кам'янка-Бузька – Буськ – Олесько – Підкамінь (на Львівщині) [222, с. 47]. А. Залеський цю межу проводить умовно по лінії р. Горинь [99, с. 82].

Існування зміни [e] > [a] у цьому регіоні В. Покальчук пов'язував із наявністю давньої «акаючої» основи, можливо, дулібівської [194, с. 87]. Подібне зауважив і Г. Шило: «Говори південноволинські зберігають, імовірно, досить давній стан, тут спостерігається певна система, певна закономірність – майже кожне наголошене *e* вимовляється як *a*» [222, с. 47]. Давність цієї території, окресленої місцевими річками, підтверджено О. Цинкаловським: «Розшуки мої на Володимирщині та на Грубешівщині дали змогу переконатись, що в доісторичному часі землі ці не тільки були людині відомі, але були вони й густо заселені. Свідчать про це високі городища, селища, цвинтарища й численні могили в околицях річок: Західнього Буга, Луга, Гучви, Турії й інших менших річок та струмків, які в ті далекі часи були більшими ріками, уздовж берегів їх звичайно йшло розселення, вони були майже єдиними дорогами, звичайно одне якесь плем'я займало заглибину якоїсь річки» [216, с. 160]. Археологічні

розкопки в м. Володимирі і ближніх селах Зимному й Горичеві демонструють підтвердження фактів існування життя давніх людей тут ще в доісторичну добу (V тис. до н. е – V ст. н. е) [216, с. 160–161]. Племя волинян-дулібів, за О. Цинкаловським, освоїло ці землі в VIII або навіть VII ст., їхнім центром було м. Волинь (сучас. Грубешівщина, Республіка Польща); до нього належали землі по обох берегах р. Бугу [216, с. 162]. Згодом ця держава розпалася й на схід від р. Бугу на берегах р. Луги постала Людомерія із центром у м. Володимирі [216, с. 162].

У любешівському ареалі центральну частину становлять говірки Любешівщини та півночі Камінь-Каширщини, де перехід найпродуктивніший, периферію – говірки, що охоплюють смугу на захід, – Ратнівщина, Шаччина, північ Любомльщини та смугу на південь – говірки півночі Маневиччини. Ю. Громик кілька прикладів зафіксував навіть у говірці с. Липне на Ківерцівщині: *грабріна* ‘драбина’, що пов’язано з *ребро* [ЕСУМ V, с. 38–39]; *йагліца* ‘хвоя’, пор. псл. **jъgьlica* [ЕСУМ I, с. 526]; *чучало* ‘опудало’, пор. псл. **čičelo* [ЕСУМ VI, с. 361] [НБ, с. 22]. Зауважимо, що окремими острівцями спостережено перехід [e] > [a] в суміжних із любешівським ареалом говірках Дорогичинського та Малоритського районів Брестської області Республіки Білорусь [99, с. 84]. Ф. Климчук стверджував, що власне білоруські «акаючі» говірки становлять інший тип переходу [e] > [a], який можливий лише після м’яких приголосних у ненаголошеній позиції [120, с. 28].

До сьогодні відкрите питання стосунку зміни [e] > [a] в північній і південній зонах ВП. А. Залеський зауважив, що подібні рефлекси на півночі Західного Полісся могли виникнути внаслідок переселення людей із півдня Волині, але також не можна відкидати за однакових структурно-генетичних передумов і паралельний незалежний розвиток цього явища на порівняно віддалених одна від одної територіях [99, с. 84]. Ю. Шевельов теж припустив, що досліджуваний перехід може бути пов’язаний з волинським походженням тамтешніх осельників, які туди прийшли щонайпізніше в XVI ст., уже маючи в мовленні ці звуки [221, с. 686]. На думку Ф. Климчука, походження явища [e] > [a] в берестейських

говірках варто шукати в міграційних рухах кінця праслов'янської епохи й середньовіччя [121, с. 40]. Якщо зважати на те, що предки південних слов'ян до їхнього переселення на Балкани жили на північ від Карпат – на Галичині, Західній Волині та Західному Поліссі, – Ф. Климчук ствердив, що зміна [e] > [a] – наслідок впливу решток південнослов'янських говірок на Поліссі на говірки східнослов'янські [121, с. 111]. Імовірно, на території півночі ВП перехід [e] > [a] теж пов'язаний з переселенням людності з півдня Волині (адже саме цю територію Г. Шило вважав осередком досліджуваної зміни), оскільки немає фактів історичної діалектології, що підтверджували б його існування на півночі, на відміну від півдня: *оранды, аранды моєє, шлей раменных чотири, у Симана Малчаловича взяли* (волинські книги городські з XVI, XVII ст. [121, с. 47]).

Цікаво порівняти позиції, у яких можлива зміна [e] > [a] в говірках володимирського та любешівського ареалів. В обох зонах перехід зафіксовано в наголошеній позиції після твердих звуків, зокрема губних: *змарз, вмар, овáс / говáс, намáле, звáрху, пáрц'у, гапáн'к'і, мáne, рибáрц'ув, мад, говáчка, мáнше, свáклойу, журавáл'; рубáл', горобáц', напáрсток, ч'ипáц', мáртвий* [ВПЗГ, с. 83–84], *убáримок, хрибáт, хл'ібáц', читвáр* [ПЗГ, с. 44], *вáприк пра двáри, пáрстин', бáригом, бáригом, – і зайшóв до Бáскунич* [НГ, с. 86], пор. у говірках любешівського ареалу: *мáншайа, намáншайа* 'найменша', *мáнши, замáрзло, типáр, типáрка, типáричка, пач* 'піч', *йачмáн'у, жирибáц', мад, вáчур, мáжах* 'межах', *пáвно, звáрху, варáнике, пáриц* 'перець', *вáл'ана* 'вельона'; *овáчк'е бáкайут, принóсит' свáдру* 'светр', *конопáл', вáприк, жмáн'а, мáтра* 'метра', *мáлник, пáрс'т'ін', ўдовáц* [ВПЗГ, с. 84]; *пáрне* [ГВП, с. 36]; *двáри* [ГВП, с. 68]; *хвáрма* [ГВП, с. 136].

Зміну [e] > [a] спостережено й після передньоязикових: *тáрли, сáрпом, трáба, нáйї, в_дан', пасáш* 'пасеш', *пуд_дáриво, малáн'ка, йдáм, нáйї, грáбин', б'іраш, стулáц', зилáни* 'зелений', *дитáн'і* 'дитині'; *бáригом, бáригом стáшкою, стáшкою ду_Барáзович ду_цáркви*; а також: *тáмно, тас'ц', йідáн, жнац', сáрцем, зámл'у трáба убрубл'áти, учирáт, трáт'її* [ВПЗГ, с. 83], *патáл'н'а* [ГВП, с. 54]; пор. у говірках любешівського ареалу: *нán'к'і* 'колиска', *курáї, дан', на_тáртк'е*

‘на тертці’, *тáрле* ‘терли’, *л’удáй*, *далáко*, *дáйак’їй* ‘деякій’, *твирáзи*, *дворáц’*, *дáриво*, *дáшчо* ‘дещо’, *нажнáмо* ‘нажнемо’, *млиnáц’*, *цáрква*, *врámїя* ‘врем’я, час’, *тáплого*, *інтерáсна*, *лáжке* ‘легеня’, *лáгко*, *подáрти*, *дáс’їт’*, *варáники*, *трáт’їй*; *цáбрик*, *вонї стáл’ут’*, *од тáйї*, *мулудáц’*, *земнáйу*, *тóму плáмени* ‘племені’, *стулáц’*, *пуд душчáм*, *душáйу* [ВПЗГ, с. 84]. Зокрема перехід засвідчено й після шиплячих у володимирському ареалі: *св’ачáнойу*, *чáр’їн’*, *хрешчáнїй*; *нашáлник* ‘нашильник || нашійник (деталь кінської упряжі)’, п. *naszelnik* [АркIII, с. 54]; пор. у любешівському: *чáпл’ати*, *чáтв’їро*, *чáрга* ‘черга’.

Зниження артикуляції наголошеного [e] > [a] характерне для абсолютного кінця слова: *вжа*, *ша / шча* ‘ще’, *їда* ‘їде’, *берá* ‘бере’, *м’їна* ‘мене’, *тра* ‘тре < треба’, *тибá* ‘тебе’; *жéто рустá*, *цв’їтá*, *пруїдá*, *жнáц’* *жна*, *пасá гúс’ї*, *в’їзá* ‘везе’, *в’їн видá*, *нигдá*, *нисá*, *вудá тичá* [ВПЗГ, с. 83]; пор. у любешівському ареалі: *шча*, *вса* ‘все’, *цв’їтá* ‘цвіте’, *жинá*, *такá* ‘таке’, *вжа*, *до сибá*, *їда*, *до тибá*, *до м’їна*, *на пличá* ‘на плече’, *да хто клав*, *в манá* ‘в мене’, *живá* ‘живе’; *ша* [ГВП, с. 138], *вин ростá*, [ВПЗГ, с. 84]; *н’їсá*, *м’їтá* [ВПЗГ, с. 85].

В обох зонах перехід простежено й у ненаголошеній позиції. Таких фіксацій менше, але вони теж засвідчені після губних, передньоязикових і шиплячих, як у володимирському ареалі: *манá*, *вмарлá*, *паклі*, *нивалїкойу*, *сабé*, *в табé*; *на чарén’ї*, *тапér*, *рабáрц’а*; *тарнїц’а*, *бáраг*, *барáска* [ВПЗГ, с. 84]; так і любешівському: *сматáну*, *паклі*, *пачéмо* ‘печемо’, *пачé* ‘пече < пекти’, *валéки* ‘великий’, *мастї* ‘мести’, *збарéмо*, *чарн’їкойу*, *п’їван’*, *пóпалом* ‘попелом’, *в сал’ї*, *сабé*, *всаравнó*, *жанкї*, *пужанéла*, *тапér*, *ран’їшаї* ‘раніше’, *вовчан’éта*; *барáзова* [ВПЗГ, с. 84]. Форми із неакцентованою зміною [e] > [a] частково можна пояснити тенденцією до вирівнювання звукового складу кореневих морфем, наприклад, *манá*, бо *манé*, *тарнїц’а*, бо *тáрти* ‘терти’, *рабáрц’а*, бо *рáбра*. Стосовно таких відхилень у ненаголошеній позиції Г. Шило спостеріг, що в словах із рухомим наголосом перехід можливий, коли [e] наголошений, в інших випадках зміни немає: *зáмл’у*, але *зимл’á*; *ду мáне*, але *минá*; *ду табé*, але *тибá*; *по сáлах*, але *силó*; *на вáсну*, але *виснá* [224, с. 18].

Часто в обох ареалах маніфестовано асимілятивне зниження артикуляції [e] > [a] в суміжних складах з [e]: *тапáр*, *даравл'áни*, *збарагáлос'а* ‘зберігалосся’, пор. ще: *залáн'íи*, *чарáз грáбл'у* [ВПЗГ, с. 84].

Зміну [e] > [a] незалежно від наголосу засвідчено в антропонімах: *Тáкл'а*, *Фáдур*; *Йармолáи* < Єрмолаї, *Сараф'íмка* < Серафима; *Хвáдор*, *Фадóс'а*, *Патрó* [АркIV, с. 5]; топонімах: *Жатáн'и* < *Жетáн'и* < Житані, *Барáзович'и*, *Лубаш'ів*, в *Чарн'ігов'и*, за *Бегáтойу* ‘за Бегетою’ та геортонімі *Сплáн'іиє* < *Сплéн'іиє* ‘Успіння’.

Походження звука [a] у формах *тáи* < *тéи* < тої, *тáиє* < *тéиє* < *тóиє* < те, *свáи* < *свéи* < своєї можна пояснювати двояко. Імовірною була безпосередня зміна [o] > [a], але можливий і проміжний етап [o] > [e] > [a], зважаючи на те, що структури на зразок *тéиу*, *мéиу*, *свéиу* засвідчені в цих говірках. У формі *жáто* ‘жито’ простежено розвиток [a] теж через стадію [и] > [e] > [a]: *жúто* > *жéто* > *жáто*, де [e] – позиційний варіант наголошеного [и], характерний для досліджуваних говірок, пор. *реба*, *сер*, *солéли*, *косéле*.

Неакцентований звук [a] в дієприкметниках *м'íрана*, *заскорóжана*, *русплét'ана*, *пусáжана*, *замét'ана*; *звáраний* [ГВП, с. 311] не пов'язаний із переходом [e] > [a], а викликаний аналогією до дієприкметникових форм на *-а-ний* / *-я-ний*.

Т. Назарова зафіксувала в прилеглих говірках до ареалу поширення перезвуку гіперичні форми *сметéна*, *мéрл'а* ‘марля’, *бéл'ка* ‘балка’ [НОВ, с. 48]. Такі структури демонструють відштовхування від регулярної зміни [e] > [a]. Г. Аркушин записав подібні форми в ненаголошеній позиції: *кезáти*, *сверíтис'*, *придúмети*, *кенáва*, *грeніц'а* [АркIII, с. 56].

Отже, перехід ненаголошеного [e] > [a] характерний для всього регіону ВП у словах *пианíц'а*, *пианíчка*, *карас'ín*, *сачавíц'а*. У говірках володимирського та любешівського ареалів переважають фіксації в наголошених складах. Наші спостереження підтвердили, що в обох зонах зміна [e] > [a] можлива в однакових фонетичних умовах – у наголошеній позиції після губних і передньоязикових,

зокрема й шиплячих, у кінці слова під наголосом; рідко в тій же позиції в неакцентованих складах. Це дозволяє припустити: явище в обох регіонах має спільне походження.

Зміна [и] > [е]. Ю. Шевельов стверджував, що в зоні поширення перезвуку [е] > [а] утворилася порожнеча, що спонукала зниження артикуляції [и] > [е], ці зміни на Волині відбулися щонайпізніше в XVII ст. [221, с. 686]. Обидва переходи дослідник вважав частиною загального процесу зниження артикуляції неогублених голосних [221, с. 847].

Т. Назарова зауважила, що така зміна не обумовлена консонантним оточенням [178, с. 47], проте варто звернути увагу, що заступлення наголошеного [и] голосним [е] зафіксовано, як і перехід [е] > [а], після губних та передньоязикових (к. 19): *жéто* ‘жито’, *машéнка*, *вожéна* ‘ожина’, *шéти*, *жéти* ‘жити’, *кун’ушéну*, *жер*, *смачéли*, *вéшн’і*, *вéшен’ку*, *вéсадки*, *навéвурот*, *вéлами*, *зарубéти*, *мéска*, *свéни*, *гримéт’*, *рукавéц’а*, *л’убéли*, *купéли*, *варéли*, *рéба*, *мугорéч*, *корéто*, *брéнза*, *накрéта*, *вхрéпла*, *прéдане*, *перéна*, *сварéлис’а*, *догорéт’* ‘догорить’, *сéто* ‘сито’, *на_плéту* ‘на плиту’, *глéна*, *л’удéна*, *з_тех*, *кусéнки*, *в_дитéнств’і*, *лест*, *хрестéтис’*, *блэз’ко*, *в_зéму*, *родéла*. Чітко простежено зниження артикуляції [и] > [е] в наголошеному префіксі *ви-*, явище охоплює дещо ширшу територію ніж зміна в основах слів: *вéбрати* *вéросте*, *вéмети*, *вéт’агли*, *ни_вéймеш*, *вéказати*, *вéскуч’іти*, *вéвернути*.

Задньоязикові та фарингальний консонанти часто в цій позиції зазнають вторинного пом’якшення: *х’этриї*, *к’эсли*, *к’эдати*, *г’энути*, *к’эл’імок* ‘килимок’, *г’эчка* ‘гичка’, *муг’эла*.

Ширшу територію ВП, порівняно із названою зміною в основах слів, охопив перехід [и] > [е] в наголошених закінченнях іменників і кінці основ дієслів: *ме* ‘ми’, *хлевé* ‘хліви’, *булé* ‘були’, *товклé*, *пустолé*, *п’іклé*, *вунé*, *вудé* ‘води’, *ни_далé*, *хатé*, *бурак’é*, *галушк’é*, *ж’інк’é*, *бочк’é*, *бат’к’é*, *ланц’ушк’é* ‘ланцюжки’, *хустк’é*, *м’ішк’é*, *шнурк’é*, *св’ічк’é*, *вужк’é*, *в’інк’é*, *купичк’é*.

Ідентичні зміни простежено в антропонімах: *Максém* ‘Максим’, *Володéмир*, *Пелéп*, *Гантéп* < Антип, *Бурéс* < Борис, *Грец’* < Гриць, Григорій,

Данéло, Динéс, Гметр < Дмитро, Клем < Клим, Мик'éта, Трух'ém; Василéна, Гаврélко, Гарасém, Сédор [АркIV, с. 5] та топонімах: Дорогéчен 'Дорогичин', з Лéпного, гóрода Вулудéмира, Чурнéкова, Дривén'и, Топéлишч'и, Курétниц'а, Устéлуг, Мик'étичи, Рук'étниц'а.

Отже, для говірок ВП характерне заступлення наголошеного [и] > [е] незалежно від консонантного оточення. Спостережено подібність умов переходу акцентованого [е] > [а] та [и] > [е] після губних, передньоязикових і в кінці слів. Задньоязикові й фарингальний консонанти перед [е] < [и] зазнають вторинного пом'якшення.

Зміна [’а] > [’е]. Перезвук [’а] > [’е] охопив говірки двох наріч українського мовного простору, проте реалізований у них по-різному. У ряді південно-західних говірок зміна [’а] > [е, и, і] відбувається після м’яких приголосних незалежно від наголошеності складу. У середньо- та східнополіському говорах перехід [а] > [е] характерний лише в ненаголошеній позиції здебільшого після [й], інколи – після інших м’яких приголосних. Західнополіський ареал відрізняється від решти поліських діалектів і від говірок південно-західного наріччя у відтворенні зміни. Це спонукало Ю. Шевельова назвати його «зоною змішаних рефлексів» реалізації перезвуку [’а] > [’е] [221, с. 697]. А. Залеський наголосив, що оскільки ареал переходу й у південно-західних говорах, й у волинсько-поліських ідентичний території колишнього Галицько-Волинського князівства, та, ґрунтуючись на свідченнях писемних пам’яток XIV–XV ст., датував час виникнення зміни приблизно XIII–XIV ст. [103, с. 49].

У волинсько-поліських говірках послідовно зафіксований перехід [’а] > [’е] в наголошеній позиції після всіх м’яких передньоязикових (к. 20): *йід'ét' 'ідять', д'ét'ко, т'éжк'ій, т'éгниц':а, вз'éти, хаз'éйку, з гус'éчого, нурус'étка, вал'étис'а, грабл'éми, заставл'éли, добавл'éйут', пупучипл'éла, заправл'éли, бл'éху, бл'éшка, купл'éйут', убрубл'éйут', бол'ét' 'болять', спл'ét', тил'étко, вставл'éли, садовл'ét', заробл'éли, вл'éти 'влити', гл'ен' 'глянь', сухран'éли, русчин'éли, мн'éли, кон'éчка, виган'éли,*

сквужн'ék, мн'éсо, пудн'éти, вовчан'éта, зирн'éта, пулутн'éними, пишун'éнойу, начин'éли, вишин'éма, ман'éткі 'манаткі', управл'éли, зубці'éма, двирці'éта, зл'ékаний, догл'éнут', об'іц'éти, гус'éч'і, т'émл'у 'тямлю', огл'éнувс'а; пор. ще: *Йе тебе не застўлэйу і не намоўлэйу* [АркI, с. 76]. Вібрант [р'] у цих формах зазвичай м'який, навіть у говірках, де в інших позиціях ствердів: *запр'эг, гр'édки, гр'éди, гр'édочку, з кур'éчого, кур'этник, пр'эли, пр'эжа, пр'этка, р'édна, гар'эчи, трактор'эми, пор'édок, гр'эбати* й лише рідко перед позиційним [’е] приголосний [р] твердий: *тракторéма, реднó*, пор. ще: *рédна, гурéчий, рéсно* [ПЗГ, с. 41]. Форми зі стверділим [р'], мабуть, пізнішого походження й виникли за аналогією до інших форм із депалаталізованим вібрантом у говірках, оскільки, як зазначив А. Залеський, це суперечило б умовам перезвуку – м’якості консонанта, після якого розвинулась зміна [’а] > [’е] [103, с. 48].

Перехід [’а] > [’е] зафіксовано після пом’якшених губних: *зав'эзувала, прив'эжимо, зв'эжиши, в'эжут', в'эска, дириг'эне, м'экиши 'м'якший', п'ет' 'п'ять', пув'энула, прив'эне 'прив'яне', м'éсо, св'это, пусв'этищ'а, коров'эчий, див'этуму*.

Шиплячі приголосні перед позиційним [’е] здебільшого пом’якшені: *держ'эли, д'івч'эта, обруч'эми, саж'эли, ж'эли 'жати жито', кач'элко, кач'элочка, кач'эл'і 'качали', ш'эпка, лиж'эли, по корч'эх, мач'эли, пумач'эйиш, ни крич'ела, накрич'ела, покрич'эти, нач'эвс'а, позич'эти, ч'ес, заваж'эти, пум'иш'эйут' 'помішають, замішувати'; ж'ер, ж'эворонок, тр'ишч'élo, курч'э, субач'эта, луш'эта* [ПЗГ, с. 41]. Рідко в центральній частині ВП у цій позиції зафіксовано тверді шиплячі: *кач'элком, моч'эли, заваж'эти, поваж'эйеш, ворож'эт' 'ворожать'*.

Підвищення артикуляції [’а] > [’е] характерне й для варіантів імен: *Йéков < Яків, Оксéна < Оксана; Дем'йén, Лук'йен, Тит'эна* [АркIV, с. 5].

У північній частині таку зміну зафіксовано й після середньоязикового [й] у наголошеній позиції: *йек 'як', нийék 'ніяк', йéке 'яке', йе 'я', йёрмарки, йéгоди, йéблика, стойéло, стойéти, стуйéла, йékже, айékже, в'йémку, вйéска 'в'язка', завйéж 'зав'яжи', пйет', пйётиро, йéшч'ірка, мйéсом*, пор. ще: *йéстраб, мойé (д'іўка), йéдра* [КП, с. 45]; *Йéкове, їді-но вікопай йéму на йéблика; Йе худéла*

по йéгоди та ї уна́ла в йéмку; Стойéла, стойéла ї вiстойéла йéмку [АркI, с. 76]. Непереконливе твердження Ю. Шевельова про те, що в позиції після [й] досліджувана зміна представлена лише в північній частині ареалу [221, с. 697]. Порівняймо записані форми в південній зоні: *йек* ‘як’, *йе* ‘я’ (к. 20, н. п. 184), *пйéтиро*, *привйéзана* (к. 20, н. п. 137).

Низька частотність фіксацій структур зі зміною в південно-західній частині ВП, можливо, пов’язана з тим, що в говірках зазначеного вище ареалу зміна [’а] > [’е] – уже реліктове явище, повною мірою властиве названим говіркам раніше. Респонденти рідко використовують форми з перезвуком, проте зазначають, що батьки, діди раніше говорили саме так. Беззаперечним фактом є те, що в північній частині ВП мовні факти збережені значно краще, ніж у південній. Це пов’язано з тим, що північ Волинської області – так зване «глухе Полісся», де погані шляхи сполучення обмежували доступ до цих місць, сприяли незначній кількості міграційних рухів, сповільненню інтеграційних процесів (див. [168, с. 8]).

Лише на південному сході ВП зовсім не маніфестовано форм із перезвуком [’а] > [’е]. Ю. Шевельов описував лінію відмежування на південь від Білгорая та Грубешова й далі через м. Володимир – північніше від Горохова – південніше від Ковеля – через Маневичі – на схід від Дорогичина, лишаючи осторонь м. Луцьк [221, с. 697], пор. сучасні межі на к. 20.

Інтенсивність досліджуваного явища залежить від регіону: найвища в північній та південно-західній зонах, де майже кожний наголошений [’а] перейшов у [’е]. У центральній частині ВП ступінь частотності спадає, а в говірках південно-східного ареалу активно функціонує лише закінчення -’е < -*’е в іменниках середнього роду м’якої групи: *тил’é* ‘теля’, *дит’é* ‘дитя’, *жит’ :é*, *ліс’т’е*, *пурус’é*, *стол’іт’ :е*, *кам’ін’ :е*, *здурóвйе*, *косін’ :е*, *шчáс’т’е*, *г’іл’ :é*, *вис’іл’ :е*, *Запóрóж’ :е*, *пирихрéc’т’е*, *корін’ :е*, *с’н’ідán’ :е*, *колóс’ :е*, *п’ірйе*, *м’ездур’áд’ :е*, *нас’ін’ :е*. Цей голосний представлено й у флексіях інших іменників: *пур’é / пор’é* ‘пора’, *кут’é* ‘кутя’, *кун’é* ‘коня’, *бугайé* ‘бугая’, *с’імйé* ‘сім’я’, *на Йурйе* ‘на Юрія’. Ю. Грицевич припустив, що саме

перезвук [’а] > [’е] підтримує збереження в західнополіських говірках цього давнього закінчення [66, с. 73], адже Ю. Шевельов відзначав, що тільки «у південній групі давньоукраїнських діалектів звук *e* у сполучі *ije* – *ьje* перейшов в *a*. Зазначена звукозміна ніколи не стосувалася північноукраїнських говірок (за винятком деяких місцевостей на Холмщині)» [221, с. 438–439]. Карта № 20 демонструє, що такі закінчення зафіксовано на значно ширшій території, ніж охоплює зона перезвуку [’а] > [’е]. А. Залеський поширення цих структур коментував довшим збереженням форм із переходом саме в іменниках середнього роду, у яких [’а] > [’е] могло підтримуватись асоціацією з подібною флексією інших іменників цього ж роду, наприклад, *поле, море, горе* [99, с. 109]. К. Дейна вважав, що зміна [’а] > [’е] в закінченнях іменників середнього роду на зразок *зілля* у волинсько-поліських говірках – це збереження давньої флексії *-ьje*, тому ареал поширення явища на ВП охоплює значно ширшу територію, ніж зміна [’а] > [’е] у словах *т’эжко, зав’эзана, мн’эсо* [229, с. 80]. С. Бевзенко, проаналізувавши специфіку таких закінчень, виявив, що флексія *-’e* можлива в таких фонетичних умовах, як і перезвук [’а] > [’е], відповідно вона не є збереженням давнього закінчення, а новотвором, що виник через фонетичні причини, – зміна [’а] > [’е] після м’яких приголосних і шиплячих характерна для фонетичної системи цих говорів [24, с. 191].

Подекуди наголошений голосний [’е] в досліджуваних говірках представлено позиційним варіантом [i]: *пу_вс’ікому*. У південній частині ВП зафіксовано слово *жі́ли* ‘жали’, що демонструє зміну [а] > [е] й подальше звуження та підвищення артикуляції [е] > [i] > [и]: *ж’эти > ж’і́ли > жі́ли*, де шиплячий у препозиції ствердів. Як наслідок такої зміни простежено ненаголошений [i] у слові *ш’і́нками* ‘шапками’, що виник, мабуть, за аналогією до акцентованої форми *ш’э́нка > ш’і́нка*.

Отже, перезвук у волинсько-поліських говірках зумовлений наголошеністю виявів **э* та позицією після м’якого приголосного.

Висновки до 2 розділу

Рефлексація **o*, **e*, **ě* та **ę* в говірках ВП залежить від наголосу. Типові вияви новозакритого наголошеного **o* після передньоязикових – [и], після губних, шиплячих, задньоязикових – [і]; **e*, **ě* – [і], рідше – [и]. У перехідній до середньополіських говірок зоні **o* > [y], [e], [yo], **e* > [y], [o], [e], [ie], [iu], також зафіксовано форми, що демонструють розпад двозвуків. Акцентовані **ě* > [e], [ie], [iu], **ę* > [’a]. У відкритих наголошених складах – [o], [e].

У неакцентованих закритих і відкритих складах **o*, **e* теж реалізовані звуками [o] та [e], але [o] < **o* посилює лабіалізацію до голосного [y], а [и] < **e* підвищує артикуляцію до [и]. У слабкій позиції типовий рефлекс **ě* – монофтонг [и], у східному ареалі – [e]; **ę* > [’a], рідше голосні [e] (у кількох говірках північно-східного ареалу), [и] (у східній частині), [і] (у східній, центральній та південній частинах).

Етимологічний **o* в досліджуваних говірках реалізований звуком [y].

Рефлексація сполучень голосних із плавними сонантами в наголошеній позиції відмінностей від літературної мови не виявляє. У неакцентованих складах для цієї зони характерний розвиток закономірних структур [ри], [ли].

Інструментально-експериментальні дослідження засвідчили, що зафіксовані в перехідних від волинсько- до середньополіських говірок відповідники **o*, **e*, **ě* – [yo], [ie], [iu] – звуки висхідної неоднорідної артикуляції, а не власне дифтонги, де перший [і]-компонент менш відчутний. Найяскравіше виражена двокомпонентність виявів **ě* – *iu* та *ie*.

Збереження **i* не однаковою мірою репрезентоване на всій території ВП і залежить від якості попереднього приголосного: найширший ареал охоплює відтворення **i* після губних. В окраїнних регіонах **i* та **y* злилися в одному голосному – [і]. Звукосполуки **zy*, **ky*, **xy* у волинсько-поліському ареалі реалізовані як *z’i*, *k’i*, *x’i*.

Для ВП характерне підвищення артикуляції ненаголошених [o] > [y], [e] > [и], в окраїнних говірках [e] після губних, задньоязикових і рідше

передньоязикових реалізований голосним [i]; перехід наголошеного [e] > [o] після м'яких передньоязикових перед наступним твердим консонантом; зміна [o] > [a] незалежно від наголосу, що має асимілятивний характер. У володимирському та любешівському ареалах спостережено перехід [e] > [a] в сильній позиції після губних і передньоязикових, у ненаголошеній позиції явище зафіксовано в усьому досліджуваному регіоні. Для північної, центральної та західної зон властива заміна акцентованого [и] > [e], [e] > [a], перехід [’a] > [’e] після м’яких консонантів.

Наголошена система голосних налічує шість фонем: [i], [и], [e], [a], [o], [y]; у перехідних говірках до середньополіських кількості фонем може сягати восьми. Для акцентованого вокалізму ядра ВП типове збільшення навантаженості голосного [и] < *o, *e, *ě.

Ненаголошений вокалізм шестифонемний: [i], [и], [e], [a], [o], [y]. Більшу частотність мають голосні [y] < *o, [и] < *e, *ě.

Основні положення розділу викладено в тринадцяти публікаціях:

1. Дружук І. Фонетичні діалектизми в романі Володимира Лиса «Століття Якова» і їхні відповідники в згоранській говірці: порівняльний аспект. *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2018. Вип. 8. С. 77–87. (Вокалізм С. 79–80).
2. Дружук І. До питання про явище $a > e$ у волинсько-поліських говірках. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2019. №1 (40). С. 26–35.
3. Дружук І. Вияви *o в новозакритих складах у волинсько-поліських говірках. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2020. №1 (42). С. 28–40.
4. Дружук І. Рефлексація *e у волинсько-поліських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. Ужгород, 2021. Вип. 1 (45). С. 105–111.
5. Дружук І. Говіркова фонетика збірки оповідань О. Лотоцької «Нині зозуля кувала». *Лінгвістика*. Полтава, 2023. № 1 (47). С. 25–33. (Вокалізм С. 27–29).
6. Дружук І. Рефлекси *o у волинсько-поліських говірках. *Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та*

літератури : міжнар. наук.-практ. конф., (12–13 трав. 2017 р.). Львів, 2017. С. 68–70.

7. Дружук І. Рефлекси **ě* у великоосницьких говірках. *Слобожанська бесіда–11. Лінгвістика тексту і вивчення української ментальності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Старобільськ, 2018. Вип. 11. С. 44–48.

8. Дружук І. До питання про рефлекси **o* у волинсько-поліських говірках. *Філологічні науки в системі сучасного гуманітарного знання XXI століття* : міжнар. наук.-практ. конф. Одеса, 2020. С. 12–16.

9. Дружук І. Етимологічний **a* у волинсько-поліських говірках. *Філологічні науки на перехресті культур і цивілізацій: актуальні питання* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2021. С. 12–15.

10. Дружук І. Вплив літературної мови на говірку с. Згорани Любомльського району Волинської області. *Яровиця*. Луцьк, 2015. № 3–4. С. 60–64. (Вокалізм С. 61–62).

11. Дружук І. Фонетичні варіанти імен жителів с. Зимне Володимир-Волинського району. *Onomastyka na pograniczach pogranichah językowo-kulturowych*. Lublin, 2017. С. 17–25. (Вокалізм С. 18–21).

12. Дружук І. Рефлекси **e* у волинсько-поліських говірках. *Студії з філології та журналістики* : зб. наук. праць. Ужгород, 2018. Вип. 5. С. 93–98.

13. Дружук І. Рефлекси **o* та **e* у берестейських та волинсько-поліських говірках: спільні тенденції. *Берестейський мир: передумови і наслідки* : сб. науч. тр. Брест, 2019. С. 29–36.

Розділ 3.

СИСТЕМА КОНСОНАНТИЗМУ ГОВІРОК ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ

3.1. Загальна характеристика системи приголосних

Для консонантизму й літературної, і діалектної мов характерна стійкість та однорідність, оскільки, на відміну від вокалізму, вони зазнали значно менше відхилень від вихідної структури [99, с. 5]. У сучасній фонетичній системі збережено без змін губні тверді приголосні [b], [p], передньоязикові зубні [d], [t], [z], [s], носові [n], [m], плавні [r], [l], середньоязиковий [j] та задньоязиковий [k] [93, с. 323].

Консонантизм говірок волинсько-поліського ареалу, як і літературної мови, включає 32 фонем (22 тверді: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /з/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ш/, /ч/, /ж/, /х/, /к/, /г/, /г/; 10 м'яких: /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /з'/, /л'/, /н'/, /р'/, /й/). У говірках північної частини ВП кількість приголосних у системі може коливатися від 29 до 32 фонем.

Основні відмінності в консонантизмі досліджуваного ареалу пов'язані із частотою вживання м'яких і пом'якшених звуків, що зумовлено здебільшого рефлексцією *ě, *e, *ę; зміною навантаженості окремих фонем і позиційною реалізацією приголосних.

Центральній групі ВП не властиві м'які фонем /р'/, /ц'/; вони частково або повністю заступлені твердими відповідниками. Низьку навантаженість мають фонем /ф/, /г/, /з/, які представлені лише в обмежених групах слів, здебільшого іншомовного походження, а часто замінені іншими звуками. Маловживана в говірках ВП африката /ж/.

Характеристику системи приголосних здійснено з урахуванням акустично-артикуляційних особливостей: 1) місця творення – губний, язиковий, фарингальний; 2) способу творення – проривний, щілинний, африкативний, носовий, дрижачий; 3) участі голосу й шуму – сонорний, шумний (дзвінкий, глухий); 4) наявності чи відсутності палаталізації – твердий, м'який; 5) акустичного враження – свистячий, шиплячий.

Комбінаторні зміни, які мають чітко виражену ареальність, а, отже, впливають на частотність консонанта в певному регіоні, розглянуто стосовно кожної мікросистеми приголосних.

3.1. Губні приголосні

Мікросистема губних нараховує п'ять фонем. Звукова реалізація /б/, /п/, /в/, /м/ успадкована без змін; пізніше, із виникненням писемності, склад названої групи поповнений новою фонемою /ф/, що вживана лише в запозиченій лексиці [93, с. 172].

Для губних звуків у волинсько-поліських говірках характерне ствердіння перед рефlekсами ненаголошеного *ě: *пубижу́, бижу́т', бигóм / бегóм, вино́к, вино́чок, цвиге́, бил'мо́, милка́* 'мілка', *ведро́ / видро́, видирце́, писо́к, мишо́к / мешо́к, пис'н'і́, стива́йут', в_це́ркви, мисі́ти, вимита́йеш, мисте́чко, бидн'і́ши, бида́, бидува́ла, бидн'і́ї*; пор. ще: *смиши́т', свиті́ло, звирина́, змині́ла, да́ї ба́би, на_дуби́, на_гру́би, на_по́плави, в_ла́мпи, на_лі́пи, пу_мо́ркви, в_бу́л'би* [НБ, с. 24]. Депалаталізація губних можлива й перед виявами неакцентованого *e в закритих складах: *по́пил / по́пел, ка́мен'; ка́мин'* [АУМ II, к. 31], *кра́мин'* 'кремінь', *гре́бин', хмилні́, прі́пик* [НБ, с. 24].

У східній групі говірок ствердіння засвідчено й перед наголошеними виявами *ě, у закритому складі – також *e: *свит* 'світ', *міс'ац'*, *пич*, а також: *смих* [АУМ II, к. 8], *білий* [АУМ II, к. 8], *вітер* [АУМ II, к. 8], *пішки* [АУМ II, к. 8], *віра* [АУМ II, к. 9]. У цьому ареалі депалаталізацію губних може супроводжувати додаткова артикуляція – звук [й] – за умови, що перед губними відсутній кореневий приголосний: *бі́ела* 'біла', *бі́ели* 'білий', *заві́уз* 'завіз', *приві́уз* 'привіз', *пові́оз* 'повіз', *бі́една*, *пові́ер*, *пі́еріе* 'пір'я'; пор. ще: *с_чолові́іком* [ГВП, с. 328], *бі́йлого* [ГВП, с. 394], *прібі́гла* [ГВП, с. 398], *бі́гти*, *ві́ідра*, *пі́іч* [АркIII, с. 63], *тибі́ї*, *сібйі́*, *ниві́істка*, *ві́ек*, *ві́ечно*, *пі́він'*, *ві́ішат'*, *пуві́ів*, *заві́ів*, *дуві́із* [НБ, с. 42]. Розщеплення м'якості губних спостережене в імені *Ві́іра / Ві́іера* < Віра.

У кількох говірках південно-східної частини ВП (к. 26) фіксовано тверді губні [м], [в] без розвитку додаткової артикуляції [й], як це відбулося

в літературній мові, перед ненаголошеним [и]-рефлексом **ɛ*, що відтворено в словоформах *памита́йу*, *памита́ти*, *де́вѣт'*, *дивинóсто*; *пáмит'* [АУМ II, к. 76], *дивиті́ни*, *дивиц:óт* [НБ, с. 25]. У словах *п'і́йіс'áт* / *п'і́дис'áт*, *п'і́йіс'áтому* / *п'і́дис'áтому*, навпаки, спостережено палатальну вимову губного [п'].

Здебільшого для західної частини ВП після [м] перед **ɛ* характерний розвиток додаткової артикуляції – носового [н'] – унаслідок прогресивної асиміляції за способом творення (кк. 26, 27): *мн'акéйке* 'м'яке', *помн'éли*, *мн'áли*, *ни промн'éта*, *помн'атáйемо*, *памн'атáйу* / *пумн'атáйу*, *нема́ пáмн'ати*, *мн'éсо* / *мн'áсо*, *мн'асору́пка*, *мн'есно́йе*, *мн'ачá*, *мн'áчика*; *мн'áском* [СУГ, с. 151], *на пáмн'ат'* [ГВП, с. 364]. Зміни [мй] > [мн'] зазнали й ті форми, де [й] не був наслідком ствердіння губних: *симн'é* / *симн'á*, *в_симн'і́*, *симнéйу* 'сім'я', пор. псл. **sěťja* [ЕСУМ V, с. 254].

Процес ствердіння губних призвів до зсувів у чергуванні «губний + й» / «губний + л'». У північній і західній частинах досліджуваного ареалу звук [й] на межі морфем у сполучі [вй] перейшов у [л'] (к. 29): *диривл'áниййі* / *диривл'áни*, *диривл'áнойе* / *диривл'áне*, *деривл'áнайа* / *диривл'áна*; пор. ще: *жа́бл'ачий* [АУМ II, к. 75]. За аналогією до цих форм сполука [вй] розвинулася у [вл'] також у лексемі *здорóвл'а*.

У позиції після приголосного, що належав до кореня, губні здебільшого не стверділи (к. 8), пор.: *цв'ах* / *цв'ех*, *цв'éхи*, *цв'éшок*, *р'іздв'áнийй* / *руздв'áнийй*, *св'áто* / *св'éто*, *св'атá*, *по_св'атáх*, *св'атку́йут*, *св'атéли*, *св'ачо́нийй* / *св'ачéни*, *св'атвéч'ір*; подекуди піддається пом'якшенню й попередній приголосний: *с'в'аткува́ли*, *с'в'атку́йут'*, *с'в'éто*, *с'в'ати́ли*, *с'в'ачéни* (к. 28, н. пп. 141, 193); *с'в'áто* [ГВП, с. 54], *на_с'в'éто* [ГВП, с. 104]. Лише в деяких говірках ВП у цій позиції фіксовано ствердіння губних без розвитку додаткової артикуляції, але зі збереженням м'якості попереднього свистячого приголосного: *с'ваті́ли*, *пус'ваті́ти*, *с'вача́нойу*, *с'ва́то*, *с'ва́тичко*, *с'ваткува́т'* (к. 28, н. пп. 17, 28, 38–39, 51, 53, 57, 60–63, 67, 73, 77, 85–87, 98, 100, 103, 109–110, 115, 119, 125, 127,

161, 165, 182, 225, 231, 233, 235, 237, 239), пор. ще: *с'в'аток* [ГВП, с. 214], *с'ваткув'ал'і* [ГВП, с. 216], *с'ватку'їут'* [ГВП, с. 54], *с'ватіу, ус'ват'ах* 'під час свят', *пріс'ваток* 'невелике свято', *з'вах* 'цвях' [НБ, с. 25]; з відокремленням артикуляційної м'якості від губного: *св'їетичко, св'їат'єли, посв'їат'їти* (к. 28, н. пп. 9, 12, 26, 75, 116, 200); рідше – лише з відсутністю палаталізації: *сваткув'али, сватку'їут', сват'їли, св'ат'ат', св'єто, сват'єї* (к. 28, н. пп. 92, 126, 195, 197, 228, 232).

У центральній і південно-східній частинах ВП спостережено збереження м'якості [м'] перед [а]-рефлексом **ε* (к. 26, 27): *спум'ат'аїу, пам'ат'аїу / пом'ат'аїу, м'асо, м'аска, м'аск'ом, м'асн'ойе*; позиційним [e < a < **ε*]: *м'єсо, м'єли* 'м'яли', *м'єкиш* та [і]-рефлексом **ε*: *пам'ит'аїу, ни_пам'ит'аїу, п'ам'ит', д'єв'ит', д'єв'ін'осто, див'їц'от*.

Простежене збереження пом'якшення губних перед давнім **i* (к. 35), пор.: *в'їшн'ї, в'їшн'а, н'їр'їх, н'їруг'ї, н'їрушк'ї / н'їрушк'є, проб'їв'аїут', отб'їло, б'їл'ї, л'їп'їш, н'їт'аїут', ни_н'їт'али, н'їт'аїе, н'їт'ан':а, вб'ївства, пр'їбудув'али, ступ'їт' 'ступить', нап'їх'али, роб'їл'ї, куп'їв, м'їск'ї, л'їп'їл'ї, ст'ав'їм, кроп'їв, топ'їт'ї, в'їсит*. Для південно-західної та північно-східної частин ВП характерна палаталізація губних у закінченнях орудного відмінка іменників множини: *рук'ам'ї, грабл'ам'ї, ног'ам'ї, гулк'ам'ї, трав'ам'ї, трактур'ам'ї, машин'ам'ї, к'осам'ї, дров'ам'ї, н'їм'ц'ам'ї, курув'ам'ї / коров'ам'ї*; а також: *лам'пам'ї, радужк'ам'ї, с'єм'їам'ї, ц'єп'ам'ї, с'єрп'ам'ї, вол'ам'ї, куркул'ам'ї, прац'ам'ї* [PI, с. 67]. Пом'якшення губних фіксовано перед [і] < **у* в лексемах: *в'їшив'али, в'їс'аз'їує, в'їтрас'аїє, пов'їтрас'аїє, в'їгоре, м'ї, в'їложене, в'їходитьи, в'їрост'аїє, в'їмаг'али, в'їрубл'єли, в'їнос'или, в'їкруч'їус'а, в'їс'ок'ї, в'їс'ок'є, в'їсоко, пом'їт'ї*.

Палатальність губних засвідчена перед [і] як позиційним варіантом сучасного ненаголошеного [e]: *в'їс'єл':e / в'їс'їл':a / в'їс'їл':e, в'їс'єло, в'їс'їл'їш'ї, н'їкл'є, сп'їч'їут', П'їтр'о, П'їтр'ов, П'їтр'овск'її, б'їр'аш* 'береш', *в'їл'їк'ї / в'їл'їк'ї, в'їч'єрайут', б'їр'єзов'ї, в'їсн'а, б'їз_обув'ї, н'їр'їд, пров'їл'є, зав'їл'а, зав'їзл'є*,

св'ікру́ха, хло́п'іц, п'ін'ке́, п'ін'о́к, п'ін'о́чок, см'іта́на, см'іта́нк'і, в_м'іне́, м'іна́, в'ірна́вс'а, пор. у префіксі пере-: п'іриказа́ти, п'іридові́ї, п'ірихристі́тис'а, п'ірижи́лі, п'ірибири́али, п'іри́в'ізе́м, п'ірида́ти, п'іри́тэ́, п'ірих'іле́ли.

Губний щілинний сонорний [в]. Українській мові відомі три алофони /в/: губно-губний [w], губно-зубний [в] та нескладовий [ў]. У говірках ВП нескладовий [ў] представлений обмежено; нерегулярно його фіксовано в таких позиціях: 1) на початку слова перед [в]: *ўверх, ўвэ́черу, ўвес' 'увесь'*; пор. ще: *ўвэ́чери, ўво́дит', ўвисті́, ўвазді́лит' 'із силою вдарити', ўвизті́, ўвэ́рси / ўвирс'і́ 'зверху, вгорі', ўв'іриц':а 'втратити чинюсь довіру', ўвилі́цидни 'у часі Великодня' [НБ, с. 25]; 2) у кінці слова після голосного: *хлиў, р'адк'іў, вугр'іў, рок'іў, вз'еў, зноў, мэтр'іў, харч'іў, хат'іў, часіў, хло́пц'іў*; 3) у кінці складу після голосного перед приголосним: *потоўчу́т', стуўклé, тоўклé, воўк, лоўл'ат', заўйáжем, доўга, дереўл'áни, д'іўка, приўйáли, попраўл'éтис'а, добаўл'áли, заўше, постаўл'у, деўйет', застаўл'éли, поўно, диўл'уса, забаўл'áли, п'іўн'ів, п'іўч'і*; пор. ще: *подоўш' [ГВП, с. 14], в_краті́ўку [ГВП, с. 94], буўвані́ [ГВП, с. 94], йеўре́йчикови [ГВП, с. 180].**

Відповідно до [ў] у волинсько-поліському ареалі значно більше поширений губно-губний [в], пор. *д'івчина, д'івка, пувтора́, вовк, хл'ів, ратк'ів, жмел'ів, в:ес', в:éчер'і; запу́стéв [ГВП, с. 76], рибак'ів [ГВП, с. 78], переж'ів [ГВП, с. 78], мовч'імо [ГВП, с. 140], хло́пц'ів [ГВП, с. 148], му́чивс'а [ГВП, с. 166], забéв [ГВП, с. 182], найшо́в [ГВП, с. 182].* На думку Ф. Климчука, цього звука немає й у берестейських говірках, де він замінений губно-губним [в] [117, с. 86].

У північно-західному ареалі ВП збільшено частотність уживання губного [в], зокрема через його функціонування як протетичного (кк. 48–49) у словах на зразок *вова́д, вова́д':а, во́ко, вора́ти на_во́бразов'і 'образ, ікона', вoзначáйе 'означає', вуро́к, вор'іхи, по_вожéну 'по ожину', восá, во́сипка, вучі́лишче, вучи́ц':а* тощо (докладніше див. підрозділ 3.5.).

Губний щілинний шумний [ф]. Звук [ф], на відміну від решти наявних у фонологічній системі української мови, питомим не був, а потрапив до неї

разом із запозиченими словами; оскільки він ніколи не мав у цій системі своєї фонологічної ніші, то його передавали різними замінниками [163, с. 119].

Реалізація звуків [ф], [ф'] не однакова в говірках ВП (к. 21). У північній частині [ф] майже відсутній (к. 22), його відповідниками виступають звукосполуки [хв] (переважно північно-східна частина): *хвам'іл'і́а, хварту́х, ша́хва, канхв'éти, кухва́йки, на Голго́хви 'Голгофа', хвél'шарка, хв'і́ртка, хвэ́рма, торхв 'торф', ші́хвер, хва́йна, хванáр, хва́нти 'гра', хвату́; пор. ще: хва́рма / хва́рме 'ферма' [ГВП, с. 136], хвасо́л'ка [СУГ, с. 151], хво́рма, ухвэ́рма, хва́за, хварш, хвасо́н, русхвасо́вани, хванэ́ра, хві́ркат', тил'і́хво́н, хва́брика, хвабрі́чни, хви́гура, хво́кус, хва́рби, шо́хвир [НБ, с. 24]; [хф] (переважно північно-західна частина): *Хф'одо́ров 'Федоров', Хфэ́дор, Хфэ́д'а, Хфедо́ра / Хфидо́ра, хфам'іл'і́а, б'іогра́хф'і́а, хфутуграф'і́руйут, нахфотограф'і́рувала, хфотогра́ф'і́а, хфронт, хфартушо́к, на хфэ́рм'і, ші́хфер, хфру́кти, хфрукто́ве, ша́хфочки, шахфі́, Сухф'і́а, кухфа́йк'і, хфата́, хфанáр'і́чок, хфанáр, на хфі́ри, цалахфа́новому, хфа́йни́й, сарахфа́н, кúхф'ер / кúхфер, конхф'э́ту, бухфэ́тчики, тил'і́хфо́н'ів, пуд Хфа́стувом, хфо́рма, ко́хфе, хф'і́гури, Михфод'і́й, хф'і́рточка, хфа́нта 'гра', хф'і́т'і́л'; рідше звук [х]: на те́хус 'на тиф', хурмі́, хо́рмучк'і 'форми для випікання', хам'іл'і́а, ху́ру 'фуру', Трохе́м / Трух'е́м < Трофим, Пархо́н < Парфен, итрах 'штраф'; а також: хурэ́мни 'вдало пошитий, такий, що ідеально підходить (про одяг)', худбо́л, худбо́лка, худбол'і́ст, хунда́мент, ту́хол', хлот [НБ, с. 24].**

У звукосполуках «ф + інший приголосний» помітно частотіше використання са́ме звука [х] як еквівалента [ф], пор.: *ту́хлик'і, ту́хл'і 'туфлі', хронт 'фронт', кухрі́, арихме́тика, ці́хри, кохті́ 'кофти', дихтер'і́а 'дифтерія', шу́хл'а, пор. ще: храни́у́з, торх, хламáс'ц'і́р 'фломастер', хренч 'чоловічий сукняний піджак', хлакóн, хлак 'прапор' [НБ, с. 24] (к. 23).*

У говірках Дубровиччини та Ківерцівщини зафіксовано заступлення [ф] звуком [п]: *итрап 'штраф'; пудбо́л, пудбо́лка, пудбол'і́ст, итрапува́т', пруйтра́пиц:а, прэ́нза, прэ́нзил' 'китиця біля хустки, скатертини' [НБ, с. 24];*

пор. в антропонімах: *Гán'íya* < Агафія, *Сапрón* < Софрон [АркIV, с. 5]. Звук [п] відповідно до [ф] у формах іменника з *пасól'і, пасól'ка, пасól'а, з пасóлейу, пасól'у, пасóли* характерний для говірок центральної та південно-східної частин ВП (к. 24). Ю. Шевельов вважає, що саме відповідник [п] – найдавніший еквівалент [ф], на що вказує типовість його вжитку в християнських іменах [221, с. 804].

На Камінь-Каширщині спостережене одиничне заступлення [ф] звуком [р]: *т'ір 'тиф'*.

Спорадично на всій території ВП зафіксовано заміну [ф] губним [в] у формах порівняно недавно засвоєного слова *асвál'т, асвál'та, асвál'том, на асвál'т'і; свал'т* [НБ, с. 24].

Типовий відповідник [ф] – задньоязиковий [к] у словоформах *кухвáйка, кухвáйки*, пор. ще: *кухвáйками* [ГВП, с. 224], *кухвáйку* [ГВП, с. 178]. Заступлення [ф] > [к] спостережене навіть у тих говірках, для яких звук [ф] характерний, наприклад, *куфáйка / куфáйок / куфáйкоюу / кухфáйк'і / кухфáйок*. Сполуку [кв], що походить із [ф], засвідчено в говірках переважно західної та північно-східної частини досліджуваної території (*квасól'а, квасól'ка*), в інших збережено давніше [ф] (к. 24, н.п. 74, 113, 116, 131, 133–136, 139, 154, 180, 203, 207, 225, 235–236). Цікавий коментар стосовно цього явища дав Ю. Шевельов, стверджуючи, що [кв] у вказаному слові становить «ушляхетнений» варіант [хв] [221, с. 807]. Форму *хвасól'а* виявлено в н.п. 71 та 181 (к. 24).

Звукосполука [хт] на місці [ф] *Хтонáс* < Афанасій, *Михтód'* < Мефодій засвідчена лише у власних іменах [АркIV, с. 5].

У говірках Любешівщини та Камінь-Каширщини лексеми із звуком [ф] загалом відсутні, у мовленні жителі використовують відповідники українського походження або давні запозичення без [ф], наприклад, не *фартух*, а *пирóдник / пирédник* (к. 22, н. п. 12, 77), *запáска* (к. 22, н. п. 17), *простék* (к. 22, н. п. 4), не *фіртка*, а *бράмка* (к. 22, н. п. 4, 12), не *фамілія*, а *прізвище* (к. 22, н. п. 4, 12, 17, 77), не *фата*, а *вél'он* (к. 22, н. п. 4, 17) тощо. У говірках Шаччини, навпаки, зафіксовано компактний ареал поширення звука [ф].

Подекуди в північній частині ВП спостережено лексеми зі звуком [ф], найчастіше в антропонімах і топонімах, пор.: *Йефросін'їя*, *Федур*, *Федурувна*, *Ф'одоров*, *Фидора*, *Афанас'їя*, *Агаф'їя*, на *Рафалувку*; пор. ще: *фидос'* [ГВП, с. 172], рідше в загальних назвах – *ф'ім'іл'*, *фронтвик'ї*, *фронтвек*, *т'іф* / *ц'іф*, до *буфáду* 'до буфету'. Наявність паралельних форм на зразок *арихмэтика* / *арифмэтика*, *шіхвер* / *шіфер*, *кухро* / *куфер*, *хвата* / *фату*, *хв'іртка* / *фуртка*, *торхву* / *торфу*, *канх'ети* / *канф'ети* у названому регіоні, імовірно, пов'язана з підвищенням рівня грамотності населення.

Зрідка в говірках Любешівщини та Камінь-Каширщини фіксовано протилежне явище – заступлення питомих звука [х] та сполуки [хв] еквівалентами [ф], [хф]: *файїнка* 'хвоїнка', *хфата́тис'а* 'хвататися, схопитися', *фурóбо схвати́ла* 'хвороба'.

У говірках південно-західної частини ВП простежено велику частотність використання [ф] (кк. 21–24): *фата́*, *шіфер* / *шіф'ер*, на *фэ́рм'ї*, *фартушо́к*, *фарту́х*, *шофэ́ром*, до *буфáту*, на *фрóнт'ї*, *ша́фа*, *шафі́на*, *шка́ф'ів*, *фру́кти*, *фру́кта* 'фрукт', *фам'іл'їя*, *фаши́ст*, *фа́йно*, *файо́рн'їк* 'корж', *ф'іртка*, *ку́фер*, *фа́нти* 'гра', *сарафа́на*, на *ф'ір'ї*, з *френзел'ами*, *футугра́ф'їя*, *сфудуграф'ірували*, *фо́рмах*, *ту́фл'а*, *ту́фл'ї*, *катуфа́л'на* 'автокефальна', *канф'ети*, с *т'іфу*, *ко́фти*, *фурáшк'ї*, *фанáр'їк*, *фанáр*, *пара́ф'її*, *Соф'їя*, *канф'ети*, до *ф'іл'ва́рк'ів*, *фургóна*, до *ф'їгу́ри*, *офо́рмили*, *фа́брику*.

У говірках володимирського ареалу [ф], [хф] фіксовано не лише в іншомовних словах, а й спостережене частотне заступлення ними питомої звукосполуки [хв]. Таке явище також простежено на Любешівщині та Камінь-Каширщині: *захфати́ти* 'захватити', *фале́ли* 'хвалили', *фоста́* 'хвоста', *хфате́ло*, з *фойу́ни* 'з хвої', *пуд файі́нкойу* 'під хвойним деревом', *фойі́на* 'хвоя', *фу́тор*, пор. ще: *ф'їст*, *фалі́ти* [АУМ II, к. 86], пор. ще в імені *Фарф'ір* < Порфир. Одиничний приклад зміни звука [в] > [ф]: *сфэ́дра* 'светра'. Для названих говірок також характерне збереження [ф] у словах *фасо́л'у́йу*, *фасо́л'у*, *фасол'áнку*, *фасо́л'ки*, *фасо́л'ка*, пор. п. *fasola* [ЕСУМ II, с. 416] (к. 24) та

карто́фл'і, картофл'і́, картофлі́н':а, картуфл'анийі́,
пор. нім. *Kartóffel* [ЕСУМ II, с. 397].

Отже, для волинсько-поліської мікросистеми губних типове збільшення частотності функціонування твердих консонантів перед ненаголошеними виявами **ě*, **e*, **e*; в окраїнних говірках ВП частотні пом'якшені губні перед виявами **i*, **y* та позиційним [e]. Відповідниками запозиченого [ф] виступають звукосполуки [хф], [хв] та звуки [х], рідше [п], [в], [к].

3.2. Передньоязикові приголосні

Мікросистема передньоязикових консонантів нараховує 22 одиниці. Проривні [д], [д'], [т], [т'], щілинні [з], [з'], [с], [с'], сонорні [р], [р'], [л], [л'], [н], [н'] успадковані з давнього періоду. Шиплячі [ж], [ч], [ш], [ж], що постали в результаті йотової та першої перехідних палаталізацій, в українській мові стверділи. Натомість м'якість переважно зберіг [ц'], що виник унаслідок другої та третьої палаталізацій задньоязикового [к], хоч у деяких позиціях і він зазнав депалаталізації. Звуки [з], [з'] уживані здебільшого в запозичених і звуконаслідувальних словах, а також афективних утвореннях.

Передньоязикові проривні [д], [д'], [т], [т']. На всій території, окрім Дубровиччини та південної частини ВП, послідовно фіксовано депалаталізовані проривні [д'], [т'] перед [и]-рефлексом ненаголошеного **ě* (к. 30): *диво́цтво* 'дівоцтво, дівування', *диво́к*, *дивкува́лис'а*, *дивч'ета*, *дивочк'е́*, *диву́л'і*, *дил'анку*, *втика́ти*, *тика́йу*, *на_стин'і́* 'на стіні', *диду́с'*, *дите́й*, *дито́к*, *надива́йе*, *дилі́лис'а*, *надил'ати*, *дилі́ти*, *подилі́*, *дил'анки*, *дижечк'і́*; пор. ще: *диді́*, *дидо́к*, *вдилі́т'*, *дитва́рн'а* [НБ, с. 26]. Значно рідше ствердіння простежено в наголошеній позиції: *гледі́т'*, *ді́л'ат*, *ті́сно*, *ді́шка*, *ті́сто*. В. Мойсієнко зазначає, що твердість передньоязикових перед будь-яким рефлексом **ě* притаманна для досліджуваного ареалу ще з кінця XVII ст. [163, с. 55].

Ствердіння проривних консонантів засвідчено в ненаголошеній -и флексії (< **ě*) давального та місцевого відмінків однини іменників твердої групи *в_ха́ти*, *на_капу́сти*, *на_хро́нти*, *в_пов'і́ти*, *на_ва́рти*, *в_с'і́л'ра́ди*, *пу_пра́вди*,

в газéти, на болóти, на брига́ди, по жи́ти; на гурóди, в гóруди, на заво́ди, в зо́шити, на вб'íди [НБ, с. 26]. Таке закінчення С. Бевзенко вважає наслідком саме фонетичних причин і не вбачає в його появі впливів структур давніх основ [25, с. 56].

У словоформах *колóдез*, *колóдез'і* відображено депалаталізацію [д'] перед ненаголошеним [е]-виявом *ѣ.

У говірках, що простягаються смугою з південного заходу на північний схід ВП, частотність уживання м'якого [т'] менша через збереження форм дієслів 3 ос. теп. та майб. ч. з кінцевим *-т* (к. 39): *нава́рат*, *діл'ат*, *обвейáзуйут*, *спивáйут*, *стойáт*, *пйут*, *скубу́т*, *зб'іра́йут*, *спáрит*, *кúпит*, *дайúт*, *продайúт*, *пичúт*, *везúт*, *зам'есива́ьет*, *роспа́р'іт*, *гра́йут*, *б'іжи́т*, *ни_хо́чут*, *г'і́нут*, *беру́т*, *рвут*, *бйут*, *рос:тила́йут*, *пол'ежи́т*, *праду́т*, *мата́йут*, *снуйúт*, *оста́вл'ат*, *злóвл'ат*, *поса́д'ат*, *ши́йут*, *ше́пчут*, *лежи́т*, *ма́йут*, *бро́дит*, *утку́сит*, *подéрж'іт*, *намо́ч'іт*, *зйіст*, *злóвит*, *нар'ічу́т*, *позакúруйут*, *нападу́т*, *страда́йут*, *прац'у́йут*, *кіда́йут*, *накра́сит*. Подібне спостережено в кінці основ числівників *шисна́цит*, *дванáцит*, *де́сат*, *де́в'ят*, *одина́йц'ат* і прислівника, частки *гет* 'геть'.

Передньоязикові проривні [д], [т] в західному та східному ареалах (к. 36) зберігають м'якість перед *і: *т'ішина́*, *ма́т'іра*, *ма́т'і* 'матір', *пост'і́ли* 'постили', *сад'і́т'*, *сад'і́л'і*, *посад'і́л'і*, *ход'і́л'і*, *приход'і́л'і*, *виход'і́т'*, *приход'і́у*, *йезд'і́т'*, *йізд'і́мо*, *д'е́т'і*, *род'і́ласа*, *наруд'і́ла*, *запрет'і́л'і*, *од'і́нац'атого*, *од'і́нацит'*, *л'у́д'і*, *вод'і́лиса*; пор. ще: *прит'і́сни* [ГВП, с. 222]. М'який [т'] перед *і в інфінітивному суфіксі *-ти* словоформ *заб'іра́т'і*, *стр'і́л'ат'і*, *жи́т'і*, *примáт'і*, *йе́ст'і*, *і́т'і*, *б'е́гт'і*, *пода́т'і*, *кіда́т'і*, *ход'і́т'і*, *перехо́д'іт'і*, *йезд'і́т'і*, *сад'і́т'і*, *казáт'і*, *гребт'і́*, *вишивáт'і*, *пра́ст'і*, *звáт'і*, *робі́т'і* характерний лише для дубровицьких та суміжних говірок (к. 36). У східній частині ВП, перехідній від західно- до середньополіського ареалу, поширені інфінітиви, де втрачений останній голосний, але консонант [т'] зберіг м'якість (к. 36): *спивáт'*, *мал'увáт'*, *жат'*, *вишивáт'*, *переган'áт'*, *ход'і́т'*, *грит'*, *жит'*, *дат'*,

вимóчуват', пошчедрувát', в'ірвát', обд'ірát', прат', забрát', пускát', сказát', заколот'ít', с'адát', спл'ат', прийéхат', молотít', побít', пит', нусít', писát', брат', кусít'.

М'яку вимову проривних фіксовано перед лабіалізованим виявом [o] < [e] незалежно від акцентуації у формах *в'ít'ор, кост'ól, верет'óном, їд'ом, развед'óнка, транспорт'ór, т'óшча, в'ід'óрко*; пор. ще: *йїд'ón* [ГВП, с. 78], *кл'óна* [ГВП, с. 104], *мат'орі* 'матері' [ГВП, с. 96], *кос'т'ór* [ГВП, с. 100], *д'át'ол* [НБ, с. 27].

Зменшення навантаженості проривних [д], [т] спровоковане дисимілятивною зміною [д] у двофонемній сполуці [дц'] > [їц'] у структурі числівників *до_одинайц'ати, дванайц'ат', тринайц'ат', чтирнайц'ат' / штирнайц'ат', штирнайц'атого, п'ітнайцит', шиснайцит' / шиснайц'ат' / ш'існайц'ит' / ш'ішнайц'ат', с'імнайц'ати, дев'ятнайц'ат' / див'ітнайц'ат', див'ятнайц'атого, дваїц'ит'* (к. 46). На Любомльщині, Маневиччині та Сарненщині звук [т'] у сполуці [с'т'] унаслідок прогресивної асиміляції переходить в африкату [ц'] у слові *с'ц'іна* 'стіна', *сц'іни* 'стіни', пор. ще: *капус'ц'áниї* [АУМ II, к. 96]. Заступлення [т'] свистячим [ц'] простежено в словах: *по_ц'ін'і* 'тінь', *чистоц'іл* 'чистотіл'. Послідовно в говірках західної та південно-східної груп (к. 41) фіксовано заступлення [т'] задньоязиковим [к']: *к'істо, з_к'іста, кіл'ки* 'тільки', *к'іпáчка, к'іпáли* 'тіпати'; пор. ще: *к'ітка* 'тітка', *к'існо* 'тісно', *к'існий* 'тісний' [АркIII, с. 63], *к'іка* < *т'іка* 'група собак під час парування' [АркIII, с. 74], *к'ітрад'* 'зошит' [НБ, с. 34]. У формі *ковкáти* 'ковтати' засвідчено зміну [к...т] > [к...к] унаслідок прогресивної дистантної асиміляції за місцем творення; у словах *клúстий* < *тлúстий* 'жирний', *цїк-но* 'цить-но' [АркIII, с. 74] – регресивної суміжної дисиміляції за місцем творення в групах [тл] > [кл], [т'н] > [кн] (також відбулася регресивна суміжна асиміляція за твердістю).

Для говірок південної групи типове заступлення проривного [д] задньоязиковим [г] у сполуці [дм] варіантів імені *Гметр / Гмітер* 'Дмитро'; а

також в інших позиціях: *г'ід* 'дід' [АУМ II, к. 89], *гл'а* 'для' [АУМ II, к. 90], *г'івчин'ка*, *г'івч'ата* [АркIII, с. 74].

Передньоязикові щілинні [з], [з'], [с], [с']. Звуки [з'], [с'] перед [и] та [е]-рефлексами **ě* в ненаголошеній позиції послідовно депалаталізовані в північній частині ВП (к. 30): *симй'а* / *семй'а*, *п'асика*, *в_л'іси*, *сичк'арн'а*, *д'оси* 'досі', *син'ожат'*, *син'ожат'і*, *синок'оси*, *синок'ос*, *сив'ен'ка* 'посудина, у якій сівач тримає зерно для сівби', *сив'алка*, *засив'али*, *понасив'айемо*, *на_бл'аси*, *на_пудл'ози*, *на_б'єрези*, *на_стр'іси*, *на_п'оверси*, *на_лип'єси*, *на_пур'ози*, *на_дор'ози*, *савх'ози*, *калх'ози*, *на_Б'узи* 'Буг', *на_Св'єт'азі*, *вісити*, *сид'айе*, *сект'і*, *в_кл'аси*, пор. ще: *на_тирил'азі*, *в_кож'уси* [НБ, с. 26]. Зрідка фіксовано ствердіння фрикативних консонантів і в наголошеній позиції: *с'іно*, *в_с'ін'ах*, *пос'ійу* 'посію'.

Фрикативний [з'] у говірках північно-західної частини ВП ствердів не лише перед флексією [и] < **ě* місцевого відмінка іменника *в_кул'од'азі*, а й у кінці основ інших форм, де такі причини депалаталізації відсутні: *кул'од'аз*, *кол'од'аза*, *кул'од'аз'е* / *кол'од'аз'і*.

Меншою кількістю прикладів представлена депалатальність свистячих [з'], [с'] перед рефлексами ненаголошеного **ę*: *д'єсит'* / *д'єсат*, *д'єситиро* / *д'єсатиро*, *м'ісацем*; ненаголошеного **e* в закритому складі: *осин'*, *симн'ацит'*, *симс'от*, *сил'ц'є*, *сел'с'к'ій*; *г'осин'*, *вг'исин'*, *г'осин':у* [НБ, с. 26]; у говірках північно-західного ареалу перед [и]-рефлексом акцентованого **e*: *зіл':а* / *зіл':е*, *зіл':ічко*, пор. псл. **zelyje* [ЕСУМ II, с. 258], *весіл':а*, пор. псл. **veselyje* [ЕСУМ I, с. 363].

Ствердіння [с'] відображене в структурі постфікса *-с'а*. Явище, характерне для східного ареалу, більш частотним стає в напрямку руху на схід (к. 40): *прошч'алиса*, *зб'ір'ал'іса*, *назив'ал'іса*, *назив'авса*, *хав'ал'іса*, *вод'іліса*, *мол'іл'іса*, *род'іласа*, *стрипин'іса*, *хрест'іліса*, *ост'аласа*, *дев'івса*, *роб'ілосо*, *з'ійшл'оса*, *над'умавса*, *буй'алиса*, *гр'атиса*, *годув'алиса*, *засмий'єса*, *пол'уб'іласа*, *л'уб'іліса*, *врод'іласа*, *ожин'ітиса*, *най'ісіса*, *познай'омитиса*, *науч'іласа*, *нев'івучиса*, *помуч'уса*, *зм'ініл'оса*, *под'ітиса*, *в'ішкраб'аласа*, *нап'івса*, *вт'описа*, *ж'уриса*.

У безособових дієсловах (за аналогією до закінчення *-о* мин. часу) зафіксовано звукове оформлення дієслівного постфікса *-ся* як [со], де теж відсутня м'якість свистячого [с']: *називáлося, зварíлося, хот'íлося, получíлося, вті́шилося, ві́рувн'алосо, присн'íлосо, помен'áлосо, казáлося, случ'íлося, мáлосо, спустíлося, зм'íнілося; прихóд'ілосо* [ГВП, с. 260]. У формах на зразок *кóнчилас, звавс, зазнáлас; зл'акáвс* [ГВП, с. 105] утрачено кінцевий голосний, а [с] зберігає твердість.

М'якість [з'], [с'] у говірках ВП засвідчена рідше. У східному ареалі простежено збереження палаталізації свистячих перед **i* в лексемах *кoc'íл'і, м'іс'íл'і, принóс'іт'і, вод'íлиса, вуз'ív, воз'íл'і, с'íви* 'сивий', *нос'íл'і, нóс'іш, на з'íму, прос'івáл'і, с'íроти, л'іс'ічк'і* (к. 36). Форма *с'істрá* демонструє нечастотне збереження м'якості [с] перед позиційним варіантом ненаголошеного [е]. Палатальність свистячого спостережено в лексемах *с'óла, вс'о, в'іс'óло, нив'іс'óли, по_с'óлах*, пор. ще: *вс'ої, крас'óн, рас'óн* [НБ, с. 27], де акцентований [е] > [о].

Навантаженість [с] менша в говірках західного регіону, де фрикативний [с] заступлено шиплячим [ш] у сполуках «[с] + губний / губний + [с]»: *шв'áто, шв'атá* 'свята', *вшп'íли, шв'íчка, шм'іх, шпíц'а, шв'ítла, шп'івáли, шп'івáти, пушп'івáйут, вш'і* 'всі'; [ск] у словах *шкло, шклéна* 'скляна', *шкл'ánка, шковородá, шкарл'атíна*. Поодинокі такі форми спостережено в інших регіонах ВП, наприклад, Г. Аркушин зафіксував структуру *шмáлец'* у говірках Маневиччини, *шкло, шкл'ánка* – Ківерцівщини [АркIII, с. 74]. Ю. Шевельов коментує, що «хитання *š – s* репрезентоване в сполуках цих приголосних зі звуками *t, p, v* та особливо *k*» [221, с. 942].

Передньоязикові щілинні шиплячі [ж], [ш]. Незалежно від наголосу перед рефлексами **e* в закритому, рідше (за тенденцією до вирівнювання корневих морфем) у відкритому складі, у говірках східної частини ВП фіксовано депалатальність [ж'], [ш']: *шиснáцит', шис'т' / шес'т', жинк'é / жíнка / жóнка / жóунка, жинк'í, шис:óт / шес:óт, шисдис'át / шéйдис'ат*; а також: *жíнучка* [НБ, с. 27]. Ствердіння характерне й для кінця основ іменників

і займенників з [и]-флексією: *во́ши, грóши, кал'у́жи, да́ї ка́ши, на_па́ши, на_удéжи, в_са́жи, на́ши* 'наші', *ва́ши* 'ваші'; пор. ще: *на_гру́ши, в_ро́зкуши, хуро́ши л'уде* [НБ, с. 27]. Депалатальність історично м'якого подовженого [ж':] в південно-західній групі ареалу простежено у формах *збо́ж:а / зб'і́ж:а / збо́ж:е* 'збіжжя', таке саме ствердіння в словах *Закру́ж:е* (назва сіножаті), *Замóш:е, Стуні́ж:а* Ю. Громик зафіксував у мікротопонімах липенської говірки [НБ, с. 27].

У Дубровицькому, Володимирецькому регіонах Рівненщини спостережено м'якість шиплячих перед *і (к. 26): *ж'івé, ж'іло́, суш'і́л'і, ж'і́ру, ж'і́то*; пор. ще: *перез'ів* [ГВП, с. 78], *ж'і́ти* [ГВП, с. 80], *ш'і́ла* [ГВП, с. 82], *прож'і́ла* [ГВП, с. 170], *виш'івáйемо* [ГВП, с. 326].

У північно-західному ареалі палатальність шиплячих [ж'], [ч'], [ш'], [ж'] зумовлена реалізацією позиційного варіанта наголошеного [ʼа > ʼе] (к. 38): *ж'éл'і / ж':éли, пож'éли, ж'éт'і* 'жати', *лиж'éло, лиж'éли, лиж'éла, держ'éт', дирж'éли, ворож'éт', ш'éпка, заваж'éти, саж'éли, поваж'éйеш, ш'éрпайут', ж'éба; держ'éлис'а* [ГВП, с. 80], *в_кош'éру* [ГВП, с. 112].

Зменшення частотності [ш] засвідчено в говірках східного ареалу, де поширені форми *м'іс'у́* 'мішу', *зам'ес'увайе* 'замішує', *нус'у́* 'ношу', *прус'у́* 'прошу', які Є. Тимченко пов'язував з впливом інфінітивних форм на зразок *міс'у́, бо м'ісіти, нус'у́, бо носіти, прус'у́, бо просіти* тощо [209, с. 147].

Передньоязикові афrikати [ʒ], [ч], [з], [з'], [ц], [ц']

Афrikата [ʒ]. Для фонетичної системи волинсько-поліських говірок характерна невисока частотність афrikати [ʒ], як і в літературній мові. Ю. Шевельов коментував: «Впроваджувати в українську мову афrikату ʒ не було потреби, оскільки вона існувала в ній ще з протоукраїнських часів, у карпатському регіоні в повному обсязі, а на решті території переважно в парадигмі дієслів четвертого класу (*ходіти : хóджу*)» [221, с. 801].

У західній і південній частинах ВП фіксовано відтворення [ʒ] у дієслівних формах 1-ої ос. однини теперішнього часу (к. 42): *хо́ж'у́, са́ж'у́, си́ж'у́, во́ж'у́, ра́ж'у́*, також у слові *са́жавка / са́ж'авка / са́жалка / са́жо'вка* 'невеликий ставок

для розведення риби / малий ставок у лісі' (див. [АркII, с. 488]). Зрідка простежено структури із шиплячим [ж] відповідно до [ж], пор. *хожу́, провожа́йе, сижу́, бужу́, отці́жуїут'* (к. 42, н. пп. 2, 9, 32, 47, 48, 75, 109, 124, 143, 149, 184, 199, 205, 220, 229). У говірках північно-східної частини африкату [ж] не зафіксовано навіть у цій позиції, вона заступлена проривним [д'] за аналогією до інфінітивних форм: *ход'у́, поход'у́, доход'у́, заход'у́, сад'у́, понасад'ували, сид'у́, посид'у́, нарад'у́, заблуд'у́, труд'ус'.*

Розвиток [ж] > [д'] спостережено й у сполучі *zdj особових форм дієслів теперішнього та минулого часу: *вийїжд'ей, вийїжд'ейе, вийїжд'ела, зайїжд'ела, приїїжд'ев, поприїїжд'ейут', пудїїжд'ейут', вийїжд'ейте, вийїжд'ели, приїїжд'ели.*

Послідовно відтворено [ж] перед сонорним приголосним у лексемі *жм'іл', жмил'е* (к. 43), лише спорадично в центральній частині ВП [ж] заступлена шиплячим [ж] (к. 43, н. пп. 5, 35, 94, 105, 133, 139, 171, 229). Рідко африката [ж] зафіксована в слові *бжолá* (к. 43, н. пп. 97, 98, 105, 110, 111, 113, 115, 133, 135, 139–140, 143–144, 161, 163, 229), здебільшого це говірки південного ареалу; решту території ВП охопила асимілятивна зміна *пчолá* < псл. *bъčela* і *bъčela* (докладніше див. 3.5.). У кількох говірках переважно південно-західної частини ВП спостережено збереження [ж] на місці *dj у слові *са́ж'а / са́жа* 'сажа' (к. 42, н. пп. 51, 89, 130, 133, 146, 194, 225). Ю. Шевельов уважав, що цей звук вторинного походження, і припустив, що розвиток [ж] був пов'язаний з активізацією африкати [ж] [221, с. 801]. Г. Півторак ареал поширення звука [ж] у формі *са́жа* окреслює ізоглосною Ковель – Луцьк – на південь до м. Броди – Тернопіль – Хмельницький [193, с. 135], пор. зі відтвореною інформацією на к. 109 II тому АУМ, матеріали для якого зібрано впродовж 1948–1973 років; там це явище займає значно ширшу територію на північ, охоплюючи прибузькі говірки.

Перед позиційним наголошеним [а > 'е] (к. 38), як і шиплячі [ж], [ч], африката [ж] у говірках північно-західної зони зберігає м'якість: *са́ж'ейут', са́ж'ели, зйїжж'елис'а; вса́ж'ейе* [ГВП, с. 258].

Африкати [з], [з']. Ю. Шевельов припускав, що впровадження звука [з] в українську мову можна датувати приблизно XVI–XVII ст. [221, с. 799].

Фонема /з/ обмежено представлена в досліджуваному регіоні. У говірках північної частини африката [з] у всіх позиціях, описаних Ю. Шевельовим (див. [221, с. 799]) і типових для заступлення питомого [з] новим [з], не засвідчена (к. 44): *кукуру́з'а / кукуру́за, кукурузін':а, звон'ат', звонéли, звонит', звони, зв'ін, зв'інóк, звонké, ту́зик, ту́з'іки / ку́зики / ту́зи 'гудзики', зéрцало; позвоніла* [ГВП, с. 80].

Ситуація з упровадженням [з] в українську мову доволі неоднозначна. Не можна оминати коментар Ю. Шевельова стосовно того, що якщо причини появи *g* в українській мові очевидні (упроваджений разом із лексичними запозиченнями), то виникнення *з* в системі пояснити складніше: цей звук був тільки в польській мові, але українська мова в запозиченнях із польської, як правило, має африкату, де її не було навіть в мові-основі; більше того, переважна частина слів із *з* належить до питомої лексики [221, с. 799]. Таке становище демонструють і говірки ВП.

Перед [о], [у] та в кінці слова африката [з'], навпаки, послідовно відтворена в усьому ареалі говірок ВП (к. 44) у полонізмах *з'об, з'уба, з'оба, з'уб, з'убак, з'обати*; а також: *з'обан, з'обах, з'убах, з'овба, з'убан, з'убок, з'убчик* [АркII, с. 127–128]. Окрім північно-західної групи, [з] простежено у формах *зв'ін, звони, звунók* як наслідок дисиміляції, пор. псл. *zвъněti* [ЕСУМ II, с. 56]. Активне функціонування африкати засвідчено в говірках південно-західного ареалу в запозиченнях із польської мови: *тез' / гез', тезуні*, пор. п. *giez* [ЕСУМ I, с. 489] (охоплює ще говірки Старовижівщини, Рожищенщини, Маневиччини, Володимиреччини); *з'урка, з'урки, з'ура, з'урочка* 'дірка', *з'уравіи*, пор. п. *dziura* [ЕСУМ II, с. 92]; *бáрзо*, пор. п. *bardzo* [ЕСУМ I, с. 142]; *з'ік, з'ік'і* 'дикі кабани', пор. п. *dzik* [MSJP, с. 175], пор. у звуконаслідувальних словах: *з'ун'і-з'ун'і, з'огали, з'урчати*.

Збільшення навантаженості африкати пов'язане із заступленням [з'] > [з'] у словоформах *хаз'а́йство*, *хаз'а́йін*, *хаз'а́йка*, *хаз'а́йке́*, *хаз'а́йувáли*, *хаз'а́йі́* (к. 45); [ц'] > [з'] *бэ́з'і* < *бе́ц'і* 'бецики, деруни', пор. ще в антропонімах [д'] > [з']: *Л'о́з'а* < Лідія, *Вла́з'о* < Володимир, пор. ще: *Воло́з'а* < Володимир, *Ра́з'івон* < Радіон [АркIV, с. 5]. Слушно зауважує Ю. Шевельов, що сучасний набір діалектних слів із африкатою варіюється від однієї говірки до іншої; звук [з] не був консеквентно застосований до жодної групи слів, і вибір тих із-поміж них, які потрапили до літературної мови, ґрунтувався на грі випадковостей [221, с. 799].

Африката [ч]. Депалатальність [ч], як і решти шиплячих, засвідчено перед виявами *е в закритих складах; у відкритих [и]-рефлекс та ствердіння зумовила тенденція до вирівнювання звукового складу кореневих морфем: *шчі́тка*, *пчилá*, *йáшчирка* / *йáшчурка*, *вэ́чир* / *вэ́чор*, *вичурк'і́* / *вечо́рк'і*, *вучу́рн'а*; пор. ще: *шчі́тучка*, *пчї́лка*, *шчил'*, *шчі́лни*, *шчилї́на*, *шчил'у́бина*, *вичурні́ца*, *вичуркува́т'*, *вичі́рн'і*, *вичі́ришин'і* [НБ, с. 27]. Депалатальність історично м'якої подовженої африкати спостережено в словах *но́ч:у* 'ніччю', *п'і́ч:у* 'піччю', а також: *кло́ч:е*, *бис_кло́ч:а*, *в_кло́ч:и*, *камін'а́ч:е*, *лума́ч:е*, *Нирі́ч:е* (назви частин лісу) [НБ, с. 27]. Тенденція до ствердіння [ч] простежена й у формах іменників з основою на аналізований консонант: *в_тэ́шчи*, *го́чи*, *до_пу́лночи*, *на_пéчи*, *кл'учі́*, *на_калачі́*, *пришчі́*; пор. ще: *сирид_но́чи*, *Гури́к'э́вичи* (назви піль), *паху́шчи квітк'і́* [НБ, с. 27].

Для говірок ВП характерне збільшення навантаженості пом'якшеного [ч'].

У північно-східній групі фіксовано послідовне збереження історичної м'якості [ч'], як і решти шиплячих, перед *і (к. 36): *ч'і́тал'і*, *Преч'і́ста*, *росч'ін'áли*, *моч'і́л'і*, *ч'ім*, *ба́ч'иш*, *крич'і́т*, *крич'і́мо*, *ч'і́малій*, *ч'і́сло*; *вч'ів* [ГВП, с. 78], *ч'і́та́в* [ГВП, с. 218], пор. м'якість [ч] перед [і] будь-якого походження: *кач'і́ного*, *ч'і́пл'а́ймо*, *ч'і́пл'áли*, *прич'і́пл'ана*, *нач'і́на́йу*, *вуч'і́тел'ка*, *нач'і́нку*, *получ'і́мо*, *ч'і́ті́рнацит'*, *бо́рич'і́к*, *вскóч'ів*, *ч'і́рво́ній*.

У північно-західній частині ВП (к. 38) засвідчено пом'якшення [ч'], як і [ж'], [ш'], [ж'], перед позиційним варіантом наголошеного [’а > ’е]: *ч'ес*,

нач'эв'а, нач'эти, дивч'эта, обруч'эми, кач'элко, кач'элочка, роскач'эйе, кач'эл'і 'качали', мач'эли, пумач'эйіш, крич'эти, позич'эти, нач'энку, гавч'эв, кач'эт 'каченят', прац'эми, в'інч'элис'а, зв'ін'ч'эли.

Тенденцію до м'якості перед [о] < [е], як і решти передньоязикових, простежено для африкати [ч] й у формах *хрешч'она, хришч'оний*.

Напівпалатальність [ч] в говірках ВП має всезагальний характер і охоплює й ті позиції, де інші шиплячі тверді: *п'іч'эра, ч'отіри*; пор. псл. *četyre* [ЕСУМ VI, 346], *вч'ора, вч'орашн'ії*, пор. псл. **vščera* [ЕСУМ VI, с. 57], *дуч'ка, ч'удо, пл'ем'ан'іч'ок, увеч'ка, ч'уйете, ч'ер'ів'іч'к'і, пшенич'к'і, рукавіч'к'і, сестріч'к'і, поріч'к'і, теліч'к'і; пробач'те* [ГВП, с. 14], *ч'олов'іка* [ГВП, с. 16], *запеч'атани* [ГВП, с. 16], *шчупач'ок* [ГВП, с. 98], *судач'ок* [ГВП, с. 82]. Напівпалатальність [ч'] збережена в кінці основ іменників *н'іч', п'іч' / пич', кл'уч', квач', врач', харч'*.

Африкати [ц], [ц']. Депалатальність свистячого [ц'] – типова риса консонантизму говірок ВП.

Ствердіння африкати простежено в говірках центральної групи перед виявами *ѣ незалежно від наголосу (к. 31): *цилува́лис'а, поцилува́ти, ципа́ми / ципа́м'і, цеп, ципкі, проциде́ти, циде́лок, ца́ли 'цілий', ці́ле 'ціле', ці́лий*; пор. ще: *цинá / цéни, в_йакú цéну, цил'ус'і́к'і, цилу́шка, пуцелит'* [НБ, с. 26]. Депалатальність [ц'] перед рефлексами *ѣ зафіксовано в структурі складних числівників (характерна для всієї території ВП, окрім говірок західного ареалу, див. к. 46): *чтирна́цит' / итирна́цит', чтирна́цити, див'атна́цит', п'ітна́йцит' / п'ітна́цит', два́цит', трі́цит', двана́цит', шисна́цит' / шиина́цат', одіна́цит'*; пор. ще: *вдина́цит', вдина́цити, вдина́цитиро* [НБ, с. 26].

Ширший ареал становить ствердіння консонанта в кінці іменникових основ на [ц'] перед флексією, вираженою голосним (к. 32): *вичорні́ци / вичорне́ци, хлópци, пáл'ци / пáлци, чорн'і́ци / чорні́ци, н'і́мци, та́нци, америка́нци, бул'бовці́, пал'ані́ци, пті́ца, чере́піца, ризні́ца, два м'і́с'аци, ву́лиця / у́л'іца, плим'ан'і́ца, пшен'і́ца / пшані́ца, терн'і́ца, йа́йца, ра́зниця, рукаві́ца, спудні́ца,*

коп'їца / копїца, масніца, двѣрци, гусен'їца, на_Трѳїцу, г'їрчіца, вїазніца, а також у прислівнику *вранци*; пор. ствердіння в основах: *пѳрциѳа, куперациѳа, квитанциѳу, на_станциѳї, акациѳа*. Ю. Громик зазначає, що в липенській говірці таке явище відсутнє в позиції перед наголошеним закінченням *-i*: *бухун'ц'ї, кун'ц'ї, млин'ц'ї, вдувц'ї* [НБ, с. 26]. Депалатальність африкати [ц'] у кінці основ ім. ч. р. однини перед нульовою флексією на зразок *конѳц, міс'ац, палиц, буханѳц, н'їмец, пѳриц, холодѳц, молодѳц* характерна лише для східної групи говірок (к. 32). Послідовне ствердіння [ц'] у дієслівних формах *танцовати, танцувал'ї, танцуѳємо* зафіксовано лише в говірках північно-східного ареалу.

Ствердіння свистячого [ц'] охопило й топоніми та мікротопоніми: *Володимирѳц, Володимирцїа, Подїазван'їца* 'частина села', *С'ел'ѳц, в_Оліци*; антропонімах: *Гриц < Григорїй; Антѳс'їца < Антонїна, Макарѳц, Максимѳц* [АркIV, с. 5].

Характерна для ВП депалаталїзація [ц'] перед ненаголошеними відмінковими закінченнями Д.–М. в. ім. одн. із суфіксом *-к-(а)*: *в_шїацци, по_гр'їдочци, у_градци, на_сирѳватци, даї нив'їсц:и, даї подружци, позїч сус'їдци, у_місци, в_рубїащци, на_бл'їащци, в_бїащци, на_лїавуц:и* 'на лавочці', *в_бѳц:и, в_сорѳц:и, по_булоц:и, гармѳщци, в_хусц:и, в_лїащци, в_духѳвци, в_д'їщци*; пор. ще: *в_сїажавци* [ГВП, с. 50], *д'ївци* [ГВП, с. 100], *у_спрїавци, на_пїащци, в_кошїрци, на_тїщ:и, в_дуїїѳнци, в_руспїашѳнци, в_курѳбци, в_кулїсци* [НБ, с. 26]. Зафіксовано ствердіння [ц'] у суфіксі *-ц'к-* прикметників *н'їмецкїй, нїмецкаїа, н'ем'ѳцк'ї, жинѳцк'ѳ, в'їд'мїацк'її, парубѳцкїй, сувѳцкїй, морїацк'її, Удрицк, Шацк, на_Луцк*; пор. ще: *пу-нїмецк'ї, пу-нїмецком, вдувѳцк'ї, жинѳцк'ї, здурувѳцк'ї, Густѳцк'ѳ* (назва болота) [НБ, с. 26].

Послідовно відтворено в говірках східної частини ВП депалаталїзацію подвоєного [ц':] у зворотних формах дієслів (к. 40): *зрѳбц:а, получїаїец:а, докїзуїец:а, от:ѳпц:а, стїчѳц:а, кусїаїуц:а, грїаїуц:а, назїваїуц:а, рѳбц:а, дѳржц:а, св'їтц:а, хавїац:а, посмїїѳц:а, обїуц:а, хѳщц:а, ни_здѳрѳвкїаїец:а, пускїаїец:а, позбїрїаїуц:а, вбїрїаїец:а, рвѳц:а, закрїваїаїец:а, дѳржц:а, качїац:а,*

полóмиц:а, збира́йец:а, позакрива́йуц:а, посипа́йец:а; а також: *не_нагне́ц:а* [ГВП, с. 58], *дві́жиц:а* [ГВП, с. 60], *ока́зивайец:а* [ГВП, с. 60].

Твердість свистячого [ц'] у говірках Любомльщини, Камінь-Каширщини та Ратнівщини простежено в структурі займенників *ца* 'ця', *на_цэ́му, цэ́го* 'цей', *на_цим горóд'і* 'цім'.

М'якість [ц'], де вона відсутня в літературній мові, зафіксовано в ареалі ВП лише в словах іншомовного походження, що були пристосовані до говіркової фонетичної системи, наприклад, *ц'у́к'ер*, пор. п. *sukier* [ЕСУМ VI, с. 265]; *ц'ібу́л'а, ц'ібу́л'іна*, пор. свн. *zibolle* [ЕСУМ VI, с. 243]. Палатальність африкати відтворено у формах указівного займенника *ц'ої / ц'еї / с'еї* 'цей', *ц'іх / с'іх* 'цих'; пор. ще в частці *ц'о* 'це' [ГВП, с. 456].

У говірках північно-східної та південно-західної груп [ц] заступає [ч] у словах: *цималі́й, цимáло, цимáл'і, бац* 'бач', *пла́цут'* 'плачуть', *д'івц'éта, молоц'éї, вцвáли* 'вчвал', *цóботи, цирвóниї* [АркIII, с. 74]. Лексему *цира́нка* < *чира́нка* 'порода дикої качки' Г. Аркушин зафіксував у прилуцьких говірках [АркIII, с. 74].

Передньоязикові сонорні [р], [р'], [л], [л'], [н], [н']

Вібранти [р], [р']. Специфіка реалізації вібранта в говірках ВП пов'язана з усуненням опозиції твердість / м'якість і, як наслідок, зміною навантаженості м'якого консонанта. В. Мойсієнко зазначає, що ще в доісторичну епоху в поліських говірках фонема /р'/ утратила палатальність, проте у волинських текстах XIV–XV ст. ствердіння вібранта відзначено лише спорадично [163, с. 41].

Для системи консонантизму говірок ВП характерна невисока частотність уживання м'якого [р']. Найпоследовніше [р'] ствердів у говірках центральної частини ВП (к. 34). Депалатальний [р'] фіксовано перед ['а] (зокрема й ['е] < ['а]) та іншими голосними заднього ряду: *радóк, радк'é, радóчк'і, гратка, запрага́ли, спрага́лис'а, пра́ли / прéли, праде́мо, спрада́, спра́жена, пра́мо, прам'і, бурáк, бурак'é, бурáчн'ім, бурáчий, ку́раче, курáтник, свáраца, пра́н'ік'і, го́рач* 'гіркота',

гарáче, рáдна, рéдна, рад'úга, порáдок, в'ітрасáйе, календарá, свару́с'а, завáрували, нава́рували, ва́рат', перетрасáйе, виговóруйе, згавáруйут', вару́, бу́ра, па́раниї, розпа́рат', спа́рат', запра́тан'і 'сховані', ра́жанка, згара́йе, ку́раче, ра́д'ка, рад'і́ска, зора́, пушкра́байу, зажа́рувалос', жа́рат', вичéрати, раба́, втрох 'утрьох', снара́ди, наради́ти, нарад'у́, ратува́ти, гу́ра.

У говірках північної частини ВП ствердіння в цій позиції відбулося непослідовно; спостережено паралельні форми *ра́дна / р'áдна, пра́ли / пр'áли, гра́тка / гр'áтк'і, гарáчий / гор'áчи* тощо. Слушно коментує таку ситуацію В. Мойсієнко, допускаючи, що волинські племінні діалекти (принаймні в північній частині) були «твердоерими» в передписемну епоху, але пізніше внаслідок потужної колонізаційної хвилі з українського півдня разом з експансією інших південноукраїнських особливостей на західнополіський мовний простір був привнесений і м'який [р']; за матеріалами писемних пам'яток, веляризація [р] на Західному Поліссі розпочалася щонайпізніше в першій половині XVI ст. [163, с. 45].

Ствердіння [р'], як і інших передньоязикових, типове перед [и]-рефлексом *ě незалежно від наголосу в північній і східній групах ВП (к. 33): *ри́пу, чери́н', гори́лка, стри́ху, порозри́зуйе, ри́жут', віри́жут', нари́же, ври́жу, подри́зали, ри́заниї, ни_згори́ла, гора́т', грих, греха́, гори́х, одигри́йец':а, гри́ти, рипа́к, на_ик'і́ри, ри́тко, риде́н'ко, кри́сло, ре́чка, река́, дозрива́йе, стрил'áйе, дримáйе, згури́ло, в_кумо́ри, в_о́зери, на_ро́вери.* Депалаталізацію вібранта простежено перед [и] різного походження: *стари́, кома́ри, мате́рийа, ма́тери, грим, при́звище, скри́з', істо́рийа, зб'и́ригáлас'а, рик, окри́п, ривни, ривни́на.*

У дубровицькому ареалі ствердіння [р'] перед акцентованими виявами *ě відбулося непослідовно й свідчить, мабуть, про незавершеність цього процесу (к. 33). У названому регіоні зафіксовано послідовну депалаталізацію вібранта в словоформі *хрин* (к. 33, н. пп. 7, 8, 21, 46, 81), але в кожній із цих говірок явище відсутнє в лексемах *р'éчка / р'і́чка, р'éзати*; пор. ще: *на_р'éч'ен'к'і* [ГВП, с. 326]. Ю. Громик, описуючи говірку одного населеного

пункту Ківерцівщини (с. Липне), зауважив, що в ній ствердіння [р'] не відбулося лише перед наголошеними рефlekсами *ě: *р'ічка, р'ідк'і, р'ідко, гр'іх, гр'ішни, гр'ішник, гур'іх, гур'ішн'а* 'ліщина', *пур'ізат', р'ізник* 'шматок сала', *стр'ілка, гур'ілка, стр'іха, пу_двур'і* [НБ, с. 27].

Наведена інформація та скартографовані дані перегукуються з коментарем Ю. Шевельова щодо депалаталізації вібранта в ареалі Західного Полісся: «У деяких місцевих говірках він ствердів безвинятково, в інших – залежно від позиції та з численними варіантами» [221, с. 811].

Наслідки ствердіння [р'] у говірках ВП відображені в топонімі *на Турійс'к*, антропонімах *Андрей / Гандрій, Марійя, Йурій*, геортонімах *на Йурійя* 'на Юріїв день', *Трійц'а; Бора, Ларион, Зорана* [АркIV, с. 5], пор. ще в прізвиськах: *Гарача, Мурак, Раба, Рабчик, Тріска, Хрин* [КПП, с. 317].

Словоформи *прійести, бурія, пуріе* 'пора'; *пріяжа / прієжа / прійжа* [АУМ II, к. 115] відтворюють розщеплення м'якості [р'] й додаткову артикуляцію [й]; явище зафіксовано на Маневиччині. Ю. Шевельов припускав появу таких форм як наслідок схрещення говірок із м'якістю та без неї [221, с. 811].

У дубровицькому ареалі м'якість [р'] збережена перед *i: *роспáр'ит, вар'іл'і, навар'іл'і*.

Бокові плавні [л], [л']. Реалізація твердості / м'якості [л'] у говірках ВП досить строката. В. Мойсієнко причини такого різноманіття вбачав у природі самого звука: протоукраїнська мова успадкувала трояку його вимову – тверду перед голосними непереднього ряду, напівпалатальну перед голосними переднього ряду, м'яку, що розвинулася внаслідок дії *j* [163, с. 52].

Депалатальний [л'] фіксовано перед рефlekсами ненаголошеного *ě в центральній і північній групах говірок ВП (к. 30): *слипак'э, слипáйя, вслэпла, заслепíло, в_хлив'і, ни_лізе* 'лізти', *линíвайя, линувáвс'а, лину́йетес'а, лисові* 'лісові', *картóпли, цибу́ли, на_стíйли, слидí, липíли, налитíли, леп'ít, у_гóрли, хлибíну, клийóнци, у_шкóли, з_квасóли, нимáйе вóли, на_пристóли*; пор. ще:

у *лис'н'акáх* [ГВП, с. 270], *ливишун*, *лиснічи*, *лиснік*, *лишчіна*, *лискóви*, *слидóк*, *на_вогзáли* [НБ, с. 26]. Рідко наслідки ствердіння засвідчені перед наголошеними виявами **ě* в словах *хлив*, *хлѣви*, *хліўчик*, *ослѣпла*, *в_лис*, *до_ліса / лѣса*, *слид*, *хлеб*, *в_селі́*; **ę*: *виглѣдайут*, *лѣкайут* 'лякають'. Депалатальність бокового [л'] відтворена в основах слів *пáлцем*, *пáлц'уў*, *пáлци*, *пуминáлница* 'поминальний день'; *мѣлник* [АУМ II, к. 114].

Для західного та східного ареалів характерне збереження історичної м'якості плавного бокового [л'] перед **i* (к. 37): *зал'івáйут'*, *обл'івáйут'*, *мол'ітву*, *мул'іц':а*, *л'іпа*, *л'іпови́*, *л'іпен'*, *кал'іна*, *л'іцó*, *пудл'іву*, *на_л'істу*, *сл'івк'і* 'сливки', *л'іс'іч'к'і*, *хавáл'іса*, *спáл'іт*, *пал'іл'і*, *пáл'ім*, *н'ікóл'і*, *бл'іско*, *з_гл'іни*, *на_пл'ітках*, *зб'ірáл'іса*, *мал'іну*, *нал'івал'і*, *вл'ѣт'і*, *вўл'іц'*; *на_л'іцóви* [ГВП, с. 220].

Значно частотніше палатальність [л'] перед **i* простежена в структурі кінцевої сполуки дієслів минулого часу *-ли*, явище охоплює дещо вужчу територію, характерне для говірок східного регіону та становить компактний ареал на півночі Любомльщини та суміжних говірок Шаччини (к. 37): *голодувáл'і*, *в'ѣслал'і*, *вхáйкал'і*, *казáл'і*, *сказáл'і*, *гоніл'і*, *косіл'і*, *молóл'і*, *в'ід:авáл'і*, *ни_бáчил'і*, *тримáл'і*, *паліл'і*, *бул'і́*, *носіл'і*, *наклáдувал'і*, *звáл'і*, *брáл'і*, *руб'іл'і*, *видóвбувал'і*, *копáл'і*, *пустáвил'і*, *пушл'і́*, *п'ікл'і́*, *сушиіл'і*, *сумувáл'і*, *варѣл'і*, *нáчал'і*, *сад'іл'і*, *вїезáл'і*, *ж'ѣл'і*, *вишивáл'і*, *пукáл'і*, *стáвил'і*, *загавáрувал'і*, *запал'іл'і*, *попал'іл'і*, *згур'іл'і*, *заматáл'і*, *прáл'і*, *вимивáл'і*. Варто наголосити, що частотність такої палатальності росте в напрямку на схід, тобто до середньополіських говірок. Описуючи специфіку м'якості приголосних у західнополіському ареалі, Ю. Шевельов зауважував, що серед усіх умов пом'якшення консонантів «найтривкішим виявилось пом'якшення [сáме. – І. Д.] *l* перед *i*» [221, с. 242].

У північно-східному ареалі спостережено палатальність [л'] перед позиційними виявами [e] в структурах *л'іжáл'і*, *л'іжáл*, *л'ежít*, *пол'ѣжит*, *л'ежў*. М'якість плавного [л'] у словах *л'áмпа*, *брóл'єри*, *в_л'ѣнти*, *табл'ѣтка*,

пробл'єми, бл'ўзка, кул'он'їя, запозичена з відповідними полонізмами та росіїзмами.

Говірки північної частини ВП відображають специфічну препалатальну, напівм'яку вимову плавного бокового [л]: *приходилося, вулицю, суломойу, із сулом'ї, було, була*, пор. ще: *пострадале* [ГВП, с. 14], *забраліє* [ГВП, с. 14], *моріли* [ГВП, с. 14], *положілиє* [ГВП, с. 14], *біли* 'бити' [ГВП, с. 14], *боліт'* [ГВП, с. 14], *гонієлиє* [ГВП, с. 14], *полоти* [ГВП, с. 14], *покусали* [ГВП, с. 14], *муч'иліс'а* [ГВП, с. 16], *вилівалиє* [ГВП, с. 16], *давалиє* [ГВП, с. 16], *леж'їт'* [ГВП, с. 16], *полоти* [ГВП, с. 16]. У збірнику текстів «Голоси з Волинського Полісся» Г. Аркушина цей специфічний звук зафіксовано на ширшій території, навіть у говірках центральної групи ВП, пор. у ковельських: *в колод'ажни* [ГВП, с. 274], *колієс'* [ГВП, с. 274], *стали* [ГВП, с. 274], *заложїлла* [ГВП, с. 280], у маневицьких: *палів* [ГВП, с. 320], *далєко* [ГВП, с. 320], *велїка* [ГВП, с. 322], *д'їліти* [ГВП, с. 346].

Носові [н], [н']. Носовий [н'], як більшість передньоязикових, ствердів перед [и]-рефлексом ненаголошеного *ě (к. 30): *в долини, б'їл'а йяблуні, на пирїни, на кóмини, нїмєцкаїа, нїмїй, у райони, на машиїни, на виритєни, на кул'їни, в См'їдини, знімáйє, знімáти, знімáли, знімáйт'*, *пуднімáли; на слóни* [НБ, с. 26].

У стягнених формах прикметників твердої групи множини послідовно фіксовано твердість [н'] у кінці основ: *замáзани рúk'ї, чирвóни бурак'ї, нишчáсни л'ўде, чóрни пáлци, зилéни стрéлк'ї, зал'їзни в'їдра, пострóйани колод'азї, диривїáни / диривл'áни хатé, полотн'єни штанé, капúсни листк'э, пóсни стрáви, хришчéни бат'к'э, сúшани йáгоди, напéчани пирог'э, голóдни д'їти*.

У структурі заперечних займенників і прислівників простежено твердість [н'] у частці-префіксі *ні* < *nī: *нихтó, ничїм, нийáкого, нийáкеї, никém, ничóго / ничó, нїгде, нийáк, никóли, низáшо*.

М'якість [н'], як і решти передньоязикових консонантів, спостережено перед лабіалізованим [о] < [є]: *вишн'óвиї, вишн'óве; окун'óчок* [ГВП, с. 98].

Збережено палатальність перед виявами *i: *пшен'іца, пшен'ічна, чусн'ік, розчін'ім* 'розчинимо'.

Отже, для мікросистеми передньоязикових типове збільшення частотності твердих консонантів, що спричинено рефlekсацією ненаголошених *ě, *e, *e. Зростання навантаженості м'яких і пом'якшених передньоязикових зумовлено збереженням *i; шиплячі напівпалатальні перед позиційним варіантом ['a] > ['e], афrikата [ч] – пом'якшена в усіх позиціях. Малонавантажені в основній частині ВП фонемі /ž/, /z/, /z' / та м'які /ц' /, /p' /.

3.3. Середньоязиковий [й]

Середньоязиковий консонант у говірках ВП перед голосними реалізований звуком [й], у кінці слів і складів перед приголосним – звуком [ї].

Палатальний [й] українська мова успадкувала ще з давньої доби. Частота вживання [й] не однакова в говірках ВП. Збільшення навантаженості консонанта пов'язане з функціонуванням його як приставного звука в словах на зразок *йінтересній, йінтересно, йімен:о* 'саме так', *йангул* 'ангел' тощо (докладніше див. підрозділ 3.5.); збереженням середньоязикового [й] у непрямих відмінках займенників *йейі* 'неї', *в його / до його* 'нього', *в їх* 'них', пор. ще: *байав з йім, за йім вс'і плакали, за йейу туперка пусвишчі, на йуму шапка, пришов ду йийе, з йіми ни зійдуса, пудивіса на йуго, зн'ав з йіго, кричала на їх* [НБ, с. 60].

Частотність середньоязикового [й] зростає в говірках, для яких характерний розвиток додаткової артикуляції, через ствердіння губних, наприклад, *бйела* 'біла', *бйели* 'білий', *завйуз* 'завіз', *привйуз* 'привіз'; пор. ще: *с чоловіком* [ГВП, с. 328], *бйігти, вйідра, пйіч* [АркIII, с. 63], *тибйі, сибйі, нивйістка, вйек, вйечно, пйівин', бйіли, вйішат', привйіз, привйів, пунйік* [НБ, с. 29] (докладніше див. підрозділ 3.1.).

Збільшення навантаженості середньоязикового консонанта пов'язане й із дисимілятивною заміною звука [н'] на [й] у групі [н'к]: *друбнйіко, друбнйік'і, друбнйіка, з малйікого, малйіку, малйіко, малйік'йі, помалйіко, р'івнйік'і, молодйіка, мн'акйіке, злйіг'йіка, дитинойко, кривйіке, близйіко, дорогйіки, дорогйіке* тощо; переходом [д'ц'] > [йц'], властивим північно-західній частині

ВП (к. 46): *дванáйц'ат', до_одина́йц'ати, чтирна́йц'ат', ш'існа́йц'іт' / шиина́йц'ат', ш'існа́йц'ате, п'ітна́йцит', с'імна́йц'ати, дев'ятна́йц'ат', двáйц'іт', трина́йц'ат'.*

У говірках досліджуваного ареалу відзначено збереження [й] у дієсловах *пуйті, пуйдеш, пуйдемо, пуйдуй, пуйдуй* та подібних, пор. укр. **пойти* [ЕСУМ IV, с. 418], у прикметникових формах вищого ступеня порівняння: *гарне́йшиї, добр'е́йшиї, важне́йше, нове́йши*; пор. ще: *стар'і́йши* [ГВП, с. 54]. Наявність [й] у суфіксах прислівників *ра́ншеї, ле́гшеї, блі́жчеї, голо́сн'і́, дал'і́* теж підвищує частотність уживання середньоязикового консонанта в названих говірках.

Зменшення навантаженості [й] пов'язане з його редукцією у формах називного відмінка однини прикметників, зокрема й субстантивованих, дієприкметників ч. р.: *чо́рни ден', сі́ни пинжа́к, сл'і́ти чулув'і́к, с'е́ри зо́шит, кра́сни бурáк, чирво́ни боршч, ц'і́ли пу́ст, сухі́ чусні́к, вели́ки хло́пец, ме́нши брат, м'і́ старі́, покóїни свéкор, молоді́ з молодóйу, пор'ізани хл'і́п, до́бри д'уд'о, здоро́ви вовк, хоро́ши ву́з, пе́чани батóн, вели́ки л'і́с, пе́рши клас, молодéн'ки горо́х, малéн'ки хло́пч'і́к, ал'ум'і́н'і́йови держáк, скур'і́ши ден', б'і́дни наро́д, по́сни суп, чирвонува́ти па́лец, р'і́мни снупо́к, п'і́зни ве́чор, замо́жни пан, в'і́чни го́род, са́харни порошо́к, на́ч'і́ хло́пец'; крас'і́ви, но б'і́дни* [ГВП, с. 112]; деяких займенників, співвідносних із прикметниками, на зразок *так'е́ї са́ми 'самий', ка́жни / ко́жни 'кожен', так'і́ 'такий', ге́нши 'інший'; ц'і́во 'ось цей'* [ГВП, с. 520], *йак'і́, вс'áк'і́* [НБ, с. 28], порядкових числівників: *дру́ги б'і́к, пе́рши ден'; дру́г'і́ рас* [ГВП, с. 110]; пор. у прізвиськах: *Бил'ма́ти, Вуса́ти, Зл'áкани, Лі́си* [КПП, с. 317]. Н. Данилюк також зафіксувала редукцію кінцевого [й] на матеріалі фольклорних записів Оскара Кольберга із території волинсько-поліських говірок, таке явище дослідниця пов'язувала із впливом польської мови [80, с. 292].

Карта № 216 П т. АУМ засвідчує, що втрата кінцевого [й] частотніша в говірках, перехідних від західно- до середньополіських.

Редукцію [й] простежено на межі префікса й кореня після голосного в особових формах дієслів (в інфінітивах— лише перед наступним [н], рідше [м]): *при́тí* 'прийти' (*приді́, приду́, придéш, придé, при́демо, при́дете, при́дут'*, *пришо́в, пришла́, пришло́, пришли́*), *зан'áтис'* 'зайнятись' (*зан'áвс'а, зан'áвс', зан'алáс'а, зан'алáс', зан'алóс'а, зан'алóс', зан'алі́с'а, зан'алі́с'*), *за́тí* 'зайти' (*зашо́в, зашла́, зашло́, зашли́*); *ві́тí* 'вийти' (*ві́ди, ві́шов, ві́шла, ві́шло, ві́шли*), *пру́тí* 'пройти' (*прошо́в, прошла́, прошло́, прошли́*), *ві́н'ат'* 'вийняти' (*ві́ми, ві́му, ві́мав, ві́ме, ві́мемо, ві́мете, ві́мут', ві́н'ав, ві́н'ала, ві́н'ало, ві́н'али*), *на́тí* 'знайти' (*наді́, нашо́в, нашла́, нашло́, нашли́*), *пири́тí* 'перейти' (*пиришо́в, пиришла́, пиришло́, пиришли́*), *прі́н'ати* 'прийняти' (*примі́, прим'і́т', приму́, примéш, прі́ме, примéмо, примéте, прі́мут', прин'áв, прин'алá, прин'алó, прин'алі́*), *пóн'ати* 'зрозуміти' (*по́мі, пóн'ав, пóн'ала, пóн'ало, пóн'али*), *нан'áти* 'найняти' (*нан'áв, нан'алá, нан'алó, нан'алі́*), *ві́тí* 'вийти' (*ві́шов, ві́шла, ві́шло, ві́шли*), *вимáти* 'виймати' (*вимáї, вимáїте, вимáтиму, вимáтимеш, вимáтиме, вимáтимут', вимáйу, вимáйеш, вимáйе, вимáйемо, вимáйете, вимáйут'*), *примáти / примáт'і* 'приймати' (*примáї, примáтиму, примáтимеш, примáтиме, примáтимут', примáйу, примáйеш, примáйе, примáйемо, примáйете, примáйут'*).

У межиріччі Горині та Стиру Г. Аркушин зафіксував редукцію [й] у кінці дієслів наказового способу 2 особи однини *пи* < пий, *ли* < лий, *не_би* < не бий [АркIII, с. 65]; пор. у липенській говірці: *ві́пи, запі́, пупі́, дупі́, пирипі́, утпі́* < пий, *ві́би, забі́, пубі́, дубі́, пирибі́, удбі́, набі́* < бий, *ві́ли / ві́л':і, залі́ / зал': і, зли, пирилі́ / пирил': і, налі́ / нал': і* < лий, *ми, пумі́, зми, думі́* < мий, *ши, заші́, ві́ши, пириші́* < ший, *кри, пирикрі́, закрі́, накрі́* < крий [НБ, с. 28].

Отже, специфіка реалізації середньоязикового [й] у волинсько-поліських говірках, особливо східної частини, зумовлена зміною його навантаженості у зв'язку з утратою консонанта в кінці прикметників, дієприкметників, займенників ч. р. і дієслівних форм або розвитком додаткового [й] як протетичного й епентетичного звуків.

3.4. Задньоязикові [ɣ], [k], [x] та фарингальний [ɣ]

Мікросистема налічує 4 одиниці. Звуки [ɣ], [k] відомі з найдавнішого часу. Проривний [x] сформувався з придихового [kh] у праслов'янській мові [93, с. 78]. Фарингальний [ɣ] пізнішого походження. У дописемний період (VII–X ст.) у системі консонантизму розвинулася фонема /h/, у зв'язку з чим уживання /g/ у тих говорах, де поширилась фонема /h/, локалізувалось лише в словах іншомовного походження [ВПЗГ, с. 326]. На підставі писемних пам'яток можна ствердити, що задньоязиковий [ɣ] перейшов у фарингальний консонант до XI ст. [185, с. 6].

Задньоязиковий [ɣ] в українському континуумі представлений обмежено, здебільшого у звуконаслідувальних і запозичених словах. В. Мойсієнко на підставі давніх писемних пам'яток висновок, що в XVI ст. поліщуки в питомих словах однозначно вимовляли фрикативний [ɣ] [163, с. 119]. У говірках ВП фіксовано навіть тенденцію до заступлення задньоязикового [ɣ] фарингальним [ɣ] у чужомовних словах: *г'узик, гуз, г'уз'іки, гн'ім, гн'отик, гез'і, г'ізу́н, г'ізу́не, гас, гвалт*; або задньоязиковим глухим [k]: *ку́зики, ку́з'ічок, ку́зи, кн'ім, кнут, кноті́, кн'отик* (к. 47). Можливо, форма *кн'ім*, поширена в основній частині ВП, демонструє збереження початкової структури, пор. свн. *knote* [ЕСУМ I, с. 538].

Задньоязиковий [ɣ] хоч і не частотний, проте засвідчений у говірках ВП, наприклад, у «Словнику західнополіських говірок» Г. Аркушина, найповнішій лексикографічній праці з названого регіону, що містить понад 18 000 словникових статей, зафіксовано 221 діалектизм із задньоязиковим [ɣ] [6, с. 114–120].

Ширше використання [ɣ] спостережено в південному ареалі ВП, зокрема в запозичених словах: *гн'ім, гноті́, гм'і́на, гас, гезе́, гл'анс* 'блиск', *гру́бар* 'культиватор', *труба́рити* 'культивувати', *г'емба* 'велика губа', *г'емба́тиї*, *газу́вка* 'хустка з прозорої тканини', *шва́г'ер* 'швагро', *г'імна́з'і́ї*, *г'ірле́га* 'висока людина', *гванд'і́ти* 'багато беззмістовно говорити', *гвандá* 'людина, яка багато говорить', пор. п. *gawęda* [ЕСУМ I, с. 485], *г'е́бил'* 'столярний інструмент',

гебл'увати 'стругати дошку'. Відображають збільшення частотності вживання задньоязикового звука струкуру *гл'огнути* 'дзьобнути', *гл'увати* 'клювати', утворені внаслідок суміжної регресивної асиміляції за участю голосу [кл] > [гл], та звуконаслідувальна форма *гвэгати* / *гвагати* 'набридати'. У говірках володимирського ареалу фіксовано заступлення фарингального [г] задньоязиковим [г] в антропонімах [д] > [г]: *Гметр* / *Гмітер* 'Дмитро'; Н. Шульська помітила частотне вживання [г] у прізвиськах Ківерцівщини та Маневиччини: *Буга, Габрал, Галэх, Г'ен'з'ур, Г'увар* [КПП, с. 317].

Збільшення навантаженості фарингального [г] у волинсько-поліському ареалі, окрім заступлення задньоязикового [г], пов'язане із функціонуванням протетичного [г] перед голосними в словах на зразок *гул'її, гудежу, говад* 'гедзь', *гоко, говечк'ї / говечк'ї, гупен'к'ї, гополонк'ї, говас, гонуч'ї, з_гоб'їда, гонда* 'онде', *гучіли, губразі, госипка, вігори, госин'* (докладніше див. підрозділ 3.5.).

У говірках ВП частотні пом'якшені варіанти задньоязикових і фарингального консонанта. Чітко простежено тенденцію до зміни **гы, *кы, *хы* в *г'ї, к'ї, х'ї*, що відбулася в північних говорах у другій половині XII – упродовж XIII ст. [163, с. 57]. Фіксовано пом'якшення названих консонантів у формах *зимл'анк'ї, к'ісл'їшиї, з_бл'ех'ї, в_дочк'ї, к'їнути, к'їдаїєш, мавк'ї, русалк'ї, пок'їп'їло, п'їрих'їлєли, пудлог'ї, нитк'ї, до_дорог'ї, лэх'ї, з_мук'ї, госипк'ї, нема мїск'ї, в_свикр'їх'ї, мулутарк'ї, х'їтри, рок'ї, р'їк'ї, р'їч'к'ї, ног'ї, ношк'ї, хустк'ї, бурак'ї, к'їм, н'їк'їм, так'її, бумэг'ї, радочк'ї, г'їз'їк'ї, лиж'анк'ї, фасол'к'ї, ц'їбул'к'ї, банк'ї, см'їтанк'ї, мєск'ї, ман'єтк'ї 'манатки', вєсадк'ї, в'їшк'ї, гулик'ї, лóшк'ї, ф'їртк'ї, гопан'к'ї, ламп'атк'ї, к'єпк'ї, гополонк'ї, мóg'їлк'ї, трóшк'ї, трóх'ї, м'арк'ї, по_пóл'с'к'ї, пул'ак'ї, л'ін'єїк'ї 'лінійки', з_бут'їлк'ї, б'їпк'ї 'ягоди', америк'ан'с'к'ї 'американський', пл'ак'ї; *трóх'ї* [ГВП, с. 50], *пóк'ї* [ГВП, с. 50], пор. ще в мікротопонімах: *Вирóбк'ї, Мїстк'ї, Пум'їрк'ї, Риск'ї* (назви піль), *Сóсунк'ї, П'їск'ї, Мач'їлк'ї* (назви частин села), *Мух'ї* (назва частини лісу) [НБ, с. 29].*

Напівпалатальні задньоязикові й фарингальний засвідчені у звукосполюках [г'є], [к'є], [х'є] відповідно до **гы, *кы, *хы*: *х'єтриї, к'єсли*,

к'эдати, г'энути, бурак'э, галушк'э, ж'інк'э, бочк'э, бат'к'э, ланц'ушк'э 'ланцюжки', хустк'э, м'ішк'э, шнурк'э, св'ічк'э, вужк'э, в_нив'істк'э, гурк'э, гуришк'э, грушк'э, бапк'э 'бабки', кв'іточк'э, мук'э 'муки', йашчик'э, ручник'э / рушник'э, п'ірог'э, качк'э, снопк'э, п'ін'к'э, бан'ак'э, д'ітк'э, миск'э, г'індик'э, лавк'э, ложк'э, пудушк'э, л'ітак'э, дружк'э, палк'э, чулув'ік'э, чудака'э, сн'іг'э, в'інк'э, купчк'э, г'экава 'людина, яка затинається', к'ел'імок 'килимок', г'эчка 'гичка', муг'эла.

Пізніше пом'якшення задньоязикових і фарингального фіксовано перед позиційними варіантами [e] в структурах [ge], [ke], [xe], [ge]: цук'эрка, цук'эрок, бук'эт, сук'энка, г'ез', г'ез'і, г'ізуні, г'езгатис'а, пак'эт, к'ірунок 'напрямок', к'ел'ішок 'скляночка', мн'ак'э, к'ел'іша, к'ерат 'обертальний механізм, що приводиться в рух конем', к'эпка, к'эпочка, к'энд'ух / к'інд'ух 'свинячий шлунок', шваг'ер / шваг'ір 'швагро', к'ел'на 'кельма', Г'ірман'іша, к'ірогас / к'ерогас 'переносна плитка на гасові', к'ерос'ін, к'ерос'іна, жак'эт; пор. ще: к'іл'ішечк'і [ГВП, с. 220], так'эзни, так'эци 'аж такий великий', к'эди, к'эпск'і, цук'эрник, гук'энце, гук'эничко, так'э / так'эйе, вс'ак'е, г'узк'е, т'онк'е, к'еб 'коли б', к'іруват', сух'эйк'і, глух'эйк'і, т'іх'ійк'і, пл'ох'ійк'і, дуруг'эйк'і, злиг'эйка, г'ірої 'безтурботна людина', г'іроїка 'безтурботна жінка', г'іроїство 'безтурботність', г'эстка 'підкладка з товстої тканини для надання одягові потрібної форми', г'эли 'ноги (зневажливо)', г'ен'зур 'сулія, посудина з вузьким довгим горлом' [НБ, с. 29].

Непослідовно в досліджуваному ареалі засвідчено чергування задньоязикових із шиплячими перед суфіксом -ин- у присвійних прикметниках: Ірчин, Ол'чин, Мán'чин, але частіше Ірк'ін п'івен', Ол'к'ін риц'епт, Мán'к'ін з'ет', Гал'к'ін каб'ін'ет, циганк'іна д'івчина, рисн'івк'ін гурод 'город жительки с. Руснова', нив'істк'ін пударок, внучк'ін'і забавк'і.

Отже, для названої мікросистеми типове збільшення навантаженості пом'якшених консонантів у звукосполуках *гы, *кы, *хы. Задньоязиковий [г] представлений обмежено, у деяких говірках ВП його можуть заступати звуки [г] та [к].

3.5. Комбінаторні зміни

Для говірок ВП характерні численні комбінаторні модифікації звуків у мовленнєвому потоці. Стосуються вони асимілятивних і дисимілятивних змін, явищ метатези, епентези, різних видів усічень слова. Активне функціонування протетичних приголосних у досліджуваному регіоні.

Асиміляція та дисиміляція. У говірках ВП зафіксовано чимало змін, пов'язаних з уподібненням та розподібненням звуків у процесі мовлення. Простежено кілька видів асимілятивних модифікацій, зокрема прогресивне суміжне уподібнення за способом творення представлене групами [мл] > [мн], [мл'] > [мн']: *на земн'і, кóрмн'ат* 'кормлять', у *Л'убóмн'і, за Л'убóмнем*; [мй] > [мн']: *мн'акéйке* 'м'яке', *мн'áли, помн'атáйемо, пáмн'атник, мн'éсо, мн'асору́пка, мн'есно́йе, мн'ач, симн'á, помн'ату́ха* 'товчена картопля'; пор. ще: *пóлумн'е, йімн'é* 'вим'я', *с'імн'е, й'імн'é / мн'é* 'ім'я' [НБ, с. 31]; [нш] > [нч]: *до гéнчуго, гінчи / гéнши, рáнчеї* 'раніше', *мéнчий, рáнче*; [нс] > [нц]: *пéнци́йя, канце́рва*; [чш] > [ч]: *лу́ч:е, на́йлу́ч:е*; [с'т'] > [с'ц']: *пóс'ц'і́л', ра́дос'ц', весéлос'ц'*; [з'д'] > [з'з']: *звóз'з'*; [шт] > [шч]: *шчикату́рка, шчикату́рила*; за дзвінкістю в групі [мп] > [мб]: *ламба́тка* 'лампадка'.

Регресивна суміжна асиміляція за способом творення засвідчена в структурах [тч] > [ч]: *хуч:йї, óч:е наш, оч:ипі́ти, на́лч:ик* < *на́лччик*; пор. ще з подальшим стягненням: *оченáш* [ГВП, с. 78]; [д'н'] > [н':]: *с'óн':а* 'сьогодні'; [вн] > [мн]: *р'імне, р'імно, римнén'ко, вир'імн'уйеш, нидоримн'éти, римнén'к'йї, римнén'к'і, вс'оромно́ / с'уромно́* 'однаково', *дамно́*.

Регресивне уподібнення за твердістю відтворене в групах приголосних [л'ц] > [лц], [л'ш] > [лш], [л'н] > [лн], [л'ч] > [лч]: *па́лци, па́лчик, пумина́лница* 'поминальний день', *каді́лница, билиш*; пор. ще: *русáлниця́* [ГВП, с. 89], *нава́лна́йя* [ГВП, с. 143], *ме́лник, нача́лник, купáлница* 'жінка, що копає картоплю', *мазі́лница* 'жінка, яка білить хату', *кри́цэ, ралце́* 'плуг для обгортання', *насті́лница* 'скатерка', *гудува́лник, пусивáлник* 'учасник обряду віншування з Новим роком', *г'і́билница* 'велика кількість чогось', *вулучі́лно* 'подарунок хресних батьків хрещеникам на Великдень', *вулучі́лник* 'другий день

Великодня', *вмисѣлни* 'спеціальний', *вис'їлни*, *вис'їлник'ї* 'учасники весільного обряду', *шчїлни*, *галагólчик* 'дзвіночок', *пувис'їлщина* 'гостювання після весілля' [НБ, с. 30].

Широко представлена в говірках ВП регресивна суміжна асиміляція за глухістю в сполуках «дзвінкий + глухий»: *гулўпка*, *грўпка*, *пчолá*, *пчóли*, пор. псл. *бъсѣла* і *бьсѣла* [ЕСУМ I, с. 158], *лóшк'ї*, *мн'асорўпка*, з *грпкáми*, *д'їшка*, *д'їшкї*, *Палáшка*, *лїшко*, *т'áшко*, *вáшко*, *дрўшки*, *крўшка*, *пир'їшкї*, *блїс'ко* / *бл'їско*, *лампáтка*, *р'їтше*, *р'їтко* / *рїтко*, *бис:мёртни*, *ратк'ї*, *грáтка*, *кол'áтки*, *дрóпка* 'дрібка', *стéшка*, *вушкé* 'віжки'. У досліджуваному ареалі в кінці слова дзвінкі приголосні здебільшого оглушуються: *шоп* 'щоб', *хл'їн*, *б'їн* / *бин*, *з'оп* 'дзьоб', *грпн*, *дуп*, *н'їш* 'ніж', *р'їш* 'ріж', *вуш* 'вуж', *зáмуш*, *мурóс*, *на_в'їс* 'на віз', *мет* / *м'їт*, *медв'їт'*, *с'ат'* 'сядь', *сн'їх*, *батїх* / *бат'їх*.

Ю. Громик слушно зауважує, що часом глухий приголосний, який унаслідок асиміляції постав на місці дзвінкого, за тенденцією до вирівнювання звукового складу корневих морфем або через деетимологізацію зберігається навіть перед голосним, як-от: *крўшка* 'кружка' – *с_тих крушóк*, *крушичка*; *кулóд'ас* – *в_кулóд'аси*; *нал'їс* 'аналіз' – *нал'їси*, *нégл'ат* 'похмура, невдоволена, непривітна людина' – *нégл'атувати* 'похмурий, невдоволений, непривітний' [НБ, с. 30].

Регресивну суміжну асиміляцію за дзвінкістю зафіксовано рідше; активне таке уподібнення в групах [тр] > [др]: *свéдер*, *свéдрик* 'светр'. Ю. Громик у липенській говірці, Ю. Грицевич у фольклорних текстах із ареалу ВП засвідчили більше видів структур із названим уподібненням (див. [72, с. 30; 66, с. 125]). У формах складних числівників простежено асиміляцію за способом творення й глухістю [дц] > [ц:] із подальшим стягненням: *дванáцит'*, *одїнацит'*, *чтирнáцити*, *трицáтого*, *п'їтнáцит'*, *двáцит'*, *див'атнáцит'*.

Інші види уподібнень представлені незначною кількістю фіксацій, зокрема контактна регресивна асиміляція за місцем творення [чц] > [ц:]: *даї дóц:и* 'дочка', *на_тїц:и* 'тичка', *в_бóц:и*, *на_сорóц':ї*, *на_лáвоц:и*; асиміляція за місцем і способом творення [зж] > [ж:]: *ж:áти* 'зжати', *ж:увáти* 'зжувати'. Прогресивне

дистантне уподібнення за глухістю в структурі [т...д] > [т...т]: *трудо́н'ів* 'трудоднів'; за дзвінкістю [в...к] > [в...г]: *ві́га* 'вика'; регресивна дистантна асиміляція за місцем творення засвідчена в групах [п...к] > [к...к]: *коло́нку*, *коло́нка* 'ополонка'; способом творення [ш...с] > [ш...ш] у числівнику *шисна́цит'*, *шишина́цатиї*, *шишина́ц'ате*; за дзвінкістю [п...л] > [б...л]: *оболо́нка* *боло́нка* 'ополонка'.

Домінантна для говірок ВП суміжна регресивна дисиміляція за способом творення в структурах [н'к] > [їк]: *дру́бне́йко*, *помале́йко*, *з_мале́йкого*, *мале́йку*, *мале́йко*, *р'івне́йк'і*, *молоде́йка*, *мн'аке́йке*, *зле́г'їйка*, *дитино́йко*, *криве́йке*, *близе́йко*, *дороге́йки*, *дороге́йке*, *ране́йко*; *мале́йке* *криве́йке* *все́йке* *по́ле* *зган'а́йе*, *ру́чейку*, *робото́йка*, *добре́йко*, *тепле́йко*, *маму́йко*; [ч:] > [шч]: *Н'іме́шчина*; [чн] > [шн]: *на_всено́шн'її*, *помо́шниці'а*; [чт] > [шт]: *шти́ри*, *штирна́цит'* / *штирна́йцит'*, *штирна́цатого*, *шитиро́х*; [кт] > [хт]: *тра́хтур*, *трахтура́ми*, *трахтур'іст*, *проду́хти*, *до́хтур*, *до́хтурка*, *пра́хтика*; [дц] > [нц]: *дванáн'ц'ат'*, *тринáн'ц'ат'*, *шисна́н'ц'ат'*, *дванáн'ц'ат'*, *с'імна́нцат'*, *одина́нцат'*, *вос'імна́нцат'*, *девятна́нцат'*; [жм] > [жм]: *жм'іл'*, *жме́лик*; [ж] > [нж]: *п'інжа́к*, *п'інжакі́*; [сд] > [їд]: *ше́їдис'ат*. Регресивне розподібнення за місцем і способом творення в групах [жш] > [кш] представлене формами *доро́кше*, *доро́кшиї* 'дорожче', *ва́кше* 'важче'; [д'ц'] > [їц']: *дванáйц'ат'*, *до_одина́йц'ати*, *девятна́йц'ат'*, *чтирна́йц'ат'*, *ш'існа́йц'ит'* / *шишина́йц'ат'*, *ш'існа́йц'ате*, *п'ітна́йцит'*, *с'імна́йц'ати*, *два́йц'ит'*, *тринáйц'ат'*.

Прогресивна суміжна дисиміляція за способом творення засвідчена в групах [вй] > [вл']: *дири́вл'áнийі*, *здо́ро́вл'а*; [ш:] > [шч]: *хор'і́шча*.

Слова *хаз'а́йство*, *хаз'а́йін*, *хаз'а́йка*, *хаз'а́йке*, *хаз'а́йувáли*, *хаз'а́йї* відображають прогресивну дистантну дисиміляцію за способом творення в групі [х...з'] > [х...з']; форма *йáрмалок* 'ярмарок' в структурі [р...р] > [р...л]; за глухістю в групі [ф...т] > [ф...д]: *сфуду́граф'ірували*.

Регресивне розподібнення на відстані за місцем творення простежено в структурах [т'...т] > [к'...т]: *к'і́сто* 'тісто'; пор. ще: *к'і́тка* 'тітка' [АркIII, с. 63],

к'ітрад' 'зошит' [НБ, с. 34]; [д...т] > [г...т]: *Гметр / Гмітер* 'Дмитро'; [в...б] > [л...б]: *ослободіли* [ГВП, с. 26]; за способом творення [р...р] > [л'...р]: *кал'ідор*, *в_кал'ідор'і*, *кол'ідорчик*, пор. ще: *л'івол'вир* 'револьвер', *л'івизор* 'ревізор', *кал'ікатура* 'карикатура, кумедна людина', *л'ікт'ор* 'рекетир, розбійник' [НБ, с. 34]; [ш...с] > [ч...с]: *кал'а_чоса* 'біля шосе'; [л...л] > [в...л]: *квікала* 'кликала'.

У формах *ручнік*, *ручник'є*, *ручн'ік'і* наслідки регресивної контактної дисиміляції за способом творення відсутні; у слові *стірта* 'скирта', пор. лит. *stirta* [ЕСУМ V, с. 272] не відтворено дистантного розподібнення за місцем творення. Слова *чикулада* / *ч'ікул'ада* зберігають свою первісну структуру, пор. вихідне для нього ісп. *chocolate* [ЕСУМ VI, с. 451]; наслідки одзвінчення відсутні у формі *чм'іл'*, пор. псл. *čьmeľ* [ЕСУМ II, с. 58] (к. 43, н. пп. 4, 12, 24, 38, 48, 64, 81, 92, 107, 124, 127, 141). Немає суміжного розподібнення за місцем творення в групі [ск] у формі *скварка* / *скварк'є* 'шкварка', пор. псл. *skvarь, skvara* [ЕСУМ V, с. 268], таке фонетичне оформлення лексеми характерне лише для прибузьких говірок. У словах *жил'єзна*, *жил'ізн'ії*, *жил'іско* 'праска', пор. псл. *želězo* [ЕСУМ II, с. 229] відсутнє дистантне уподібнення за місцем і способом творення, можливо, під впливом польської мови, пор. п. *želazo, żelazko* 'праска'. Форми *доска*, *досточка*, поширені на південному заході регіону, відображають збереження [с], пор. псл. *dьska, dьсцька* [ЕСУМ II, с. 117].

Явища асиміляції та дисиміляції в говірках ВП не послідовні, зокрема ланцюжок комбінаторних змін у словоформах *дрож:ах* (прогресивна асиміляція за способом творення), *др'іжчув* (дисиміляція за способом творення та глухістю), *дрощах* (регресивна асиміляція за глухістю) демонструє варіативність таких видозмін у межах навіть однієї лексеми.

Метатеза. Переставлення звуків чи складів у межах слова здебільшого засвідчено в іншомовних, маловідомих словах, які складні для вимови, пор. контактну метатезу: *чоса* / *сошá* / *соше́* 'шосе', *катуфáл'на* 'автокефальна'; пор. ще: *куртул'ни* 'культурний', *штикул'гáт'* 'шкунтильгати', *крикут'іруват'*

‘критикувати’ *парал’ос* ‘гаманець’, *минтрéга* ‘війна, неспокій’, пор. п. *mitrzęga* ‘зволікання, марнування часу’ [НБ, с. 35–36].

У посібнику «Західнополіська діалектологія» Г. Аркушин зібрав форми, де метатеза зафіксована в частовживаних і питомо українських словах, наприклад, *ломоток* ‘молоток’, *локотá* ‘толока’, *гол’ірка* ‘горілка’, *ганавіц’і* < *нагавіці* ‘штани’, *головіло* ‘місце, де лежав звір’ < *логовіло*, *купріва* / *пруківа* ‘кропива’ (докладніше див. [9, с. 78]); пор. ще: *лудон’а* ‘долоня’, *накаб’ір* ‘набакир’, *Бирулус’іа* ‘Білорусь’, *бирулус* ‘білорус’ [НБ, с. 35]. Наведені приклади дозволяють ствердити, що явище переставлення в говірках ВП спровоковане не лише чужоземним походженням і рідковживаністю.

Метатезу простежено й у варіантах імен *Рал’іска* < Лариска, пор. ще: *Крупон* < Прокоп, *Лимет’* < Милеть < Милетій, *Марказ’о* < Макар [АркIV, с. 5], *Раліса* < Лариса [НБ, с. 35].

Окремі слова відображають відсутність метатези та збереження початкової структури слова: *тал’ірка* ‘тарілка’, пор. свн. *talier* [ЕСУМ V, с. 532], *медв’ід’*, *медвédик* ‘ведмідь’, *медвед’і* ‘ягоди ожини’, пор. псл. *medvěď* [ЕСУМ I, с. 344].

Протеза. Протетичні приголосні широко вживані в говірках ВП. Ю. Шевельов стверджував, що південна Волинь – один із двох головних осередків із максимально розвинутою протезою [221, с. 582].

У волинсько-поліських говірках функціонують протетичні [в], [г], [й]. На думку Ю. Шевельова, поширення приставного [в] було започатковане десь поблизу м. Львова, а [г] – на Волині та / або Поділлі [221, с. 573]. Щодо територіальної дистрибуції у волинсько-поліському регіоні протези, то губний [в] ширше вживаний у північно-західному ареалі, а фарингальний [г] – у центрально-південному та східному й охоплює помітно більшу територію.

Існують певні закономірності функціонування приставних звуків у говірках ВП. Губний [в] частіше засвідчено перед голосними заднього ряду [о], [у] в північно-західній групі (кк. 48, 49): *вовадé*, *вóвад*, *вовáд’а*, *на_вóчох*, *вóко*, *вóрут’*, *ворáли*, *ворáти*, *вурé*, *вубразáми* ‘образами, іконами’, *возначáйе* ‘означає’, *вурóк*, *вурóк’і*, *вор’іхи*, *по_вожéну* ‘по ожину’, *восá*, *вóсипка*,

востáниц'а, востáлас'а, вустáвс'а, вучíлишче, вúчиц'а, вучíтел'ка, вучíтел', вучóн'і, по вучóному, вóзеро, вод'ійáла, , ву́гло 'куток', на ву́гл'і, водéжа, вóд'ах, вуд'ítис'а, вуставл'áли, вóцту, вопéн'ки, воб'ідали, Вóтче наш, вудíн, восин'і́, вóсин', вовсá, вóчеред' 'черга', вонúк'і, вол'ійа, вул'ійках, на вул'ійови; пор. ще: на ву́хот'і [ГВП, с. 60], вонúч'і [ГВП, с. 232].

Епентетичний [в] зберігся й після префіксів, що закінчуються на голосний: *віворут', навóрут', привóруйут', вивúчувала, пудвúчували, повивúчувалис', навучúс'а, привúчуєм, навúчани, навúка.*

Фіксації приставного губного [в] перед задньорядним [а] одиничні: *вака́ц'і́я 'акація', ва́рм'і́йі 'армія'; вади́на́чка [ГВП, с. 136], пор. в антропонімах: Во́л'га, Вукса́н'у 'Оксану'; Вавра́м, Воле́г, Волекса́ндр [АркIV, с. 5], Вавро́с' [НБ, с. 39].*

Здебільшого для північно-східного ареалу ВП характерна відсутність протетичного [в] там, де він з'явився в літературній мові (к. 48): *огóн' 'вогонь', пор. псл. *ogn(j)ь [ЕСУМ I, с. 414]; у́л'ік / у́лиї (к. 48, н. пп. 7–8, 110–111, 147, 163), пор. псл. *ulьjь [ЕСУМ I, с. 439]; у́л'іци 'вулиці' (к. 48, н. пп. 68, 86, 164), пор. псл. *ulica [ЕСУМ I, с. 439]; окно́, окéн'це (к. 48, н. пп. 9, 18, 20, 26, 38), пор. псл. *okъno [ЕСУМ I, с. 398], уж (к. 48, н. пп. 8); ул'хóйу, угрív [ГВП, с. 73], удовá, удовéц' [АУМ II, к. 80]. У говірках ВП не розвинувся протетичний [в] у префіксі-прийменнику *одъ: одигр'і́йут', от_поро́га, одр'і́зували, одб'іра́ли, од:а́йе, одкрíвс'а, уткривáйуц'а, отправл'éйут', отслужíв; але зрідка: водихáти 'відпочивати', водогр'і́ва́йут', водибра́ли.*

Протетичний фарингальний [г] перед початковими [о], [у] простежено численними прикладами в говірках центральної, південної та східної частин ВП (к. 49): *гу́лики, гу́лик (к. 49, н. пп. 146, 96), гу́лиї, гу́лийі (к. 49, н. пп. 182, 125), гу́л'ники (к. 49, н. пп. 5), в_гул':і́ (к. 49, н. пп. 109), по_гу́лиц'і (к. 49, н. пп. 82, 90, 108), гу́лиц'а (к. 48, н. пп. 65, 125, 182), гокно́ (к. 48, н. пп. 125, 143, 166, 218, 228); гуж (к. 48, н. пп. 5, 37, 107, 109, 124, 125, 145, 146, 147), гул'і́ 'олі́', гудéжу, го́вад 'гедзь', го́ко, говечк'і́, гупéн'к'і́, гополо́нк'і́, говáс 'овес',*

губідв'і, гонуч'і, з_гоб'іда, гоб'ідати, гонда 'онде', *гучіли, гобразкі, госипка, горал'і* 'орали', *гон* 'он', пор. ще: *госилéнцув* 'оселедців' [СУГ, с. 157], *гусіка, гучк'і, гута́ва, гóзиро, гучани* 'освічений', *гóбув* 'взуття', *гóцит* 'оцет', *гóпар* 'водяна пара', *гóпухол* 'набряк, пухлина', *гóпал* 'переляк', *гудéнок* 'нижній шар сіна чи соломи в копиці', *гублук'і* 'легкі хмари', *гублукува́то* 'хмарно, непривітно', *гóдур* 'дурість', *гúрат* 'підкидати на руках дитину' [НБ, с. 36]; *гоно* 'он' [АркIII, с. 76].

Епентетичний [г] за аналогією до форм із приставним звуком збережено на початку кореня після префікса: *не_нагучілас'а, вігори, згурáли, обгорáли, п'ідгóре, вéгоране, розгóриц':а* 'розориться, збідніє'; *перегóрут* [ГВП, с. 536], *перегод'агті* [АркIII, с. 76].

Перед голосними переднього ряду засвідчено вживання приставного [г] на всій території ВП, навіть там, де поширена [в]-протеза: *г'і́ншиї / гéншии* 'інший', *гéнше, г'і́начим* 'інакший', *г'індик'é, г'інді́чого* (а також *гандик'é, ганді́чка*), *гендаво́*; пор. ще: *г'інч* 'інакше' [НБ, с. 36]; *г'інéл'* 'іній', *г'і́риї* 'вирій' [АркIII, с. 76]. Нечастотні фіксації протези [г] перед голосним [а]: *га́рм'і́у, гавто́буси, гамóн'ак, гáйтри, габрикóс, гариштант; гантéна, гáсма* 'астма', *галóї* 'рослина алое' [НБ, с. 36].

Приставний [г] засвідчено в антропонімах і топонімах ВП: *з_Гамéрики, Гóл'ка / Гóл'а* < Ольга, *Гал'óшка* < Олексій, *Гандр'і́ї, на_Гандрéйа, Гулéна, Гантíн, Гарсéн', Г'éл'ко* 'Ілько', *Гадáм, Гантéп, Гарсéї* < Арсен, *Гуксéна* < Оксана, *Г'іл'éна* < Олена, *Ган'і́с'а* < Онисія, *Гул'і́та* 'Улита'; а також: *Гантíнко* [ГВП, с. 48], *Гавра́м, Ганáн', Гарка́д', Гарх'і́п, Гул':á* [НБ, с. 36], *Гантон'і́на, Ганатóл', Г'івáн* [АркIV, с. 5]; у прізвиських: *Гандрóпов, Гантонéц, Г'іржа́ви, Говéчка, Горéл, Гóко, Гол'ча́ха, Гул'áнка* [КПП, с. 317].

Випадків квазіпротези [г] в аналізованих текстах не виявлено, натомість кілька прикладів зафіксували Г. Аркушин і Ю. Громик: *грабрíна* 'драбина' [НБ, с. 38], *гн'і́дра* 'ніздрі', *глубóк* < *лобок* 'перша відрізана скибка паляниці' [АркIII, с. 76].

Як протеза середньоязиковий [й] виступає рідко, найчастіше перед [а], [і]: *йінтересній, йінтересно, йімен:о* ‘саме так’, *йангул* ‘ангел’, *по_ йіконах*; пор. [АркIII, с. 76], *йіграшка, йінвал’ід, йакурат* ‘точно, якраз’, *йімн’е* ‘ім’я’, *йімпит* ‘порив, струміль’, *йімпитом* ‘поривом, із силою, зненацька’, *йімпитно* ‘жваво, зненацька’, *йімпитни* ‘жвавий, моторний’, *йінжин’ер, йуржá* ‘хвороба картоплі, за якої бульби вкриваються бурими плямами’, *йуржáви* ‘укритий бурими плямами’ [НБ, с. 37]. Н. Данилюк спостерегла часте вживання цього приставного у фольклорних записах Оскара Кольберга із території ВП та зауважила, що, «як правило, приставний звук з’являється перед службовими словами, але часом «розпочинає» повнозначну лексему» [80, с. 291].

Протетичний [й] помітно частіше маніфестовано у варіантах імен: *Йівán; Йі́род* [ГВП, с. 277], *Йі́ра, Йі́на, Йі́гнат, Йі́гор* [НБ, с. 37], *Йада́м, Йі́горка, Йі́пнат, Йак’ілі́на* [АркIV, с. 5], *Йандрі́й* [АркIII, с. 76].

Форми з_ *лакáц’і́йі* ‘з акації’, *лакáци́я* ‘акація’, а також варіант імені *Л’і́гор* < Ігор [АркIV, с. 5] відображають функціонування приставного [л], хоч він не характерний для говірок ВП (див. [27, с. 84], [221, с. 581]). Ю. Шевельов таку протезу вважає вторинною та пов’язаною із заміністю *l’* з *j* [221, с. 581].

Приставні голосні мало поширені в говірках ВП. У формі *окрóп* ‘кріп’ спостережено початкове [о], а також у словах: *осонóшник* ‘соняшник’, *обáл’ок* ‘бальок, балка в будівлі’, *ону́жник* ‘нужник, туалет’, *обру́с* ‘брус для гостріння коси’, *ове́ка* ‘вика, кормова бобова рослина’, *ошчéпа* ‘щепа’, пор. у варіанті імені *Ога́пка* ‘Гапка’ [ПО, с. 205].

Я. Закревська помітила, що в перехідній говірці с. Миляч на Дубровиччині початковий [о] не потребує приставного консонанта, але після префікса й прийменника він обов’язковий, наприклад, *óстрий*, але *ві́гострити*; *ора́ти*, але *ві́горати*, *óзеро*, але *до_гóзера* [95, с. 72].

У говірках ВП простежено послідовне відтворення протетичних [в], [г] на початку слова перед голосними та за аналогією ці звуки як епентетичні функціонують після префікса, прийменника незалежно від характеру звука кінця

основи перед наступним вокалом, наприклад, *горáти* й *пéрегорати*, *ворáти* й *вiворати*, *вучiти* й *пудвучiти*.

Гіперизм. Явище виникає у свідомості мовців унаслідок гіпернадпоправної зміни, в основі якої лежить неправильне уявлення про певні мовні закономірності, особливо в діалектному мовленні на межі двох ареалів або під впливом літературних форм [9, с. 76]. У волинсько-поліських говірках зафіксовано лексеми *ул'áйте* 'гуляєте', *ул'áти* 'гуляти', у яких унаслідок гіперичної правильності всупереч протетичному [г] усічено початковий консонант. Подібне явище зафіксував Г. Аркушин у говірках сіл Торчин і Смолигів поблизу м. Луцька: *ліна* 'глина', *рибi* 'гриби', *рош'i* 'гроші', *речка* 'гречка' [9, с. 77].

Епентеза. Типова причина розвитку епентези в говірках ВП – поява додаткової артикуляції [й] як наслідок ствердіння губних перед рефlekсами *ɛ: *пáмйат'*, *мйáли*, *мйáсо*, *пйет'*, *завйéж* тощо; перед виявами наголошеного *ɛ̣: *бйéла* 'біла', *бйéли* 'біла'; с_чоловiйiком [ГВП, с. 328], *бйiгти*, *вйiдра* [АркIII, с. 63], *тибйi*, *сібйi*, *нивйiстка*, *вйек*, *вйéчно*, *пйiвин'*, *вйiшат'* [НБ, с. 42]; акцентованого *e в закритому складі: *завйу́з*, *привйу́з*; *пйiч* [АркIII, с. 63]; *пувйiв*, *завйiв*, *дувйiз* [НБ, с. 42]. Структура *кйáти* демонструє появу додаткової артикуляції [й] після ствердіння губного та спрощення [квй] > [кй], пор. п. *kwiaty*. Епентеза [н'] розвинулася після депалаталізації губного [м] унаслідок прогресивної асиміляції перед виявами *ɛ: *немá пáмн'ати*, *пумн'áли*, *мн'éсо*, *мн'асору́пка*, *мн'еснóйе*, *мн'ачá*, *мн'áчика*. Ю. Громик у говірці с. Липне зафіксував аналогічну епентезу [н'] перед рефlekсами наголошеного *ɛ̣: *мн'iс'ац*, *мн'iрат'*, *мн'iсиш*, *мн'iсце*, *намн'iтиц* [НБ, с. 42].

Для полегшення вимови в словах *п'инзáк*, *п'инзакi*, *пумв'идóри*, *пумв'идóрчик*, *диржл'ét'* 'держать, тримають', *пунт'iрoват'* 'ампутовати', *пудскубл'ували* 'підскубували', *ни_скубйу́т* 'не скубуть', *с'iмперáтор* 'сепаратор', *висéлнос't'i* 'веселість', *шчендрувáли* 'щедрувати' спостережено додаткові сонорні звуки. У слові *рáд'iво* [в] з'являється між голосними, пор. ще: *стад'iвóн* [НБ, с. 42].

Рідше фіксовано вставлення [г]: *рад'іга́ц'і́я* 'радіація'; *штра́гус* [НБ, с. 42]. Форма *доздр'і́е* демонструє появу додаткової артикуляції проривного [д].

Секундарне [е], що розвинулося в українській мові перед сонорними, у говірках ВП заступлене вставним [о]: *в'і́т'ор*; *биз_вйі́д'ор*, *с_кр'і́с'ол* [НБ, с. 42]. У волинсько-поліських говірках в іншомовних словах між голосними з'являються епентетичні [и], [е]: *к'іломе́тур* / *к'іломе́тер*, *сант'іме́тур* / *сантими́тер*, *ме́тур* / *ме́тер*, *зуби́р*, *теа́тур* / *теа́тер*, *Ол'ікса́ндир*, *кал'і́бир*; *в́е́пер*, *пй́е́теро* < *пй́е́тро* 'горище в хліві', *стерен'а́* 'стерня', *щчиби́ре́ц'* 'чебрець', *йачим'і́н'* [АркIII, с. 72–73], *ци́нто́митур* 'сантиметр', *чири́стві́* 'черствий', *мире́ц'* 'мрець', *кружил'а́т'* 'кружляти', *ни́тире́сни* 'інтересний', *ни́тире́сно* 'інтересно' [НБ, с. 42]; [і]: *кумба́йін*; *Л'іво́в*, *Л'іво́ва*, *кал'іту́рно*, *ц'іва́х* 'цвях' [АркIII, с. 72–73], *ма́л'іво* 'мальва', *ва́л'іц'* 'вальс' [НБ, с. 42]; [о]: *конове́рт*; *муту́цікол'* 'мотоцикл' [НБ, с. 42]; [а]: *ку́бало* 'кубло'; *понара́вилос'* [АркIII, с. 72–73], пор. таке вставлення в прізвиськах із волинсько-поліського ареалу: *К'іломе́тер*, *М'ін'і́стер* [КПП, с. 317].

Афреза. Найчастотніший спосіб афези – усічення ненаголошених початкових голосних. У говірках північно-східної частини ВП та на Локачівщині, Володимирщині зафіксовано опускання ненаголошеного [о] на початку слова: *пу_днóму*, *ни_днéйі*, *ни_днóго*, *дин* 'один', *все_дно* 'один', *вечк'і́* / *вечкé* 'овечкі', *Лекс'і́* < Олексій, *чирéти* 'очерети', *черéтом* 'очерети', *вес* 'овес', *тру́ту* 'отруту', *тру́тка*, *стайéц'а на_стол'і́* 'залишається', *гурóк*, *гуркі́*, *силáд'* 'оселедець' (з додатковою апокопою), *на_слу́нч'і́ка* 'на ослінчика', *гон'* 'вогонь', *полóнка* / *колóнка* 'ополонка', *зиминá* 'озимина', *Ликса́ндра* < Олександра; *ба́два* 'обидва' [ГВП, с. 159], *дра́зу* 'відразу' [ГВП, с. 211], *сно́ва*, *гн'óви* 'вогневий', *слин* 'ослін', *пудало* 'опудало' [НБ, с. 37].

В аналізованих текстах із говірок ВП не спостережено усічення [о] в ненаголошених префіксах **объ-*, **отъ-*, проте Ю. Грицевич на основі фольклорних текстів із зазначеного регіону, Ю. Громик на матеріалі однієї говірки зі східного ареалу засвідчили численні приклади такої афези, пор.: *блуг* 'обліг, неоране поле', *блугува́т'* 'залишатися неораним', *бруч*, *бру́чик'і́* 'вінця',

бразк'і 'образи, ікони', *бйазат'* 'обв'язати', *дмикнут'* 'відімкнути', *двичат'* 'відповідати' (див. [72, с. 118; 66, с. 37]).

Поступову редукцію голосного простежено в словах *вдэжа* 'одежа', *в:ечк'і*, *встáлас'а* 'залишилася', *вжинівса*, *вр'іхи* 'горіхи', *вчирéтом* 'очеретом', *врáли* 'орали', *врут'* 'орють', *вл'ійі* 'олії', *вл'ійкаме* 'олійками', *бáба Влэна* < Олена, *вгон' йóго знáйе*, *вбрубл'áймо* 'обробляємо', *вгóрнут'* < *огорнути*; пор. ще: *вснóва*, *вб'ід*, *вдийáло*, *вб'ідат'*, *вб'ідишн'і* 'обідній', *вдинáц:ит'* / *вдинáцит'*, *вб'ідит'* 'образити', *вбижáц:а* 'ображатися' тощо [НБ, с. 37]. Одиницними прикладами таке явище засвідчене відповідно до початкового [у] > [в]: *вт'уг* 'праска', *на_врóках* 'урок'; пор. ще в імені *Вл'áнка* / *Вл'áша* < Уляна [АВІ, к. 40]. Ю. Громик зауважує, що такий [в] виник унаслідок послаблення артикуляції [о] шляхом [о] > [у] > [в] [66, с. 37]. Г. Аркушин припускає, що названий ланцюжок був таким: [о] > [у] > [ў] > [в] [16, с. 204].

Рідше усічення стосується початкового [а]: *свáл'т* 'асфальт', *свáл'това* 'асфальтова', *л'імэнти*, *мирикáнци*, *рештувáли* 'арештували', *брикóс* 'абрикос'; *л'ім'ін'ови* 'алюмінієвий', *мерикáнка* 'сорт картоплі', *еродрóм*, *пендицйт* 'апендицит' [АркIII, с. 75]; *нал'іс* 'аналіз', *кушэрка*, *вáрийа*, *парáт* / *пáрат*, *хв'іша*, *бурт'ірувац:а* 'зробити аборт' [НБ, с. 38]. Пор. усічення інших голосних – [е]: *л'іктр'ічкам'і* [ГВП, с. 76], *л'этрика* 'електрика', *мал'ірóваний* 'емальований' [АркIII, с. 75], [у]: *Сплэн'ійе* / *Сплán'ійе* 'Успіння'; *хнал'* < *ухнáл'* 'цвях' [АркIII, с. 75]; [і]: *по_нáчому* 'інакше', *нáчий* 'інакший', *здивáйуц'а* 'знущатися', *Вáнка* < Іванка; *стóрийа* [ГВП, с. 50], *нáчеї* 'інакше' [ГВП, с. 58], *меніни* 'іменини' [АркIII, с. 75]; *мн'е* 'ім'я', *минін:ик* 'іменинник', *минін:ица* 'іменинниця', *нач:* / *нач* 'інакше', *нтерэсни* 'інтересний', *нтерэсно* 'інтересно' [НБ, с. 38].

Нечастотне усічення початкових приголосних у говірках ВП: *нáчит* 'значить', *с'іравнó*; *лісти* 'глисти', *ліз'áви* 'глевкий, клейкий', *пуріш* 'спориш' [НБ, с. 38].

Випадки редукції початкових складів – одиничні: *беркул'оз* 'туберкульоз', *Лисавéта* 'Єлизавета', *л'ісанéт* 'велосипед', *пунт'іроват* 'ампутувати', *го* 'його', *тарáкта* 'катаракта', *ман'ітáрка* 'уживані речі'; *мédик* 'ведмедик', *кугól'ік* 'алкоголік', *йе* < *йейé* 'її' [НБ, с. 38], *бун'а* 'бабуня', *струмéнт* 'інструмент', *тил'ігéнт* 'інтелігент', *зóрик* < *цызóрик* 'складаний ніж', *кагól'* 'алкоголь', *кмач'і* < *токмач'і* 'картопляне пюре' [АркIII, с. 75].

Афереза властива й діалектному іменнику, часто з додаванням суфікса: *Натól'о* 'Анатолій'; *Дос'о* < Теодор, *Дан* < Богдан, *Зár'йй* < Назарій, *Кс'ім* < Максим, *Лáник* < Русланик, *Л':а* < Ілля, *Манул'ко* < Еммануїл, *Мел'án* < Омелян, *Пан* < Степан, *Ріна* < Катерина, *Сак* < Ісак [АркIV, с. 5].

Синкопа. Продуктивне в говірках ВП усічення одиничного приголосного з групи консонантів у середині слова: *мóна* 'можна', *зйáзаний* 'зв'язаний', *пудйазáти*, *нан'áти*, *решувáли* 'арештували' (з усіченням початкового [а]), *шэйіс'ат*, *тйден'* 'тиждень', *на_кват'ір'і*, *пришли́* 'прийшли', *зан'áвс'а* 'зайнявся', *віду* 'вийду', *фél'шер*, *фél'шерка* / *фéлшерка*, *ренгéн*, *каут'* 'кажуть', *вінали* 'вийняли', *патр'éт* 'портрет', *вішло* 'вийшло', *нашла́* 'знайшла', *приму́* 'прийму', *кубасá*, *кубаск'і*, *кобáска*, *пра́да* 'правда', *куба́й* 'комбайн', *зус'ім* 'зовсім', *кват'іра́нти*; *круглі́к'ий* 'кругленький', *ха́но* 'хай-но' [АркIII, с. 72], *рузв'áни* 'різдвяний', *га́сма* 'астма', *нив'і́ска* / *нивйі́ска* 'невістка', *мул'áв* 'мовляв' [НБ, с. 38–39].

Натомість утрата голосного в середині слова малочастотна: *хт'і́ти* 'хотіти', *жлуд'і́в* 'жолудь'; *спиц'іл'і́сти* [ГВП, с. 76], *арх'і́лог'ййу* [ГВП, с. 172].

Редукція складів, звукосполучень типова для форм *ме* 'може', *ск'і́ко* / *ск'і́к'і* / *скі́ко* 'скільки', *ст'і́ко* / *ст'і́ки* 'стільки', *колорóтк'і* 'коловоротки', *кувуруткáми* 'коловоротками', *мимуáл* 'меморіал', *тра* < *треба*, *тамó* 'там он', *дрил'óни* 'дрильовані', *на_рагéн* 'рентген', *с'óн'і* 'сьогодні'; *моцикл'éт* [ГВП, с. 58], пор. в антропонімах: *Агна* < Агрипина, *Йаслáв* < Ярослав, *Міхлик* < Михайлик, *Слик* < Славчик < Станіслав, *Тас* < Тарас [АркIV, с. 5].

Апокопа. Найчастіше апокопу засвідчено в кінці прикметників, дієприкметників, займенників і порядкових числівників, де втрачено [й]: *чо́рни*, *сі́ни*, *пéчани*, *пор'і́зани*, *са́ми* 'самий', *пéрши* 'перший' (докладніше див. підрозділ 3.3).

Редукція кінцевого приголосного або складу зафіксована в словах *ничо́* / *нічо́* 'нічого', *тре* / (*тра* < *тра́ба*), *ни даї́* *Бо*, *за́ра* 'зараз', *куба́й* 'комбайн', *мо* < *може*, *ближ* 'ближче', *хо* < *хочу*; *л'аш* 'лящ' [ГВП, с. 76], *набра́* 'набрав' [ГВП, с. 332], *нучл'і́* 'нічліг', *бул'ез'* 'хвороба', *рубиро́й* 'руберойд', *мутóцик* 'мотоцикл', *шис'* 'шість' [НБ, с. 40].

Апокопа останнього голосного слова простежена у формах родового й орудного відмінків іменників, займенників: *до́брей* 'доброї', *ста́рої* 'старої', *мно́й* 'мною', *ни́які* 'ніяких'; порядкових числівників у давальному відмінку: *дру́гом* 'другому', *тре́том* 'третьому', *п'я́том* 'п'ятому'; у прислівниках *зави́* 'завжди', *чам* 'чому', *дудóм*. Усічення кінцевого голосного засвідчене формами інфінітивів *спива́т'*, *жата́т'*, *вишива́т'*, *переган'а́т'*, *ход'і́т'*, *жит'*, *вимóчува́т'*, *пошчедрува́т'*, *заколот'і́т'*, *в'і́рва́т'*, *обд'і́ра́т'*, *пра́т'*, *забра́т'*, *заколот'і́т'*, *спл'а́т'*, *прийéха́т'*, *молоти́т'*, які характерні для східної частини ВП.

Редукція кінця слова зафіксована й у формах власних імен: *Йос'* < Йосип; *Ден* < Денис, *Йак* < Яків, *Клим* < Климентій, *Лавре́нт* < Лаврентій, *Лео* / *Леон* 'Леонтій', *На́з'а* < Назарій, *Ора* < Орест, *Рад* < Радіон < Родіон, *Сем* / *С'о́ма* < Семен, *Тро́ха* < Трохим [АркIV, с. 5].

Отже, у говірках ВП досить поширені комбінаторні зміни, серед яких домінують форми із асимілятивно-дисимілятивними процесами та протетичні консонанти. Серед скорочень, усічень переважає афереза.

Висновки до 3 розділу

Система консонантизму волинсько-поліських говірок, як і літературної мови, налічує 32 фонemi. У північному ареалі ВП склад консонантизму може коливатися від 29 до 32 фонем, оскільки губний [ф], передньоязикова африката [з], задньоязиковий [г] маловживані, засвідчені здебільшого в іншомовних

словах; іноді вони зовсім відсутні в говірці та заступлені варіантами [хв], [х], свистячим [з], фарингальним [г] відповідно. Рідко фіксована питома африката [ʒ], яка збережена здебільшого в дієслівних формах 1-ої ос. однини теперішнього часу.

Частотніше вживання звуків [ф], [г] характерне для говірок південної частини ВП.

Свистяча африката [ц'] та вібрант [р'] функціонують обмежено, оскільки зазнали ствердіння практично в усіх позиціях. Відмінності в реалізації приголосних у говірках ВП полягають у зміні навантаженості м'яких і пом'якшених варіантів консонантів.

Губні та передньоязикові в усіх говірках ВП, окрім південної частини, стверділи перед виявами ненаголошених *ě, *e (у закритому складі), *e; губні консонанти в цій позиції внаслідок депалаталізації могли розвинути додаткову артикуляцію [й], [н'].

Перед *i приголосні зберігають історичну м'якість або пом'якшення в українських говірках ВП. Напівпалатальні губні консонанти активно функціонують перед [i] < *y, позиційними виявами [e], шиплячі – перед наголошеним [’a > ’e]. Послідовно м'якість передньоязикових консонантів засвідчено перед лабіалізованим [o] < [e].

Фонетичну систему ВП характеризують різні нерегулярні звукові зміни, зокрема асимілятивно-дисимілятивні модифікації, різні види усічень, метатеза та епентеза. Продуктивні в говірках ВП протетичні [г] (південно-східна й центральна частини) та [в] (північно-західна частина).

Основні положення розділу викладено в трьох публікаціях:

1. Дружук І. Вплив літературної мови на говірку с. Згорани Любомльського району Волинської області. *Яровиця*. Луцьк, 2015. № 3–4. С. 60–64. (Консонатизм С. 62–63).

2. Дружук І. Фонетичні варіанти імен жителів с. Зимне Володимир-Волинського району. *Onomastyka na pograniczach językowo-kulturowych*. Lublin, 2017. С. 17–25. (Консонатизм С. 21–22).

3. Дружук І. Говіркова фонетика збірки оповідань О. Лотоцької «Нині зозуля кувала». *Лінгвістика*. Полтава, 2023. № 1 (47). С. 25–33. (Консонатизм С. 29–32).

РОЗДІЛ 4.

ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКІ ІЗОФОНИ В ЗІСТАВЛЕННІ З ІЗОЛЕКСАМИ ТА ІЗОМОРФАМИ

4.1. Членування волинсько-поліського ареалу на основі лексичного та морфологічного мовних рівнів

П. Гриценко щодо важливості використання лінгвогеографічного методу для вивчення народної мови зазначив: «Лінгвогеографічні праці як окремий різновид діалектологічних досліджень не лише передбачають систематизацію значного за обсягом матеріалу, представлення його у вигляді рядів зіставних явищ, а й підготували й активізували вивчення закономірностей просторового розміщення співвідносних елементів у лінгвальному просторі, з'ясування характеру й тенденцій формування ареальних протиставлень і на їх базі – історії окремих діалектних явищ, генезису ізоглас, говорів, наріч» [68, с. 4–5]. Географічна проєкція мовних ознак, наголошував О. Євтушок, допомагає встановити ступінь схожості й відмінності діалектних систем, а здійснені таким методом дослідження «забезпечують глибоке й багатоаспектне проникнення в сутність діалектних явищ» [84, с. 3]. Ареальний аспект дозволяє найбільш повно уявити репертуар зіставних одиниць, а ще по-новому їх інтерпретувати [69, с. 163–164].

Один із перших регіональних атласів із досліджуваної території, що охоплює не лише волинсько-поліські говірки, а й підляські та берестейсько-пінські, – «Атлас будівельної лексики Західного Полісся» О. Євтушка. На основі 97 карт автор виділив 7 зон: південну, північну, східну, західну, північно-східну, північно-західну, центральну [84, з. кк. 96–111]. Ядро становлять говірки межиріччя від р. Турії до р. Стиру [84, з. кк. 111].

На матеріалі аналізу сільськогосподарської лексики Г. Козачук виокремила такі три мікрозони: на північному сході – камінь-каширську, на північному заході – ратнівську, на південному сході – маневицько-цуманську [126, с. 84]. Смуги ізоглас, які відділяють західні й східні говірки ВП, за спостереженнями дослідниці, проходять приблизно по р. Турії [127, с. 94].

У праці «Назви одягу Західного Полісся» Л. Пономар на основі 36 карт із 168 н. пп. із території між р. Бугом і р. Горинню та 25 н. пп. з Берестейщини та Пінщини запропонувала такий поділ Західного Полісся на зони: північну, північно-східну, східну, західну, північно-західну [195, с. 156–164]. Окрім зведених карт, у роботі вміщений розділ «Ареалогія західнополіських назв одягу», де у висновку авторка зазначила: «Незважаючи на те, що значну частину лексики, особливо пов'язану з номінацією менш значущих реалій, характеризує великий ступінь здиференційованості, багато назв виявляє чітке просторове розмежування. Виділяються ізоглоси явищ, що представляють внутрішнє членування досліджуваних говірок, для яких характерна опозиція центр – периферія, захід – схід. Деякі ізоглоси формують північну і південну зони» [195, с. 69].

Ю. Громик у рукописному «Атласі прислівникової лексики західнополіських говірок» виділяє за лексико-семантичними та дериваційними ознаками шість діалектних зон: західну, східну, північну, північно-західну, північно-східну, південно-західну [75, с. 19].

Р. Омельковець на основі 67 карт, на яких відтворено варіанти назв лікарських рослин із території ВП та Берестейщини, виділила дев'ять груп говірок: північно-західна, західна, південно-західна, південна, південно-східна, східна, північно-східна, північна, центральна [188, з. кк. 68–76]. Північна група охоплює берестейсько-пінські та північні волинсько-поліські говірки. Центральний ареал становлять говірки Старовижівщини, Ковельщини, Камінь-Каширщини та Маневиччини [188, з. к. 76 а–б].

Г. Аркушин, вивчивши мисливську лексику української та білоруської частини західнополіського говору, на підставі 167 лексичних карт подав таке членування: центральний, північний і північно-східний, східний, південний, південно-західний і південно-східний, прибузький (у складі західного ареалу), а також дрібніші утворення – присвітязькі, любомльсько-шацькі говірки [3, з. кк. 1–11]. Північна частина об'єднує берестейсько-пінські з північними волинсько-поліськими говірками [3, з. к. 8]. Зведена карта № 3

демонструє, що межа між північними та південними говірками ВП проходить приблизно по умовній лінії: північніше м. Любомля – м. Ковель – м. Луцьк – м. Березне [3, з. к. 3]. Ядро досліджуваного ареалу, виокремлене пучком із 10 ізолекс, становлять центральні райони Волинської області [3, з. к. 4]. У наступному «Атласі західнополіських фаунономенів» Г. Аркушина збережено ту ж, що й у попередньому виданні, мережу населених пунктів та на підставі 135 лексичних карт, де відображені межі поширення західнополіських фаунономенів, виділено 6 говіркових груп, які співпадають із поділом, зробленим в «Атласі мисливської лексики Західного Полісся» [2, з. кк. 1–7]. Лінія розмежування північних і південних говірок пропорційно ділить досліджений регіон навпіл [2, з. к. 4]. Шість ізоглос, що виокремлюють центральну групу, сягають північних районів Волинської обл. і частково охоплюють Сарненщину та Костопільщину на Рівненщині [2, з. к. 3].

Скартографувавши назви комах із території ВП та кількох прилеглих н. пп. Берестейщини, Пінщини та Північного Підляшшя, на основі 51 лексичної карти Л. Чирук провела таке внутрішнє членування діалекту: південна, східна, центральна, північно-західна, північно-східна, південно-східна, прибузька частини та дрібніші утворення: надсвітязькі, любомльсько-шацькі, камінькаширські говірки [217, з. кк. 1–10]. Ядро окреслюють ізоглоси, що охоплюють таку ж територію, як і в «Атласі західнополіських фаунономенів» Г. Аркушина, пор. [2, з. к. 3] та [217, з. к. 3].

О. Нестерчук проаналізувала антропонімію частини ВП, де проходить межа між західно- та середньополіськими говірками. На основі 43 карт у перехідному ареалі виокремлено центральну частину волинсько-поліських говірок, південну, західну, північно-західну, східну й північно-східну [179, з. кк. 1–7].

Р. Зінчук уперше репрезентує ареальне варіювання відмінкових форм у говірках Західного Полісся. Узявши за основу словозмінну специфіку регіону, на основі 53 карт авторка здійснює поділ на 5 груп: східна, південна, північно-східна, південно-західна, а також виокремлює менші ареали: надсвітязький,

ратнівсько-старовижівський [111, з. кк. 1–7]. На карті № 3 продемонстровано пучок із 6 ізоморф, що ділить досліджені говірки на північно-західні та південно-східні [111, з. к. 3]. Центральної групи говірок не визначено.

Єдиний атлас, у якому розглянуто діалектні матеріали з території волинсько-поліських говірок на всіх мовних рівнях, зокрема й фонетичному, – Атлас української мови (II том) [19]. Атомарні карти дають змогу візуально відокремити межі побутування того чи того діалектного явища. Наприклад, на карті № 28, де скартографовано рефлекси *e в наголошеному закритому складі (*шість, сім*), чітко можна простежити поділ на східну та західну зони (такі межі відтворені на картах № 35, № 41. Карта № 31 ілюструє рефлекси *e в ненаголошеному закритому складі (*попіл, камінь*), на ній теж виділені центральна, північна та південна групи (розмежування південь–північ демонструють карти № 40, № 51).

Проаналізувавши 7 атласів із досліджуваної території, Р. Омельковець висновувала, що всі названі ареали можна згрупувати на такі: а) діалектні зони, що приблизно однаково виділені багатьма дослідниками; б) ареали, що об'єднують кілька мікрозон, на які вказують окремі автори; в) мікрозони, зафіксовані поодинокі [187, с. 73].

Отже, у згаданих дослідженнях автори виділяють від 5 до 9 говіркових груп, зокрема в усіх атласах виокремлено з різними варіаціями центральні, північні, східні та західні ареали (усе це переважно на лексичному рівні). На жаль, тут не враховано фонетичний рівень, особливо вокалізм, який часто визначальний для членування діалектної території.

4.2. Членування волинсько-поліського ареалу на основі фонетичного рівня

О. Євтушок стверджував, що «лінгвогеографічне вивчення західнополіського діалектного континууму допомагає вирішити ряд актуальних проблем. Головними з них є дослідження зовнішніх кордонів говору, його внутрішньої диференціації, визначення місця досліджуваних говірок у системі загальноукраїнського діалектного макроареалу» [84, с. 7]. Волинсько-поліські

говірки, як уже було зазначено вище, ґрунтовно вивчені та диференційовані на лексичному та морфологічному мовних рівнях.

Ще К. Михальчук під час укладання першої карти говорів української мови наголошував на важливості протиставлення саме на фонетичному рівні [157, с. 469]. Як уже було згадано вище, 46 % «Програми для визначення особливостей місцевих народних говорів в Південній Росії» спрямовані на описування явищ вокалізму та консонантизму [157, с. 527–536]. Говірки ВП досі не диференційовані на фонетичному рівні. На підставі досліджених звукових явищ у названому регіоні виокремлено вісім діалектних ареалів.

Ізофони, що відтворюють межі поширення рефлексу [i] < *o в слові *батіг* (к. 2), реалізації губного [ф] (к. 2), рефлексії ненаголошеного *ě > [и] та ствердіння передньоязикових перед цими континуантами (кк. 10, 30), функціонування звукосполюки [хв] на місці [ф] у слові *фартух* (к. 22) та задньоязикового [г] (к. 47), відмежовують волинсько-поліські говірки від волинських південно-західного наріччя (див. з. к. 1), що дозволяє засвідчити наявність перехідної зони між волинсько-поліськими та волинськими говірками приблизно по лінії с. Турійськ – м. Рожище – на північ від м. Рівне та виокремити *південну діалектну групу* ВП. Майже ідентичну межу визначили Р. Омельковець [188, з. к. 716], Г. Аркушин [3, з. к. 1], Л. Чирук [217, з. к. 1]. Південніше ця лінія проходить на картах Г. Аркушина [2, з. к. 1], північніше – О. Євтушка [84, к. 96–97], Л. Пономар [195, с. 175], Р. Зінчук [111, з. к. 1]; О. Нестерчук (у східній частині ВП) [179, з. к. 5]. Г. Козачук припустила, що в основі названої диференціації лежить ще давній племінний поділ східних слов'ян: на півночі дреговичі, на півдні – волиняни [126, с. 83]. Межу між цими групами дослідниця позначала так: села П'ятидні – Холопичі – Хорохорин – Небожка – Воротнів [126, с. 83].

Найбільшою кількістю ізофон окреслено східний ареал, зокрема межу розрізнення волинсько-поліських говірок від середньополіських: поширення рефлексу [у] на місці *o в наголошених новозакритих складах у займенниках *вун*, *муї* (к. 3), рефлексія наголошеного *ě > [i] (к. 11), ствердіння свистячих [с'],

[ц'] у зворотному постфіксі *-ся* (к. 40) та афrikати [ц'] у кінці основ ім. ч. р. однини перед нульовою флексією в словах *м'іс'ац, конéц* (к. 32), м'якість [л'] перед *i в кінцевій звукосполучі *-ли* (к. 37). Ідентичну межу визначали Г. Аркушин [2, з. к. 2], Р. Зінчук [111, з. к. 2], Л. Чирук [217, з. к. 2], О. Нестерчук [179, з. к. 6]. Найзахідніше, між р. Турія та р. Стохід, проходять ізоглоси на картах О. Євтушка [84, к. 102]; найсхідніше, у межиріччі р. Горині та р. Стиру, в атласах Р. Омельковець [188, з. к. 73а], Г. Аркушина [3, з. к. 2].

У зоні східного ареалу простежено дрібніше утворення – *північно-східну групу* (з. к. 3), на що вказують ізоглоси поширення звука [у] на місці наголошеного *e в закритих складах у слові *ж'інка* (к. 8) та [e]-вияву неакцентованого *ě після губних (к. 14), рефлексії наголошеного *ě > [e] в слові *йїхати* (к. 13), функціонування дієслівних форм з обмеженим уживанням афrikати [ж] на зразок *ход'у, сид'у* (к. 42). Скартографована інформація в атласах О. Євтушка [84, к. 105], Л. Пономар [195, с. 170], Р. Омельковець [188, з. к. 74а–в], Г. Аркушина [2, з. к. 6; 3, з. к. 9], Ю. Громика [75, с. 19], Л. Чирук [217, з. к. 5], Р. Зінчук [111, з. к. 6], О. Нестерчук [179, з. к. 4] підтверджує ареальність цього регіону.

На підставі ствердіння губного [м'] шляхом розвитку додаткової артикуляції [н'] (к. 26), збереження м'якості [л'] перед *i (к. 37), поширення задньоязикового [г] у формі *тн'ит* (к. 47) та голосного [і] на місці наголошеного *e в закритому складі в слові *мед* (к. 6) виокремлено *північно-західну групу говірок*, яку також виділили на основі аналізу будівельної лексики О. Євтушок [84, к. 107], назв одягу Л. Пономар [195, с. 173], лікарських рослин Р. Омельковець [188, з. к. 69а–в], прислівникової лексики Ю. Громик [75, с. 19]. У межах визначеного ареалу Г. Аркушин на матеріалі мисливської лексики та назв птахів і звірів, Л. Чирук – назв комах – виокремили кілька груп говірок: прибузькі [3, з. к. 5], присвітязькі [3, з. к. 6], [2, з. к. 7] або надсвітязькі [217, з. к. 7] та любомльсько-шацькі [3, з. к. 7], [217, з. к. 8]. Р. Омельковець засвідчує, що перехідна зона між північно-західною й західною існує, хоча дуже вузька,

тому доцільніше говорити не про існування перехідної зони як такої, а про між'ядерну дифузію [188, с. 72].

Ізогласи меж поширення зміни [e] > [a] (к. 18), функціонування губного [ф] у слові *фасóл'а* (к. 24) та лексемі *хут'ір* (к. 25) чітко відмежовують говірки **володимирської групи** (див. з. к. 5). Ареальність названого регіону підтверджено скартографованою інформацією в атласах Р. Омельковець [188, з. к. 70а–б], Г. Аркушина [3, з. к. 11], Ю. Громика [75, с. 19], Р. Зінчук [111, з. к. 7].

Функціонування звука [і] в займеннику *в'ін* і голосного [у] у формі *муї* відповідно до наголошеного *o в закритому складі (к. 3), приставного [г] у словах *гулик, гуж, гулиц'а, гукно́* (к. 48), рефлексії [і] < *e в закритому ненаголошеному складі в числівнику *ш'істна́дц'ат'* (к. 10); поширення палатальності губного [в] у слові *дерев'аний* (к. 29), збереження форм дієслів 3 ос. теп. та майб. ч. з кінцевим [т] (к. 39) дозволило виокремити **маневицько-ківерцівські** говірки (з. к. 6). Названа група виділена лише в атласі О. Нестерчук [179, з. к. 2].

Р. Омельковець наголошує, що виокремлення ядер діалектних зон і перехідних мікрозон дуже важливе, оскільки дозволяє уникнути суб'єктивізму, який часто проступає при «гострому» членуванні території, а також виявити порубіжні ефекти, що виникають при взаємодії різних говірок, та окреслити інтегральні й диференційні риси діалектних зон [187, с. 72]. Найменш чітко з-поміж усіх атласів виражено **ядро** говірок ВП на фонетичному рівні. Центральну групу окреслили ізофони ствердіння африкати [ц'] перед рефlekсами *ě в слові *ц'ілува́ти* (к. 31), функціонування пом'якшеного [м'] перед виявами *e у слові *пам'ятáйу* (к. 26), поширення задньоязикового [к] у формі *кн'ит* (к. 47). На лексичному рівні групу визначали Г. Аркушин [2, з. к. 3; 11, з. к. 4], Р. Омельковець [188, з. к. 76а–б], Л. Чирук [217, з. к. 3].

Протиставлення «північ : південь» в аналізованому ареалі продемонстроване на зведеній карті № 9. Його утворюють ізофони рефлексії ненаголошеного *ě > [и] після губних у слові *в'ідрó* (к. 14), поширення зміни [e] > [a] (к. 18), ствердіння [р'] перед рефlekсами наголошеного *ě (к. 33).

Подібну опозицію на основі лексичного матеріалу виділив Г. Аркушин [3, з. к. 3], [2, з. к. 4]. Г. Козачук із цього приводу зазначала: «Сучасна територія Волині за географічним положенням поділяється на дві частини: північну, покриту лісами, та південну, розташовану на відрогах Волинсько-Подільської височини. Очевидно, ці та й інші фактори вплинули на формування мовної системи регіону» [126, с. 83].

Лише ізофони, що окреслюють межі поширення зміни наголошеного [’а] > [’е] після м’яких приголосних (к. 20), реалізацію протетичного [г] (к. 49), поширення зміни наголошеного [и] > [е] (к. 19) засвідчують протиставлення «північний захід : південний схід» (див. з. к. 8). Така опозиція ареально простежена лише на зведеній карті «Атласу словозміни іменників у західнополіських говірках» Р. Зінчук [111, з. к. 153], на якій ізоморфи відображають функціонування закінчення *-e* в Р. в. одн. іменника *кон’е* [111, к. 23], Н. в. одн. субстантивів давнього консонантного типу на **-t-* у слові *тил’е* [111, к. 30], Н. в. мн. ім. ч. р. з кінцевим задньоязиковим приголосним основи в слові *рушник’е* [111, к. 35], О. в. мн. іменника *грабл’еми* [111, к. 516], М. в. мн. іменників колишніх **-jǝ-* основ у слові *на з’ат’ех* ‘на зятях’ [111, к. 52].

Висновки до 4 розділу

Отже, на основі аналізу особливостей вокалізму та консонантизму волинсько-поліських говірок виділено сім говіркових груп: південну, східну, північно-східну, північно-західну, володимирську, маневицько-ківерцівську та центральну. У дослідженому регіоні найвідчутніше протиставлення «захід : схід». На фонетичному рівні не виокремлено говірки західної, південно-східної та північної частин. Найближчим до фонетичного рівня виявився поділ, запропонований Г. Аркушиним в «Атласі західнополіських фаунономенів».

Основні положення четвертого розділу викладено у двох публікаціях:

1. Дружук І. Фонокарта як спосіб фіксації діалектного матеріалу: технології та можливості. *Україністика: нові імена в науці* : зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. студентів і молодих науковців. Бахмут, 2016. С. 63–67.

2. Дружук І. До питання про внутрішній поділ західнополіського діалекту. *Методичні студії*. Вінниця, 2015. Вип. 4. С. 195–211.

ВИСНОВКИ

Основні відмінності між говорами української мови зафіксовані у фонетичній системі, оскільки саме вони визначають загальний характер діалектів та протиставляють їх між собою.

Уже перші діалектологічні розвідки (О. Шафонського, М. Максимовича, Я. Головацького, О. Потебні, О. Соболевського, М. Дурново, М. Соколова, Д. Ушакова, А. Кримського, І. Зілинського) містять відомості про звукові явища, на підставі яких і здійснено поділ української мовної території.

Найкраще досліджений фонетичний рівень говорів південно-західного наріччя. Звукові особливості волинських говірок вивчали П. Гладкий та Л. Рак; волинських, наддністрянських і надсянських – Г. Шило, І. Верхратський, закарпатських – І. Панькевич, лемківських – І. Верхратський, П. Чучка, П. Лизанець, С. Бевзенко; гуцульських – Б. Кобилянський, К. Герман, О. Вінтоняк; буковинських – К. Герман, М. Леонова, К. Чорней, покутських – А. Залеський, К. Герман та Г. Горюк; бойківських – Я. Рудницький, подільських – О. Мельничук. Систему голосних південно-західних говорів описав А. Залеський.

Грунтовно схарактеризований фонетичний рівень південно-східного наріччя. Середньонадніпрянські говірки проаналізували А. Могила, П. Лисенко, Г. Мартинова, зокрема полтавські – П. Бузук, І. Варченко, В. Ващенко, Л. Прокопова, степові – Й. Дзендзелівський, С. Самійленко, Л. Терешко, В. Пачева, Л. Фроляк, східнослобожанські – К. Глуховцева.

Найчастіше об'єктом зацікавлення діалектологів була система голосних північного наріччя. В. Ганцов, О. Курило, А. Залеський, Т. Назарова, Ф. Жилко, К. Герман, Г. Півторак, Г. Шило, О. Біла та ін. вивчали еволюцію *o, *e, *ě в північній та південній діалектній зонах та описали специфіку розвитку дифтонгів; І. Галюн систематизував відомості про артикуляційно-акустичні особливості голосних неоднорідного звучання та проаналізував підходи до їхнього аналізу; В. Мойсієнко, з'ясовуючи походження відповідників *o, *e, *ě,

залучив осцилограмний аналіз; В. Брахнов, О. Іщенко досліджували акустичну природу двозвуків за допомогою інструментів експериментальної фонетики.

Інші звукові особливості середньополіського говору описали П. Гладкий, В. Брахнов, Т. Назарова, М. Ткачук. Г. Гримашевич. Фонетичні явища східнополіського діалекту вивчали Ю. Виноградський, Ф. Жилко, Г. Їжакевич, П. Лисенко, Д. Марєєв, Т. Видайчук, Д. Гаудіо, І. Симоненко, Т. Назарова, З. Ніколаєнко.

Системно проаналізований звуковий рівень лише двох частин Західного Полісся: підляська група схарактеризована в працях Ф. Чижевського, І. Ігнатюка, М. Лесіва, М. Кондратюка, М. Борцюх, М. Койдера, М. Рощенка; берестейсько-пінська – Ф. Климчука, О. Скопненка, Н. Войтовича, І. Бехцера.

Фонетика ядра західнополіського діалекту досі системно не була вивчена. Деякі звукові явища із зазначеної території описані в етнографічній розвідці В. Камінського, дескриптивних працях Ф. Жилка, С. Бевзенка, І. Матвіяса, регіональному посібнику Г. Аркушина. Ю. Грицевич виокремив звукові особливості досліджуваного ареалу, зафіксовані у фольклорних текстах. Т. Назарова проаналізувала склад голосних фонем волинсько-поліських говірок. Докладно схарактеризована звукова система окремих регіонів і говірок із зазначеного ареалу, зокрема Д. Абрамович вивчив специфіку говірки с. Куснище на Любомльщині, В. Покальчук – надсарнські говірки на Локачівщині та Рожищенщині, Г. Аркушин – деякі риси говірок володимирського та прибузького ареалів, Л. Барановська – говірку селища Луків на Турійщині, А. Яворський – згоранську говірку на матеріалі романів В. Лиса, С. Толстая – говірку с. Річиця на Ратнівщині. У східному ареалі ВП докладно проаналізував говірку с. Липне на Ківерцівщині Ю. Громик, говірку с. Погулянка на Маневиччині – Н. Книш, дві говірки, що співіснують у с. Русино-Берестечко на Демидівщині, – Г. Аркушин.

Окрім безпосереднього вивчення звукового рівня волинсько-поліських говірок, фонетичну специфіку місцевих займенників і відмінювання іменників дослідила Р. Зінчук, варіантів іменникових суфіксів – Г. Аркушин, модифікацій

у структурі прислівників – Ю. Громик. Фонетичні варіанти власних імен узагальнені в розвідках Г. Аркушина, О. Нестерчук, прізвиськ – Н. Шульської.

Система голосних говірок ВП, як і решти північних говорів, залежить від наголосу. Ненаголошений вокалізм налічує шість фонем: [i], [и], [e], [a], [o], [y]. Більшу частотність мають голосні [y] < *o, [и] < *e, *ě. Наголошена система вокалів ядра ВП теж шестифонемна: [i], [и], [e], [a], [o], [y]. У перехідній зоні до середньополіської кількість фонем може сягати восьми. Для акцентованого вокалізму ядра ВП характерне збільшення навантаженості голосного [и] < *o, *e, *ě.

Типові вияви наголошеного *o в новозакритих складах після передньоязикових – [и], після губних, шиплячих, задньоязикових – [i]; *e, *ě – [i], рідше – [и], *e > [’a]. У перехідній до середньополіських говірок зоні *o > [y], [e], [yo], *e > [y], [o], [e], [ie], [iu] також зафіксовано форми, що демонструють розпад двозвуків. Акцентований *ě > [e], [ie], [iu]. У відкритих наголошених складах *o, *e збережено.

У неакцентованих закритих і відкритих складах *o, *e теж реалізовані звуками [o] та [e], але [o] < *o посилює лабіалізацію до голосного [y], а [e] < *e підвищує артикуляцію до [и]. У слабкій позиції типовий рефлекс *ě – монофтонг [и], у східному ареалі – [e]; *e > [’a], рідше голосні [e] (у кількох говірках північно-східного ареалу), [и] (у східній частині), [i] (у східній, центральній та південній частинах).

На території ядра ВП дифтонги не зафіксовані. На основі опрацьованої літератури, у якій проаналізовані матеріали писемних пам’яток із досліджуваного регіону, узагальнено: відсутність двозвуків у говірках центральної частини ВП пов’язана з тим, що вони від XIII ст., тобто на початках еволюції *o > i, пережили спільні з південно-західними говорами процеси. Таке припущення підтвердили два не пов’язаних досі спостереження В. Мойсієнка: у покрайніх записах на Євангелії кінця XVI–початку XVII ст. (локалізація – Західне Полісся, Ратнівщина) помітна тенденція до написання у (коли в інших поліських писемних пам’ятках зафіксовано цілковите переважання графеми o

відповідно до *o), таке ж написання графеми у засвідчено з XIII ст. і воно стає частотнішим у пам'ятках із півдня України, датованих XIV–XV ст. Однакове позначення певного звука на місці *o в текстах з території південно-західного наріччя й західнополіського говору підштовхує до думки про ідентичне звукове вираження *o, очевидно, спричинене спільними процесами розвитку *o > i.

Інструментально-експериментальні дослідження засвідчили, що записані в перехідних від волинсько- до середньополіських говірок відповідники *e, *ě – [ie], [iɛ] – звуки висхідної неоднорідної артикуляції, а не власне дифтонги, де перший [i]-компонент менш відчутний, екскурсія якого зливається з рекурсією попереднього м'якого приголосного. Найяскравіше виражено двокомпонентність виявів *ě. Зафіксовано не засвідчений АУМ у цьому регіоні [iɛ]-відповідник *ě. Спостережено, що звуки знеоднорідненої артикуляції після вібранта [p'] у лексемі *xp'in* навіть у монофтонгічному вираженні вирізняються неоднорідністю звучання, яке створює акустичне враження подвоєного голосного.

Типовий вияв *o у волинсько-поліському ареалі – звук [y].

Рефлексація сполучень голосних із плавними сонантами в говірках ВП у наголошеній позиції не виявляє відмінностей від літературної мови. У ненаголошених складах для цієї зони характерний розвиток закономірних структур [ри], [ли].

Збереження *i не однаковою мірою репрезентоване на всій території ВП і залежить від якості попереднього приголосного: найширший ареал охоплює відтворення *i після губних. В окраїнних регіонах *i та *y злилися в одному голосному – [i]. Звукосполуки *gy, *ky, *xy реалізовано як g'i, k'i, x'i.

Для волинсько-поліських говірок характерне посилення лабіалізації ненаголошеного [o] > [y] незалежно від якості голосного в наступному складі, явище властиве з різною інтенсивністю всьому ареалу ВП; підвищення та звуження артикуляції ненаголошеного [e] > [i] (а в окраїнних говірках неакцентованій [e] після губних, задньоязикових і рідше передньоязикових переходить в [i]); зміна [o] > [a], яка не залежить від акцентуації та якості

голосного в постпозиції (проте найчастіше виявлена в слабкій позиції перед наступним наголошеним [а]); перехід неакцентованого [е] > [о] після м'яких передньоязикових перед наступним твердим консонантом; зміна ненаголошеного [е] > [а] (любешівському та володимирському ареалам властива така зміна в наголошеній позиції, рідко, можливо за аналогією, у ненаголошеній після губних і передньоязикових, зокрема шиплячих, у кінці слова під наголосом); заступлення наголошеного [и] > [е] не залежне від консонантного оточення; перехід акцентованого [’а] > [’е] після м’яких і шиплячих приголосних. Зміни наголошених [е] > [а], [и] > [е], [’а] > [’е] охоплюють приблизно ідентичну територію – південно-західно-північну.

Система приголосних волинсько-поліських говірок включає 32 фонemi (22 тверді: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /з/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ш/, /ч/, /ж/, /х/, /к/, /г/, /г/; 10 м’яких: /д’/, /т’/, /з’/, /с’/, /ц’/, /з’/, /л’/, /н’/, /р’/, /й/). У говірках північної частини ВП кількість приголосних у системі може коливатися від 29 до 32 фонем, оскільки губний [ф], передньоязикова африката [з], задньоязиковий [г] маловживані, засвідчені здебільшого в іншомовних словах; часом вони зовсім відсутні в говірці та заступлені варіантами [хв], [х], свистячим [з], фарингальним [г] відповідно. Рідко фіксована питома африката [ж], збережена здебільшого в дієслівних формах 1-ої ос. однини теперішнього часу. Частотніше вживання [ф], [г] характерне для говірок південної частини ВП.

Основні відмінності в консонантизмі досліджуваного ареалу пов’язані з частотою вживання м’яких і пом’якшених приголосних, що зумовлено здебільшого рефlekсацією *ě, *e, *e; зміною навантаженості окремих фонем і позиційною реалізацією консонантів.

Перед виявами ненаголошених *ě, *e (у закритому складі) губні та передньоязикові консонанти у волинсько-поліському ареалі, окрім південної частини, стверділи. Губні приголосні внаслідок депалаталізації могли розвинути додаткову артикуляцію [й], [н’]. Зафіксовано обмежене функціонування свистячої африкати [ц’] та вібранта [р’], які в більшості говірок послідовно стверділи.

Губні приголосні перед **i* зберігають історичну м'якість або пом'якшення практично в усьому ареалі ВП, дещо меншу зону охоплює назване явище після передньоязикових консонантів.

У говірках ВП поширені комбінаторні зміни, серед яких домінують форми з асимілятивно-дисимілятивними процесами. Серед скорочень, усічень переважає афереза. Продуктивні у волинсько-поліському ареалі протетичні [г] (південно-східна й центральна частини) та [в] (північно-західна частина).

На основі аналізу фонетичних явищ, зафіксованих у волинсько-поліських говірках, виділено сім говіркових груп: південну, східну, північно-східну, північно-західну, володимирську, маневицько-ківерцівську та центральну.

Перспективи подальших студій зумовлені потребою системного опису фонетичного рівня всього західнополіського говору, що базувався б на наявних ґрунтовних працях із трьох частин цього ареалу та матеріалах польових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- АВІ* – Нестерчук О. Атлас варіантів власних особових імен Волинського Полісся. Луцьк, 2014. 130 с.
- АркI* – Аркушин Г. Складанки-характеристики у західнополіських та суміжних говірках. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1997. Кн. 3. С. 75–81.
- АркII* – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. 2-е вид., перероб., випр. і допов. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2016. 648 с.
- АркIII* – Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 257 с.
- АркIV* – Аркушин Г. Л. Варіанти особових власних імен як джерело діалектологічних досліджень. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2012. № 1. С. 4–6.
- АркV* – Аркушин Г. Л. Слова з початковим *o* в західнополіських говірках. *Матеріали XXXIX наук. конференції проф.-виклад. складу і студентів Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1993. Ч. II. С. 204–205.
- АУМ II* – Атлас української мови. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1988. 521 с.
- ВПП* – Толстая С. Вокализм полесских говоров в общеславянской перспективе. *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. Rozprawy Slawistyczne*. Lublin, 1993. № 6. S. 303–309.
- ВПЗГ* – Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ : Наук. думка, 1973. 156 с.
- ГВП* – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк : Вежа, 2010. 542 с.
- ГГ* – Грицевич Ю. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 192 с.
- ГНО* – Жилко Ф. Т. Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові. *Українська мова в школі*. 1962. № 3. С. 16–22.
- ГП* – Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк : Вежа, 2007. 533 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Київ, 1982–2006.

Т. 1: А – Г. 1982. 632 с.

Т. 2: Д – Копці. 1985. 570 с.

Т. 3: Кора – М. 1989. 550 с.

Т. 4: Н – П. 2004. 654 с.

Т. 5: Р – Т. 2006. 704 с.

Т. 6: У – Я. 2006. 704 с.

КП – Залеський А. М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови. *Мовознавство*. 1970. № 3. С. 39–49.

КПП – Шульська Н. М. Консонантизм поліських прізвищк. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє* : матеріали другої Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів, 16–17 квіт. 2008 р. : у 2 т. Луцьк, 2008. Т. 1. С. 316–317.

НБ – Громик Ю. «Наша байка зусьом начча» : поліська говірка с. Липне. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. 288 с.

НГ – Покальчук В. Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наукові записки Луцького педагогічного інституту: Серія історико-філологічна*. Луцьк, 1956. Т. 4. вип. 2. С. 81–100.

НОВ – Назарова Т. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров. *Полесье*. М., 1968. С. 67–98.

ОП – Каминский В. А. Отчетъ В. А. Каминскаго о поѣздкѣ въ Волинское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ лѣтом 1910 года. *Справоздание АН*. 1911. С. 67–94.

ПД – Шило Г. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 62–70.

ПЗГ – Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 252 с.

PI – Зінчук Р. С. Рефлекси давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9, ч. 2. С. 58–70.

PII – Книш Н. Рефлекси етимологічних [o], [e] у говірці села Погулянка Маневицького району Волинської області. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*. Луцьк, 2010. С. 57–59.

SUG – Скарби українських говорів : тексти про борщ. Львів, 2019. 320 с.

SUM – Словник української мови: [в 11 т.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980.

UI – Назарова Т. В. К проблеме украинского икавизма. *Вопросы языкознания*. 1971. № 2. С. 39–52.

MSJP – Mały słownik języka polskiego. red. E. Sobol. Warszawa, 1999. 1181 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович Д. Село Коснище, Владимиръ-Волинскаго уѣзда, Волинской губ. (Въ 5-ти верстахъ отъ мѣст. Любомля). *Живая старина*. 1898. Т. 8, В. II. С. 184–202; В. III–IV. С. 385–386.
2. Аркушин Г. Атлас західнополіських фаунономів. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 322 с.
3. Аркушин Г. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. 430 с.
4. Аркушин Г. Л. Буковинсько-західнополіські паралелі в системі вокалізму. *Українська мова на Буковині* : матеріали Всеукр. наук. конф., присвяч. 160-річчю від дня народж. Юрія Федьковича, 13–15 жовт. 1994 р. Чернівці, 1994. С. 19–21.
5. Аркушин Г. Л. Варіанти особових власних імен як джерело діалектологічних досліджень. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки* / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2012. № 1. С. 4–6.
6. Аркушин Г. Л. Дві говірки с. Русино-Берестечко. *Діалекти в синхронії та діахронії*. Київ, 2018. Кн. 3. С. 6–15.
7. Аркушин Г. Л. Деякі особливості вокалізму прибузьких говірок. *Матеріали XI наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Волинського державного університету*. Луцьк, 1994. Ч. 1. С. 17–19.
8. Аркушин Г. Л. Деякі особливості володимир-волинських говірок. *Минуле і сучасне Волині* : тези доп. та повідомлень II-ої Волин. іст.-краєзнав. конф., 26–28 трав. 1988 р. Луцьк, 1988. Ч. 2. С. 184–187.
9. Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 257 с.
10. Аркушин Г. Л. Іменний словотвір західнополіського говору : монографія. Луцьк : Вежа, 2004. 764 с.
11. Аркушин Г. Л. Межі західнополіського діалекту. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у*

загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах : зб. наук. пр. Луцьк, 2007. Вип 4. С. 9–28.

12. Аркушин Г. Про статус підляських говірок (межиріччя Володавки і Нареві). *Українці Холмищини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* : зб. наук. пр. Луцьк, 2008. С. 513–520.

13. Аркушин Г. Л. Про чергування та заміну приголосних у процесі словотворення іменників і прикметників (на матеріалі західнополіських говірок). *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego: Tom prac ofiarowany Prof. Michałowi Kondratiukowi*. Białystok, 2006. S. 55–59.

14. Аркушин Г. Силенська гуторка. Луцьк : Вежа, 1996. 168 с.

15. Аркушин Г. Складанки-характеристики у західнополіських та суміжних говірках. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1997. Кн. 3. С. 75–81.

16. Аркушин Г. Л. Слова з початковим *o* в західнополіських говірках. *Матеріали XXXIX наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1993. Ч. 2. С. 204–205.

17. Аркушин Г. Л. Фонетичні варіанти іменникових суфіксів у західнополіських говірках. *Z dialektologii słowiańskiej. Rozprawy Slawistyczne*. Lublin, 2002. 19. С.109–118.

18. Атлас української мови. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1984. 520 с.

19. Атлас української мови. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1988. 521 с.

20. Атлас української мови. Т. 3. Київ : Наук. думка, 2001. 272 с.

21. Бандрівський Д. Г. Говірки Підбузького району Львівської області. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 101 с.

22. Бандрівський Д. Г. Деякі особливості говірок лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині. *Діалектологічний бюлетень*. 1961. Вип. 8. С. 83–106.

23. Барановська Л. І. Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області. *Збірник студентської наукових праць Київського державного педагогічного інституту*. Київ, 1955. Вип. 1. С. 59–75.
24. Бевзенко С. П. До походження флексії *-e* в іменниках типу *зілля* в південно-західних діалектах. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 188–194.
25. Бевзенко С. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. 415 с.
26. Бевзенко С. П. Лабіалізоване *ы* в говорах Закарпаття. *Наукові записки Ужгородського університету*. Львів, 1955. Т. 14. С. 161–167.
27. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища шк., 1980. 247 с.
28. Бехцер І. Параўняльная характарыстыка фанетыкі тараканскіх гаворак Драгічынскага і Маларыцкага раёнаў Брэсцкай вобласці. *Полісся: мова, культура, історія*. Київ, 1996. С. 72–77.
29. Біла О. Фонетичні проблеми північноукраїнських говірок у зв'язку з суперсегментними характеристиками. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 144–151.
30. Борцюх М. Фонетичні та граматичні особливості української говірки села Вербиця біля Томашова-Любельського. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки: Філологічні науки / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2000. С. 74–80.
31. Брахнов В. До акустичної характеристики північно-українських дифтонгів. *Питання експериментальної фонетики*. Київ, 1963. Вип. 1. С. 41–63.
32. Брахнов В. М. Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1951. Вип. 3. С. 18–34.
33. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1929. Кн. 2. С. 159–197.

34. Варченко І. О. Звуки *и* – *і* в західних говірках Полтавщини. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1955. Вип. 4. С. 15–30.
35. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність (Фонетичні риси протягом трьох століть). Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 252 с.
36. Варченко І. О. Особливості західнополтавських говірок щодо рефлексії давнього *ъ* у сильній позиції. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1956. Вип. 6. С. 58–70.
37. Варченко И. А. Фонетические особенности говоров западной Полтавщины в сравнительно-историческом освещении : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Харьков, 1955. 12 с.
38. Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків, 1957. 538 с.
39. Верхратський І. Говір батюків. *Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1912. Т. 15. 308 с.
40. Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. 489 с.
41. Верхратський І. Про говір долівський. *Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35/36. С. 1–127.
42. Верхратський І. Говір замішанців. *Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Львів, 1894. Т. 3. С. 153–210.
43. Видайчук Т. Л. Фонетичні особливості східнополіського говору північного наріччя української мови (на матеріалі етнографічної спадщини Бориса Грінченка). *Studia philologica*. Київ, 2017. Вип. 8. С. 11–16.
44. Виноградський Ю. До діалектології Задесенія. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 175–245.
45. Вінтоняк О. В. Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Баня-Березів Косівського району : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2011. 19 с.
46. Войтович Н. Т. Ненаголошений вокалізм брестсько-пінських говірок. *XII Республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей*. Київ, 1965. С. 15–23.

47. Галюн І. Як досліджувано українські дифтонги. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1926. Кн. 9. С. 12–39.
48. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (Присвячується пам'яті акад. О. О. Шахматова). *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1924. Кн. 4. С. 80–144.
49. Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1923. Кн. 2/3. С. 116–144.
50. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. Фонетика, фонологія. Чернівці, 1995. 410 с.
51. Герман К. Ф., Горюк Г. Д. Особливості звукової системи говірки села Виженка Чернівецької області. *Проблеми історії та культури української мови*. Чернівці, 1993. С. 57–67.
52. Герман К. Ф. Континуація праслов'янських голосних у діалектах української мови. *Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія*. Чернівці, 2000. Вип. 87. С. 94–100.
53. Герман К. Ф. Система ударного вокалізма гуцульських говорів українського язика на території Черновицкой области. *Совещание по «Общеславянскому лингвистическому атласу»* : тез. докл. М., 1972. С. 58–60.
54. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспектах. Чернівці, 1995. 392 с.
55. Гладкий П. Говірка села Блиставиці Гостомського району на Київщині. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 93–143.
56. Гладкий П. Говірки села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи (кол. Житомирського повіту). *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1929. Кн. 2. С. 109–198.
57. Глуховцева К. Динаміка українських східнословобожанських говірок : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 592 с.

58. Глуховцева К. Фонематичні та фонетичні особливості східнословобожанських говірок. *Діалектологічні студії*. Львів, 2005. Вип. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. С. 59–75.
59. Гнатюк М. В. Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні особливості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2021. 20 с.
60. Головацкий Я. Историческій очеркъ основанія галицко-русской матиці и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвѣщенія. Львовъ, 1850. 256 с.
61. Гримашевич Г. Діалектні тексти середньополіських говірок як джерело збереження фонетичних особливостей. *Філологічний часопис* : науковий журнал. Умань, 2019. Вип. 1 (14). С. 12–20.
62. Гримашевич Г. Фонетичні особливості говірки села Черевки Овруцького району Житомирської області. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2022. № 56. С. 43–46.
63. Гринчишин Д. Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці с. Потік Рогатинського району Івано-Франківської області. *Діалектологічні студії*. Львів, 2005. Вип. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. С. 29–39.
64. Грицевич Ю. В. Відображення позиційної реалізації голосного [’а] в текстах західнополіського фольклору. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2016. № 1 (34). С. 43–51.
65. Грицевич Ю. Дифтонгічні рефлексии *о в західнополіських фольклорних текстах. *Мовознавство*. 2017. № 3. С. 75–80.
66. Грицевич Ю. Діалектний компонент у фольклорних текстах із Західного Полісся : монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 192 с.
67. Грицевич Ю. В. Фонетичні явища волинськополіських говірок у збірнику фольклорних записів О. Кондратович «Весілля на Поліссі». *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах*

СНД матеріали XV Міжнар. наук.-практ.інтернет-конф., 29–30 верес. 2013 р. : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 141–143.

68. Гриценко П. Ареальне варіювання лексики. Київ : Наук. думка, 1990. 269 с.

69. Гриценко П. До питання про ареальний аспект дослідження лексико-семантичної системи. *Фонетична, морфологічна і лексична системи українських говорів* : зб. ст. / відп. ред. І. Г. Матвіяс. Київ, 1983. С. 163–167.

70. Громик Ю. В. Деякі нерегулярні звукові модифікації у структурі західнополіських прислівників. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки*. Луцьк, 1999. № 15. С. 28–31.

71. Громик Ю. Західне Полісся як лінгвальний феномен. *Мова як фактор захавання національної ідентичності: беларуска-українські кантэкст* : матеріялы навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 2017. С. 32–38.

72. Громик Ю. «Наша байка зусьом начча» : поліська говірка с. Липне. Луцьк : Вежа-Друк, 2023. 288 с.

73. Громик Ю. В. Особливості консонантизму волинсько-поліських говірок у записах місцевого фольклору. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Філологічні науки*. Луцьк, 2007. № 9. С. 7–9.

74. Громик Ю. В. Позиційна реалізація голосних у поліській говірці с. Липне. *Мова та література у полікультурному просторі* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Львів, 13–14 лют. 2015 р. Львів, 2015. С.62–64.

75. Громик Ю. В. Прислівники відзайменникового походження у західнополіських говірках української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 17 с.

76. Громик Ю. В. Рефлексація давніх голосних у поліській говірці с. Липне. *Молодий вчений*. 2015. Вип. 2 (5). С. 74–77.

77. Громик Ю. В. Система консонантизму в поліській говірці с. Липне. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. Хмельницький, 2015. Вип. 8. С. 29–33.

78. Громик Ю., Яворський А. Поліські діалекти в сучасній художній літературі. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 304 с.
79. Гаудіо Д. С. Короткий опис діалектних особливостей с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології*. Київ, 2017. С. 96–105.
80. Данилюк Н. Діалектні явища у фольклорних записах Оскара Кольберга. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2007. Вип. 4 : Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах. С. 289–295.
81. Данилюк Н. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 511 с.
82. Дзендзелівський Й. Українські говори Нижнього Подністров'я : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Одеса, 1951. 379 с.
83. Дурново М. М. Соколовъ М. М., Ушаковъ Д. М. Опытъ діалектологической карты русскаго языка в Европѣ съ приложениемъ очерка русской діалектологии. М., 1915. 132 с.
84. Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. Рівне : Держ. ред.-видавн. підприємство, 1993. 134 с.
85. Жилко Ф. Т. Голосні неоднорідного творення («дифтонги») в українській мові. *Українська мова в школі*. 1962. № 3. С. 16–23.
86. Жилко Ф. Т. Дифтонги в чернігівських говорах. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1956. Вип. 4. С. 71–88.
87. Жилко Ф. Т. Діалектні відмінності голосних фонем української мови. *Українська мова в школі*. 1960. № 4. С. 18–27.
88. Жилко Ф. Т. Діалектні відмінності приголосних фонем української мови. *Українська мова в школі*. 1961. № 4. С. 23–32.

89. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Рад. шк., 1966. 315 с.
90. Жилко Ф. Т. Питання фонологічного аспекту в українській діалектології. *Діалектологічний бюлетень*. 1961. Вип. 8. С. 3–18.
91. Жилко Ф. Т. Сучасні зміни в говірках Козелецького й Остерського районів Чернігівської області. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1950. Вип. 2. С. 14–30.
92. Жилко Ф. Т. Фонологічні особливості вокалізму українських діалектів. *Українська діалектологія та ономастика*. Київ, 1964. С. 3–13.
93. Жовтобрюх М. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. 366 с.
94. Закревська Я. В. Епентетичні звуки в українських говорах. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1962. Т. 5. С. 62–69.
95. Закревська Я. В. Явища протези в західних говорах української мови. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1961. Т. 4. С. 66–73.
96. Залесский А. Н. Палатальные шипящие в говорах украинского языка. *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: тез. докл. М., 1973*. С. 26–30.
97. Залесский А. Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. М., 1985. С. 152–176.
98. Залесский А. Н. Фонетическая интерпретация отдельных явлений вокализма юго-западных говоров украинского языка. *Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу*. М., 1967. С. 53–74.
99. Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ : Наук. думка, 1973. 156 с.
100. Залеський А. М. Деякі явища вокалізму покутських говірок з погляду фонології. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 67–78.

101. Залеський А. М. З історії українського вокалізму. *Мовознавство*. 1968. № 5. С. 25–34.
102. Залеський А. Змінне подовження голосних в українській мові. *Мовознавство*. 1988. № 2. С. 59–64.
103. Залеський А. М. Континуанти праслов'янських *ę* та *a* (після м'яких приголосних) у говорах української мови. *Мовознавство*. 1970. № 3. С. 39–49.
104. Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 48–58.
105. Залеський А. М. Про конвергенцію давніх **ы*, **і* в південно-західних говорах української мови. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1973. С. 34–51.
106. Залеський А. М. Розрізнення [а] – [е] після середньоязикового [й] в південно-західних говорах української мови. *Мовознавство*. 1978. № 4. С. 48–56.
107. Залеський А. М. Фонетична інтерпретація наслідків перезвуку *a–y* в говорах української мови. *Мовознавчі студії*. Київ, 1969. С. 194–205.
108. Залеський А. Частка *ся* у південно-західних говорах української мови. *Українська діалектна морфологія*. Київ, 1969. С. 94–109.
109. Залеський А. М. Як треба вимовляти шиплячі звуки?. *Рідне слово*. Київ, 1974. С. 38–45.
110. Зілинський І. Карта говорів української мови. Варшава, 1933. 20 с.
111. Зінчук Р. С. Атлас словозміни іменників у західнополіських говірках. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 164 с.
112. Зінчук Р. С. Рефлекси давніх голосних у системі словозміни іменників західнополіських і суміжних говірок. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького національного університету* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2013. Вип. 9, ч. 2. С. 58–70.
113. Зінчук Р. С. Фонетичні та морфологічні особливості займенників у західнополіських і суміжних говірках (на матеріалі записів місцевого фольклору). *Народна творчість українців у просторі і часі* : матеріали міжнар.

наук. конф. в рамках VI Міжнар. фестивалю укр. фольклору «Берегиня». Луцьк, 2010. С. 283–295.

114. Зянько І. І. Важнейшыя асаблівасці фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці. *Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР*. Мінск, 1957. Вып 3. С. 108–152.

115. Ігнатюк І. Українські говірки Південного Підляшшя. Люблін : Episteme, 2013. 108 с.

116. Іщенко О. Дифтонги в північноукраїнських діалектах (за даними інтонографування). *Волинь–Житомиричина*. 2010. № 22 (2). С. 89–100.

117. Іщенко О. Інвентар звуків у діалектах: до проблеми витоків української мови. *Український глотогенез* : матеріали Міжнар. наук. конф. Житомир, 2015. Вип. 1. С. 92–116.

118. Їжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського району, Київської області. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1950. Вип. 2. С. 31–46.

119. Каминский В. А. Отчетъ В. А. Каминскаго о поѣздкѣ въ Волинское Полѣсье для изученія народныхъ говоровъ лѣтом 1910 года. *Справоздание АН*. 1911. С. 67–94.

120. Климчук Ф. Д. О полесско-карпатском типе рефлексации $e, ь > a$. *Симпозиум по проблемам Карпатского языкознания (24–26 апреля 1973 г.)* : тез. докл. и сообщений. М., 1973. С. 27–28.

121. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: Фанетычны нарыс. Мінск : Навука і тэхніка, 1983. 128 с.

122. Книш Н. Рефлекси етимологічних [o], [e] у говірці села Погулянка Маневицького району Волинської області. *Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіські говірки в просторі та часі*. Луцьк, 2010. С. 57–59.

123. Книш Н. Рефлекси ятя в говірці села Погулянка. *Волинь очима науковців: минуле, сучасне, майбутнє* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів (13–14 трав. 2009 року) : у 3-х т. Луцьк, 2009. Т. 3. С. 260–261.

124. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1928. Кн. 1. С. 1–192.
125. Козачук Г. О. Вокалізм надбужько-поліських говірок. *Проблеми сучасної ареології*. Київ, 1994. С. 260–264.
126. Козачук Г. О. Зональний склад західнополіських говірок української мови. *Тези республіканської конференції по атласу історії культури Волинської області*. Луцьк, 1991. С. 83–84.
127. Козачук Г. О. Лексичні ареали волинсько-поліських говірок: на матеріалі сільськогосподарської лексики. *Тези доповідей XIV Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1977. С. 93–94.
128. Койдер М. Фонетичні особливості підляських говірок на основі вокальної системи говірки села Малинники Більського повіту. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки*. Луцьк, 2000. № 6. С. 89–96.
129. Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. М., 1907. 144 с.
130. Курило О. До питання про українські форми з ненаголошеним *a* на місці етимологічного *o* (*багатий, гарячий* та ін.). *Збірник історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1928. № 76, ч. 2. С. 139–149.
131. Курило О. До питання про походження північно-українських рефлексів *-o, -ие, wу, e*. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 155. С. 79–85.
132. Курило О. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1928. Кн. 16. С. 48–72.
133. Курило О. До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків. *Україна*. 1925. Кн. 5. С. 14–37.
134. Курило О. Про незалежну від наголосу зміну *a* по м'яких консонантах та по *j* в українських діалектах. *Збірник історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1929. № 64. С. 75–107.
135. Курило О. Спроба пояснити процес заміни *o, e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. *Збірник історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1928. № 80. С. 87.

136. Курило О. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи на Чернігівщині. *Збірник історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1924. № 21. С. 1–111.
137. Леонова М. Л. Голосні звуки в буковинських говірках. *Матеріали XIX наукової секції Чернівецького університету. Секція філологічних наук* : тези доп. Чернівці, 1963. С. 5–6.
138. Леонова М. Л. До характеристики говірок північних районів Буковини. *Питання історії і діалектології східнослов'янських мов*. Чернівці, 1958. С. 89–104.
139. Лесів М. З історії зацікавлень українською мовою в Польщі у 1960 – 1970 роках. *Język ukraiński: współczesność – historia*. Lublin, 2003. С. 73–80.
140. Лесюк М. Фонетична та граматична архаїка гуцульського говору української мови. *Волинь-Житомирщина* : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. Житомир, 2015. № 26. С. 134–140.
141. Лизанець П. М. Українські південнокарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області. Ужгород : Карпати, 2008. 440 с.
142. Лисенко П. С. Говірка села Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1950. Вип. 2. С. 61–83.
143. Лисенко П. С. Фонетичні особливості правобережної середньої Черкащини. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1962. Вип. 9. С. 45–54.
144. Макович Х. Я. Діалектні риси мови українських рукописних учительних Євангелій XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.02.01. Львів, 2013. 15 с.
145. Максимович М. А. Критико-историческое исследование о русском языке. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1838. 33 с.
146. Максимовичъ М. А. Начатки русской филологии. Кн. 1. Київ, 1848. 211 с.
147. Марєєв Д. А. Атлас східнополіських говірок. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2019. 488 с.

148. Марєєв Д. Із спостережень над динамікою вокалізму в східнополіських говірках. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 81–90.
149. Марєєв Д. Із спостережень над динамікою східнополіського діалекту: фонетика. *Українська мова*. 2017. № 3. С. 101–113.
150. Марєєв Д. Про деякі зміни в говірці с. Пльохів Чернігівської області. *Лінгвістика*. 2020. № 1 (42). С. 40–50.
151. Мартинова Г. Подовження приголосних в ареалі середньонаддніпрянських говірок (у світлі діалектного тексту). *Мовознавчий вісник*. 2018. Вип. 24/25. С. 114–125.
152. Мартинова Г. Про походження середньонаддніпрянського діалекту. *Український глотогенез : матеріали міжнар. наук. конф. Житомир, 2015*. С. 129–143.
153. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія. Черкаси : Тясмин, 2003. 369 с.
154. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наук. думка, 1990. 365 с.
155. Мельничук О. С. Південноподільська говірка села Писарівки (Кодимський район, Одеської області). *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1951. Вип. 3. С. 44–68.
156. Михайленко В. М. Динаміка середньонаддніпрянсько-поліського діалектного суміжжя у світлі ізофон : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 19 с.
157. Михальчук К. П. Нарѣчія, поднарѣчія и говори Южной Россіи въ связи съ нарѣчіями Галичины. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русскій край : матеріали и изслѣдованія*. 1872. Т. 7, вып. 2.
158. Могила А. П. До характеристики середньо-черкаських говірок. Київ, 1958. 64 с.
159. Мойсієнко В. М. Відбиття давніх звукосполук *dj, *zdj у поліських говорах періоду пізнього середньовіччя. *Українська мова*. 2008. № 2. С. 39–43.

160. Мойсієнко В. М. Відбиття перезвуку *e > o* після шиплячих у староукраїнських пам'ятках. *Волинь філологічна: текст і контекст* : зб. наук. пр. Луцьк, 2006. Вип 1 : Творчість Агатангела Кримського у контексті європейської та світової культури. С. 94–101.

161. Мойсієнко В. Відображення фонем */p/* у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. Житомир, 2006. Вип. 26. С. 192–197.

162. Мойсієнко В. Західнополіський діалект: до витоків. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2007. Вип. 4 : Західнополіський діалект у загальноукраїнському і всеслов'янському контекстах. С. 154–167.

163. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя : підручник. Київ : Академія, 2016. 284 с.

164. Мойсієнко В. М. Континуанти давнього **ę* у поліських говорах. *Українська мова*. 2005. № 2. С. 71–88.

165. Мойсієнко В. Північноукраїнське наріччя: окресленість у просторі й часі. *Український глотогенез* : матеріали міжнар. наук.конф. Житомир, 2015. С. 144–165.

166. Мойсієнко В. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 94 с.

167. Мойсієнко В. М. Рефлекси давнього **ě* у актових книгах Житомирського Гродського уряду кінця XVI початку XVII століть. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. праць. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 358–360.

168. Мойсієнко В. Фонетичні особливості поліського наріччя. *Ukrainiskie i Polskie gwary pogranicza*. Lublin ; Łuck, 2001. S. 51–59.

169. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 414 с.

170. Назарова Т. Замінне подовження в українському ареалі на тлі східнослов'янських просодичних перетворень. *Мовознавство*. 1975. № 6. С. 22–32.

171. Назарова Т. В. Звук e^a в говірках нижньої Прип'яті. *Питання експериментальної фонетики*. Київ, 1963. С. 93–101.
172. Назарова Т. Лабіалізовані голосні неоднорідного творення в українських говірках нижньої Прип'яті. *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1963. Вип. 2. С. 67–81.
173. Назарова Т. Некоторые особенности вокализма украинских правобережнополесских говоров. *Полесье*. М., 1968. С. 67–98.
174. Назарова Т. В. Розвиток рефлексів *ѣ, *о, *е в українських говірках. *Мовознавство*. 1972. № 1. С. 13–27.
175. Назарова Т. Фонема u (y) – i в деяких середньополіських говірках. *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1962. Вип. 2. С. 94–119.
176. Назарова Т. В. Аканье в украинских говорах. *Общеславянский лингвистический атлас. 1975.* : материалы и исследования. М., 1977. С. 211–260.
177. Назарова Т. В. К проблеме украинского икавизма. *Вопросы языкознания*. 1971. № 2. С. 39–52.
178. Назарова Т. В. К характеристике украинского волынского-полесского вокализма. *Общеславянский лингвистический атлас. 1970* : материалы и исследования. М., 1972. С. 40–65.
179. Нестерчук О. Атлас варіантів власних особових імен Волинського Полісся. Луцьк, 2014. 130 с.
180. Нестерчук О. Варіанти власних імен у народних піснях Західного Полісся. *Народна творчість українців у просторі та часі* : матеріали міжнар. наук. конф. в рамках VI Міжнар. фестивалю укр. фольклору «Берегиня». Луцьк, 2010. С. 360–367.
181. Нестерчук О. Г. Варіанти імен у західнополіських фразеологізмах. *Яровиця*. Луцьк, 2014. № 3(5). С. 22–23.
182. Нестерчук О. Г. Словотвір варіантів власних особових імен жителів Волинського Полісся : атореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 01. Луцьк, 2014. 20 с.

183. Ніколаєнко З. Г. Деякі особливості системи голосних перехідних говірок від української до білоруської мови. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна*. 1958. № 2. С. 25–32.
184. Ніколаєнко З. Г. Дзекання та цекання в перехідних говірках від української до білоруської. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія філологічна*. 1959. № 4. С. 26–34.
185. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія *г*. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 3–11.
186. Омельковець Р. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 133 с.
187. Омельковець Р. Діалектне членування західнополіського говору (за лексичними атласами Західного Полісся). *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2018. № 9. С. 70–76.
188. Омельковець Р. Номінація лікарських рослин в українському західнополіському говорі. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 302 с.
189. Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. 1. Фонетика. Прага, 1953. 131 с.
190. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. 555 с.
191. Пачева В. М. Українські говірки Запорізького Надазов'я : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2002. 19 с.
192. Півторак Г. П. Занепад зредукованих *ъ, ь* і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов. *Мовознавство*. 1998. № 15. С. 3–13.
193. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: (історико-фонетичний нарис). Київ : Наук. думка, 1988. 277 с.
194. Покальчук В. Ф. Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості. *Наукові записки Луцького педагогічного інституту: Серія історико-філологічна*. Луцьк, 1956. Т. 4, вип. 2. С. 81–100.

195. Пономар Л. Назви одягу Західного Полісся. Київ, 1997. 182 с.
196. Попова Т. В. Вокалізм однієї гуцульської говірки. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1971. С. 79–87.
197. Потебня О. Два изслѣдованія о звукахъ русскаго языка. Воронежъ, 1866. 156 с.
198. Потебня О. Замаѣтки о малорусскомъ нарѣччі. Воронежъ, 1871. 134 с.
199. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області. Київ, 1957. 132 с.
200. Прокопова Л. І. До артикуляційної характеристики так званого полтавського *І. Середньонаддніпрянські говори*. Київ, 1960. 132 с.
201. Рак Л. До характеристики діалектних особливостей мови с. Кодні. *Мовознавство*. 1937. № 11. С. 55–83.
202. Рудницький Я. З фонетики бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7. С. 6–9.
203. Самійленко С. П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1956. Вип. 6. С. 89–97.
204. Симоненко І. В. Говірка горюнів с. Линове Путивльського району Сумської області. *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології*. Київ, 2017. С. 389–398.
205. Синявський О. Програма для збирання діалектичних матеріалів з лівобережних монофтонгічних говорів української мови. *Діалектологічний порадник*. Харків, 1924. 34 с.
206. Скопненко О. І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ, 2001. 174. с.
207. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии. *Живая старина*. 1892. Вып. 4. С. 3–61.
208. Терешко Л. С. Особливості фонетичної системи надбужьких говірок Кривоозерського району на Миколаївщині. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1956. Вип. 6. С. 98–107.

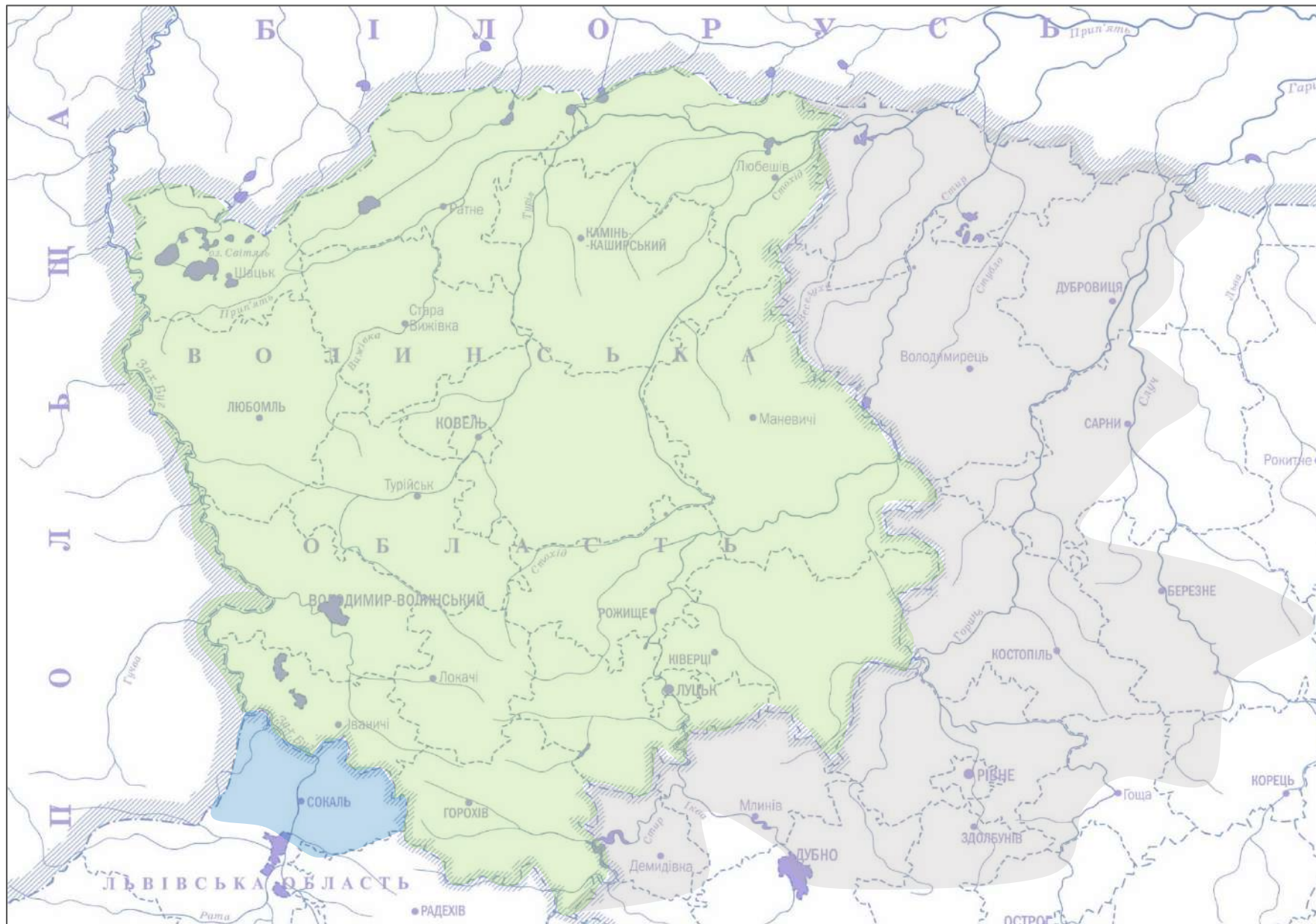
209. Тимченко Є. Курс історії українського язика. Київ, 1927. 147 с.
210. Ткачук М. М. Фонетичні особливості говірки с. Корогод у контексті проблеми українсько-білоруського мовного суміжжя. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ, 2017. Вип. 1. С. 122–128.
211. Толстая С. Вокализм полесских говоров в общеславянской перспективе. *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich. Rozprawy Slawistyczne*. Lublin, 1993. № 6. S. 303–309.
212. Толстая С. К типологии вокалических систем полесских говоров. *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: тези доп. і повідомл. XV Республік. діалектол. наради*. Житомир, 1983. С. 113–114.
213. Фроляк Л. До питання про сандхі у північнопідляських говірках: аудитивний аналіз реалізації дзвінких фонем /б/, /д/, /г/, /ж/. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Луцьк, 2010. Вип. 9 : Західнополіські говірки в просторі та часі. С. 239–247.
214. Фроляк Л. Корелятивна система приголосних за дзвінкістю/глухістю у східно-степових говірках. *Діалектологічні студії*. Львів, 2005. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір. С. 75–86.
215. Фроляк Л. Д. Українські східностепові говірки Донеччини. Дрогобич : Посвіт, 2013. 400 с.
216. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. 18 (2). Львів, 1935. 113 с.
217. Чирук Л. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 152 с.
218. Чорней К. І. Українські говірки Південної Буковини (фонетика) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
219. Чучка П. П. Система голосних у говірці села Баранинці, Ужгородського району. *Діалектологічний збірник*, Львів, 1955. Т. 14. С. 141–160.
220. Шафонський А. Ф. Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малой Россіи. Черниговъ, 1851. 697 с.

221. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
222. Шило Г. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 252 с.
223. Шило Г. Поліські дифтонги й монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1970. С. 62–70.
224. Шило Г. Ф. Явище переходу «е» в «а». *Доповіді та повідомлення Львівського педагогічного інституту. Серія філологічна*. Львів, 1956. Вип. 2. С. 17–18.
225. Шульська Н. М. Консонантизм поліських прізвиськ. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє* : матеріали другої Міжнар. наук.-практ. конф. аспірантів і студентів, 16–17 квіт. 2008 р. : у 2 т. Луцьк, 2008. Т. 1. С. 316–317.
226. Яворський А. Ю. Волинсько-поліська говірка в романі Володимира Лиса «Іван і Чорна Пантера». *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Філологічні науки*. Ніжин, 2013. Кн. 1. С. 267–272.
227. Яворський А. Ю. Фонетичні особливості волинсько-поліської говірки в романі В. Лиса «Століття Якова». *Волинь філологічна: текст і контекст* : зб. наук. праць. Луцьк, 2012. Вип. 14 : Актуальні проблеми сучасного мовознавства. С. 279–289.
228. Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. Lublin, 1994. 429 с.
229. Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957. 189 с.
230. Kondratiuk M. Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego. *Slavia Orientalis*. 1964. R. 13. Nr. 2. S. 339–356.
231. Roszczenko M. Miejscowe gwary ukraińskie. *Kleszczele*. Bielsk Podlaski, 2002. S. 283–292.

ДОДАТКИ

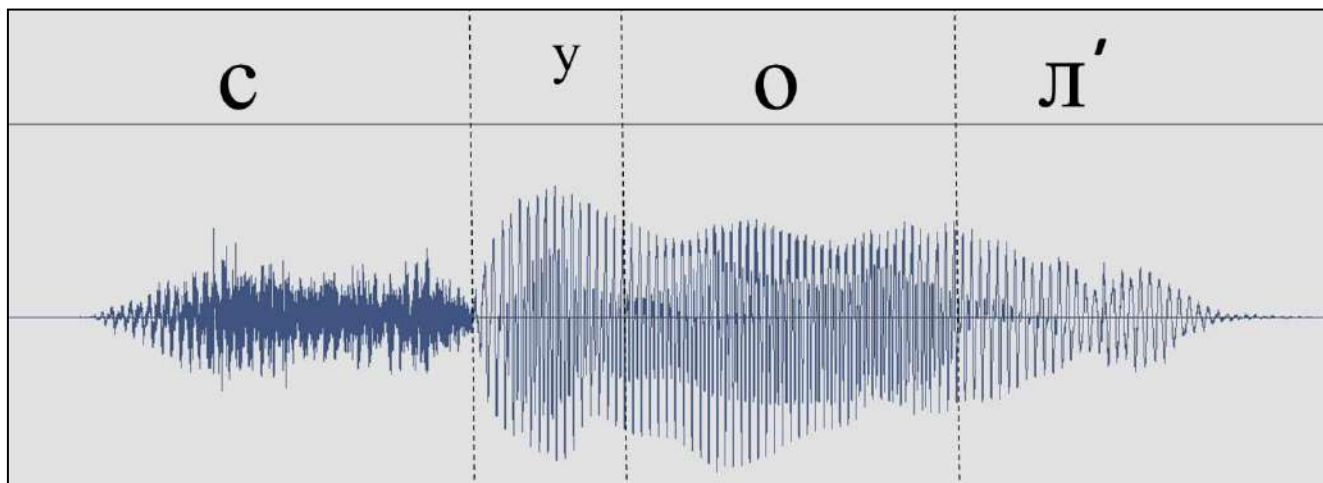
Додаток А

Територія дослідження

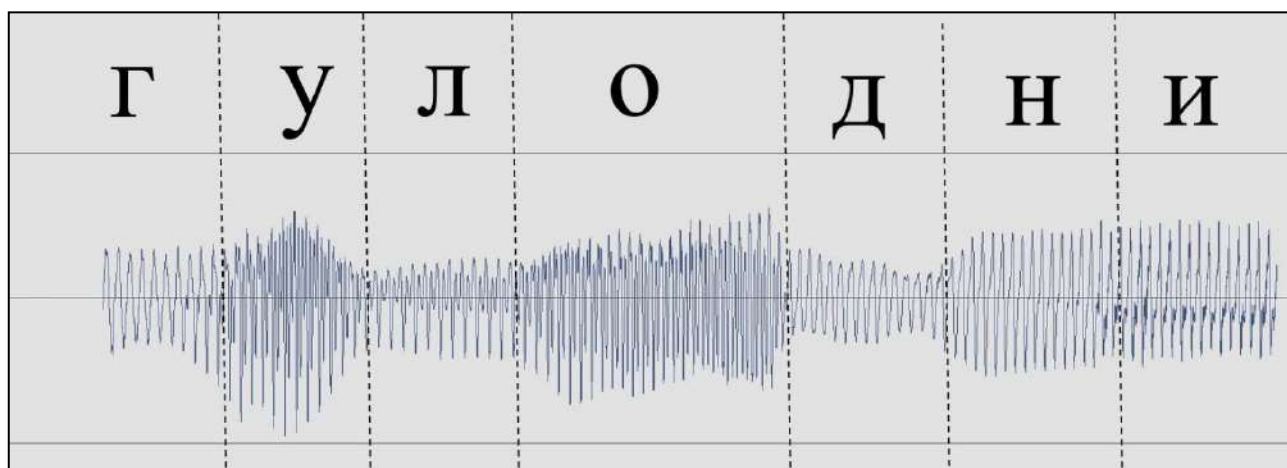

- Волинська область
- Рівненська область
- Львівська область

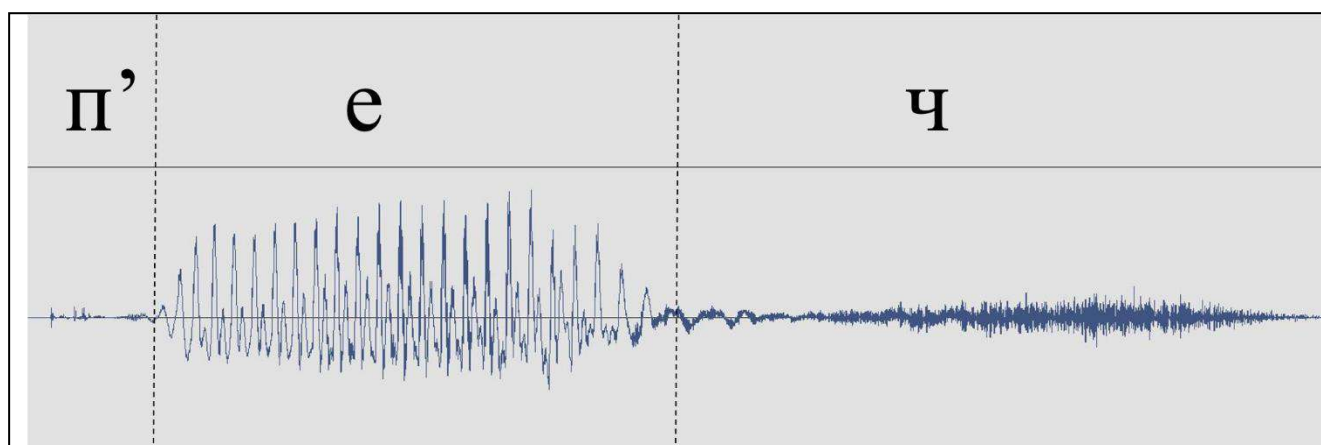
Осцилограми діалектного мовлення

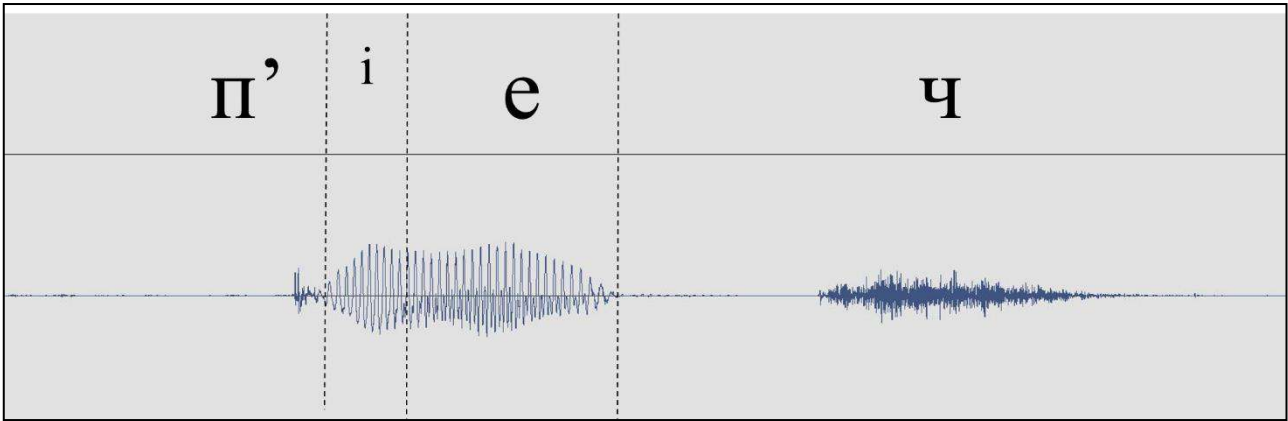
1. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [сʹолʹ].
с. Мукошин Камінь-Каширського району Волинської області

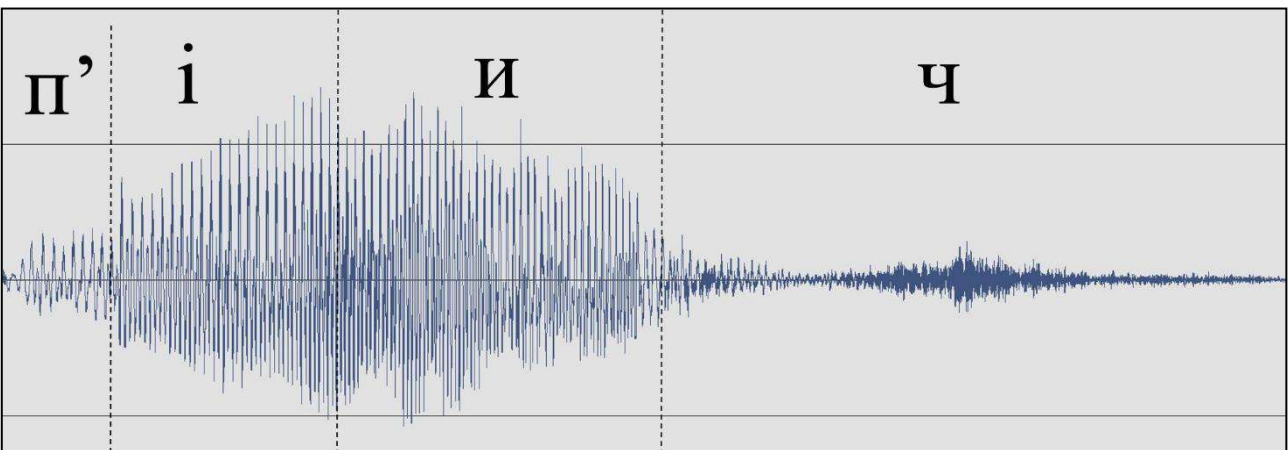
2. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [гуло́дни].
с. Мукошин Камінь-Каширського району Волинської області

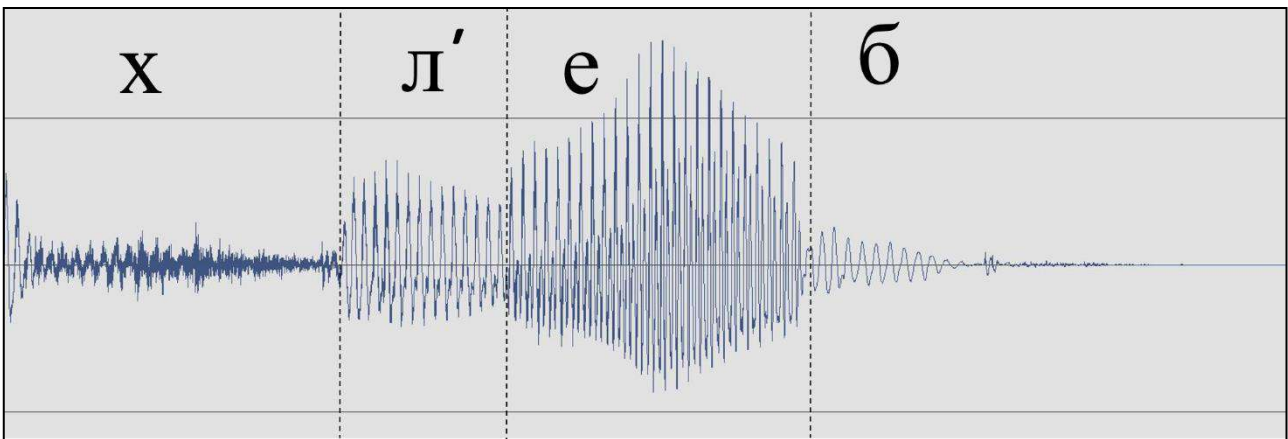
3. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [п'еч].
с. Великі Озера Сарненського району Рівненської області (к. 5, н. п. 46)

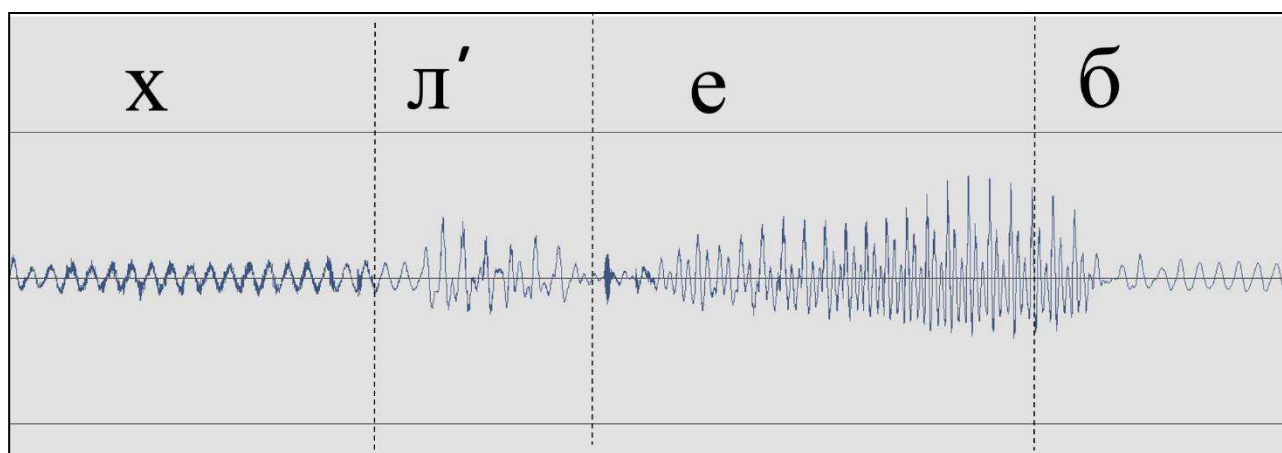
4. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [п'ієч].
с. Лудинь Сарненського району Рівненської області (к. 5, н. п. 21)

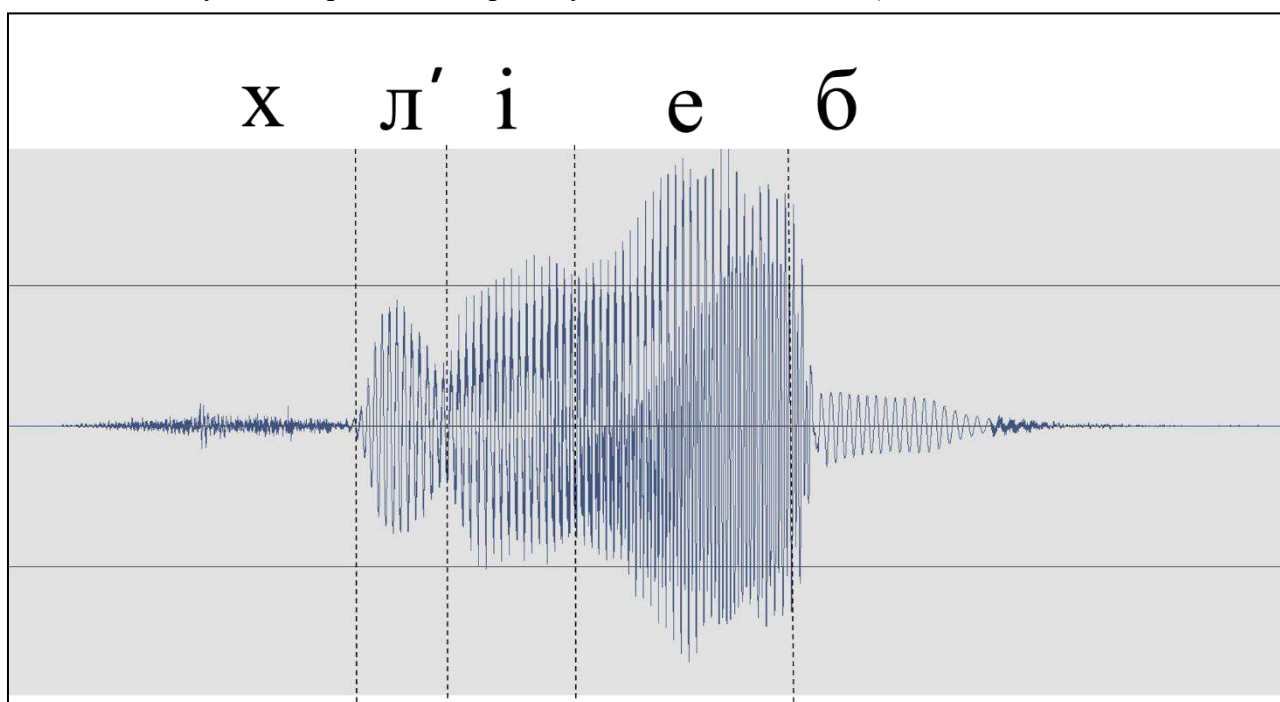
5. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [п'іич].
с. Чаква Вараського району Рівненської області (к. 5, н. п. 86)

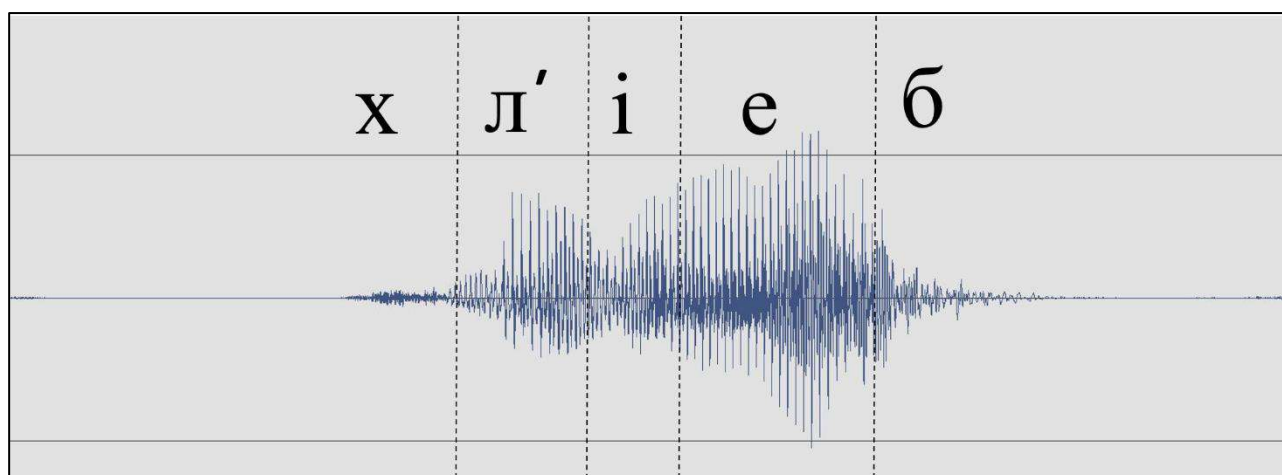
6. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [хл'єб].
с. Великі Озера Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 46)

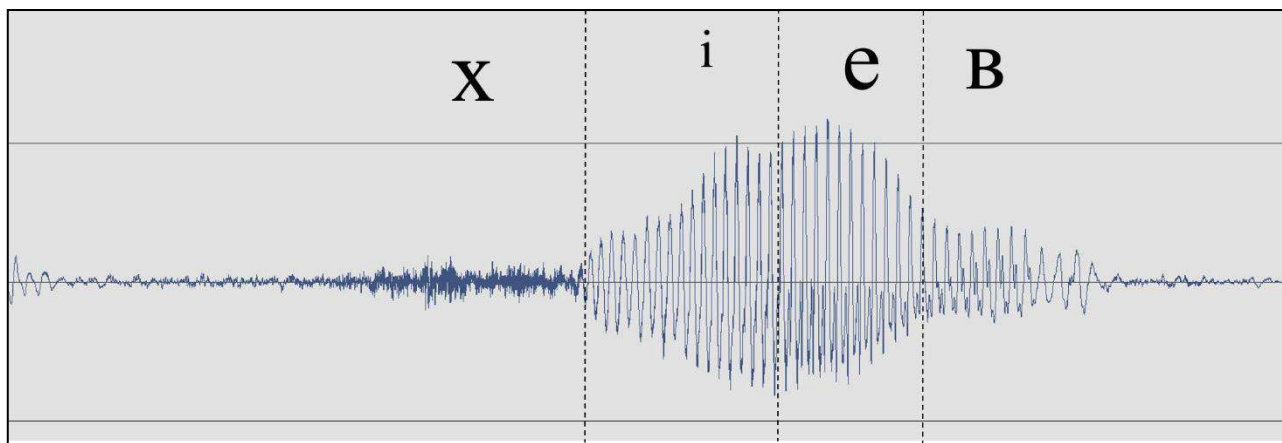
7. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'eb].
с. Лудинь Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 21)

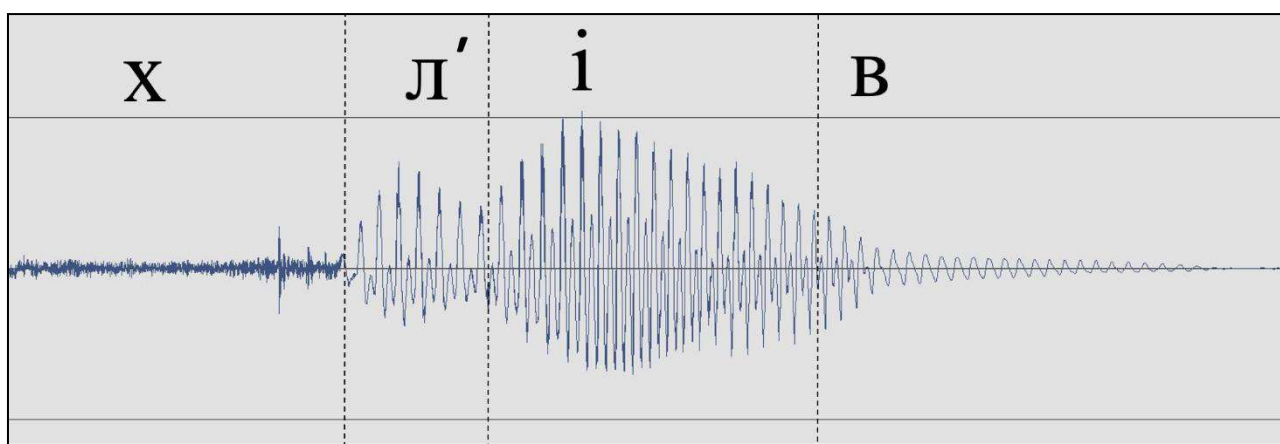
8. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'ieb].
с. Смородськ Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 7)

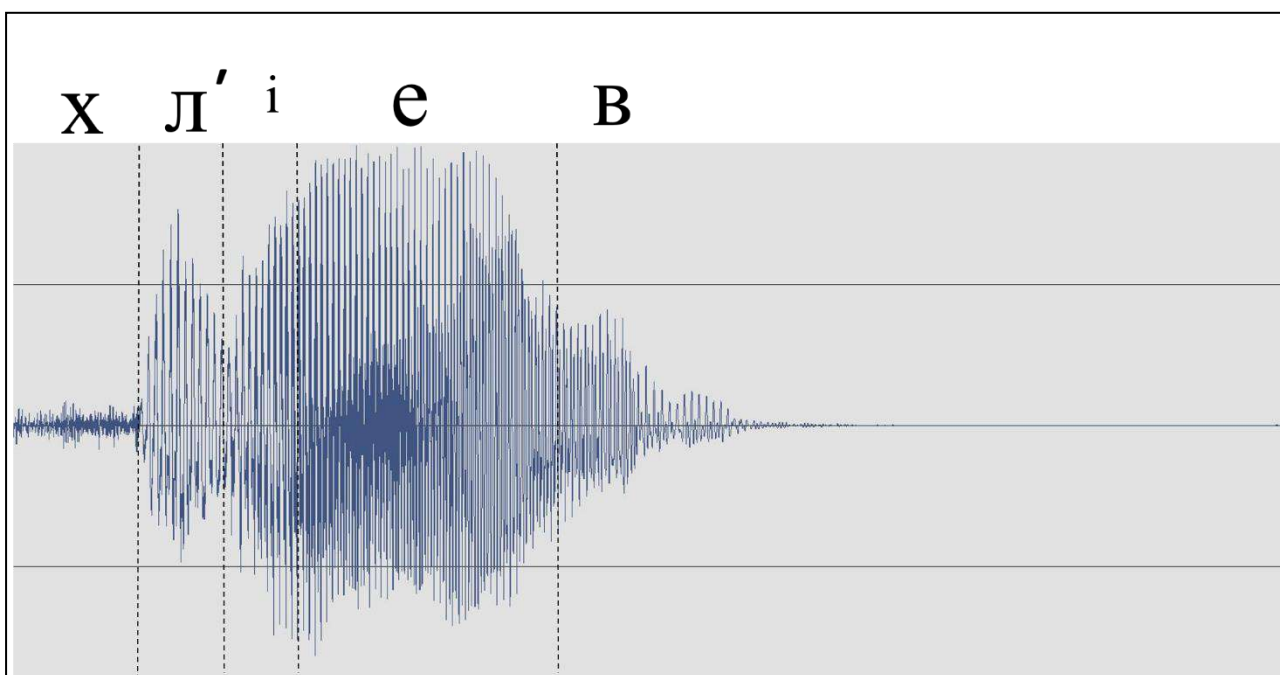
9. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'ieb].
с. Звіздівка Рівненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 110)

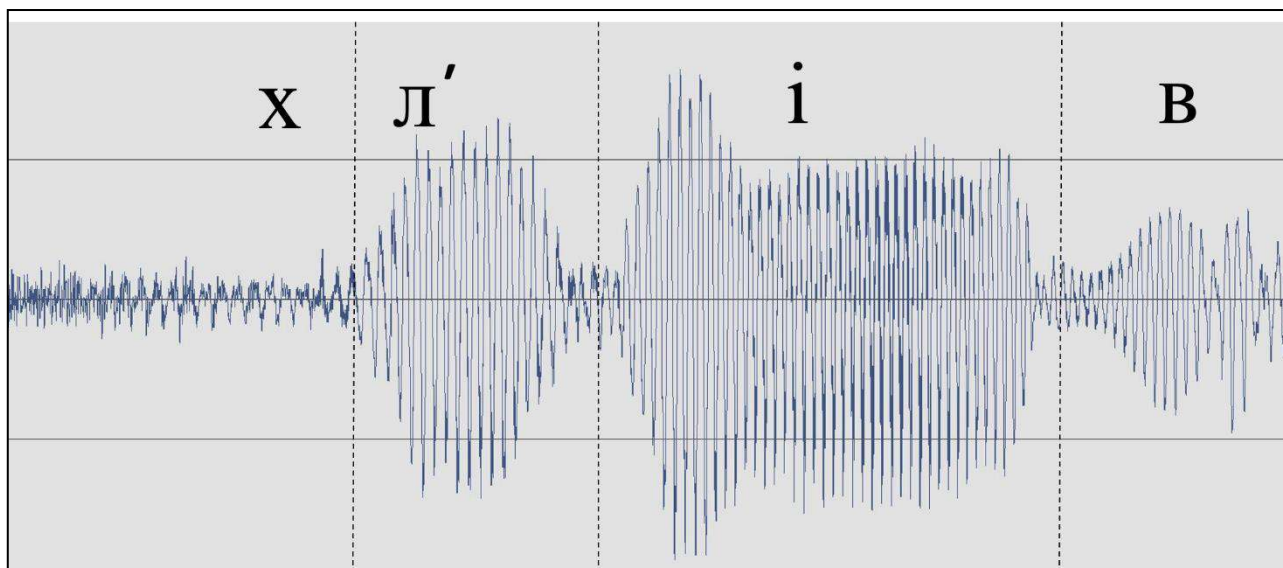
10. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'iev].
с. Великі Озера Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 46)

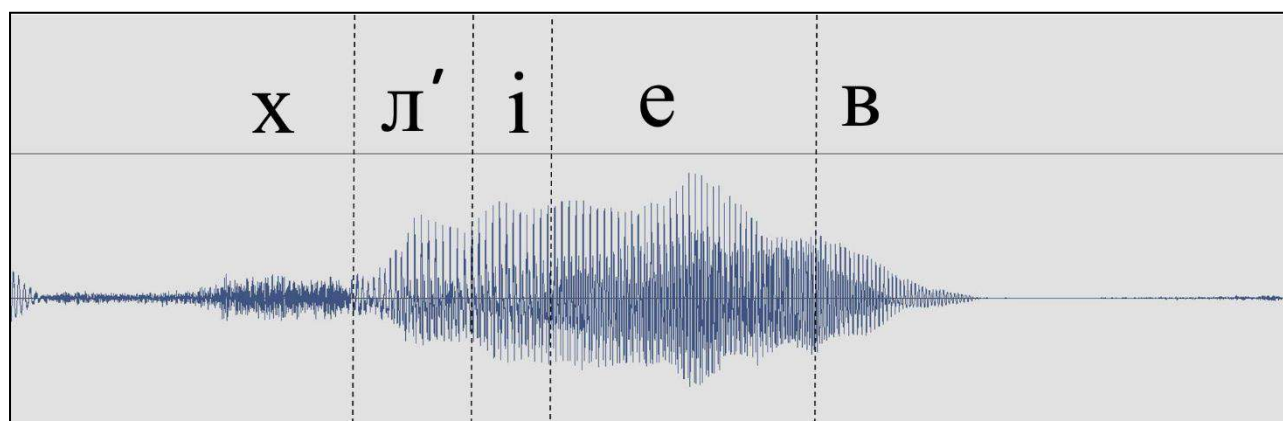
11. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'iv].
с. Осова Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 62)

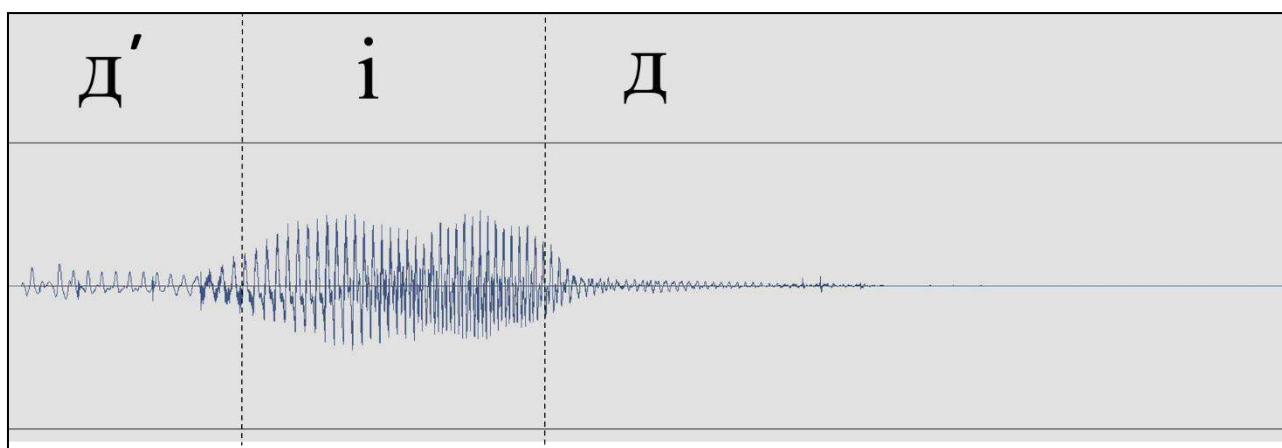
12. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'iev].
с. Кам'янка Рівненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 127)

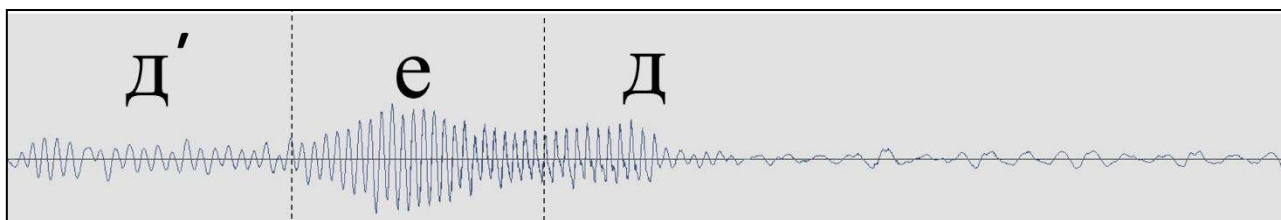
13. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'iv].
с. Омельне Луцького району Волинської області (к.11 , н. п. 143)

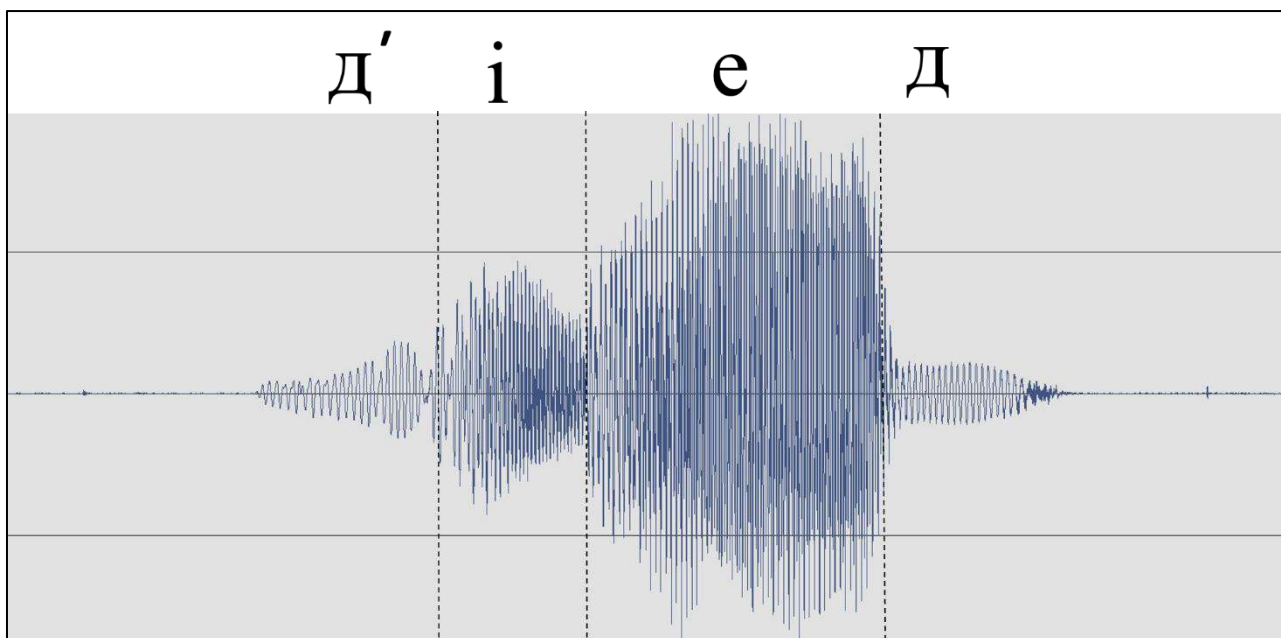
14. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xl'iev].
с. Постійне Рівненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 147)

15. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [d'id].
с. Колки Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 45)

16. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [д'ед].
с. Великі Озера Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 46)

17. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [д'іед].
с. Смородськ Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 7)

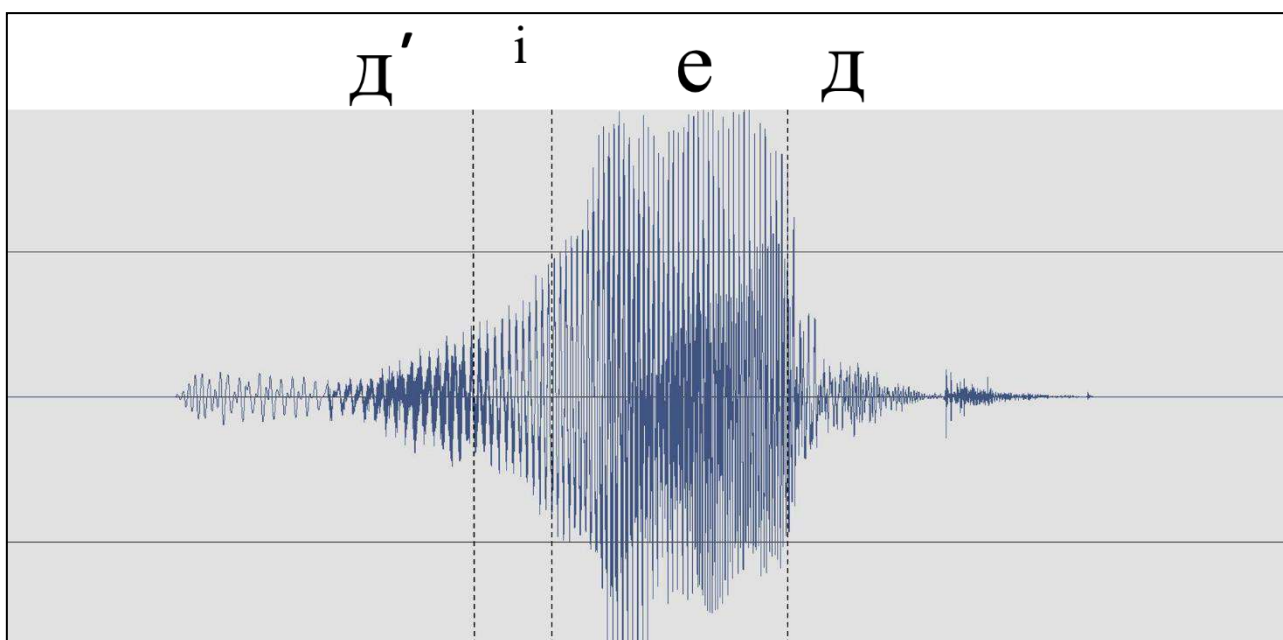
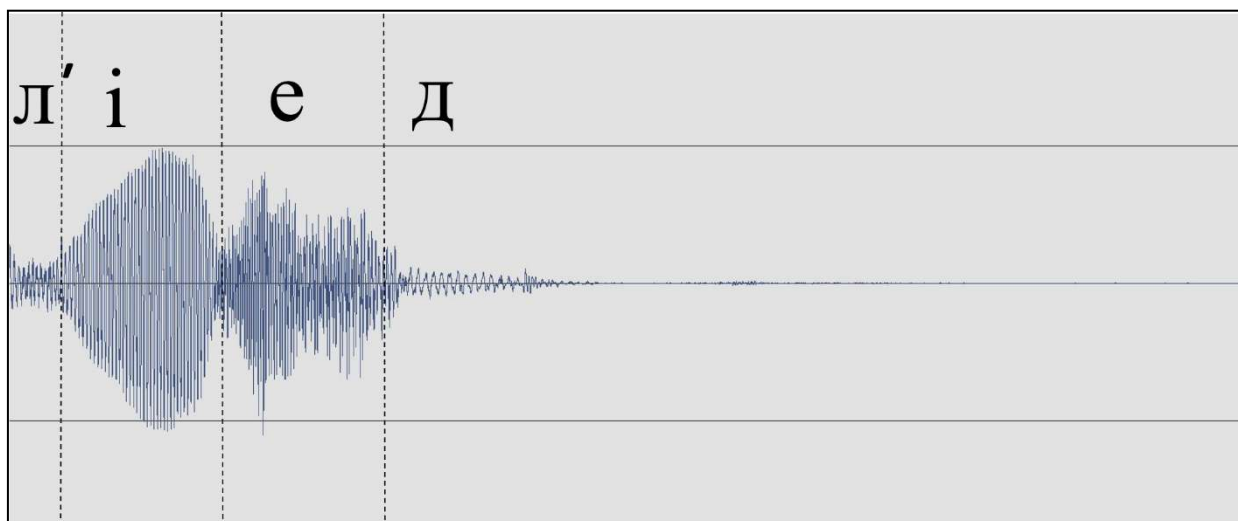
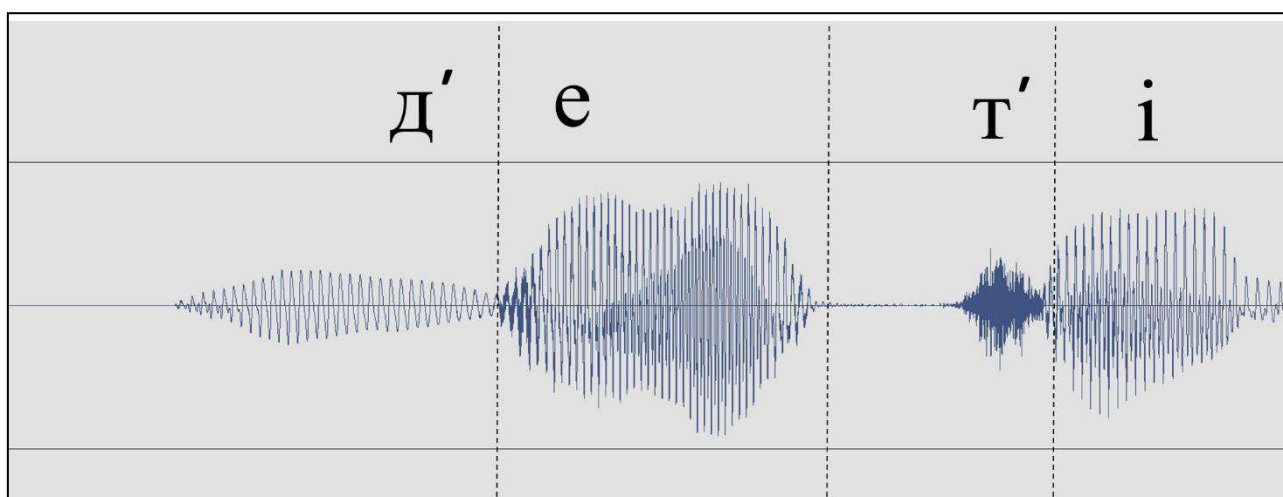

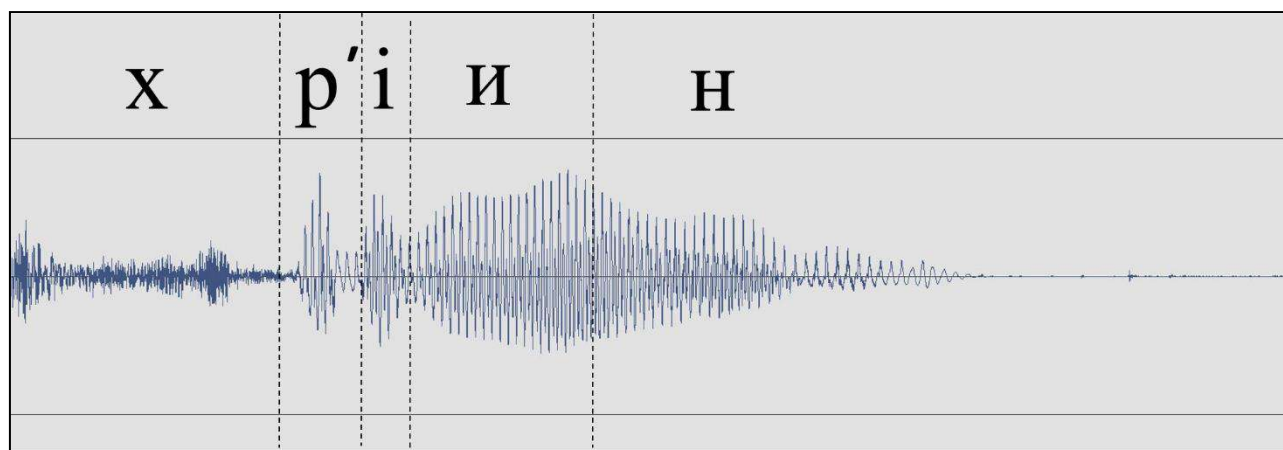
Рис. 18. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [д'іед].
с. Кам'янка Рівненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 127)

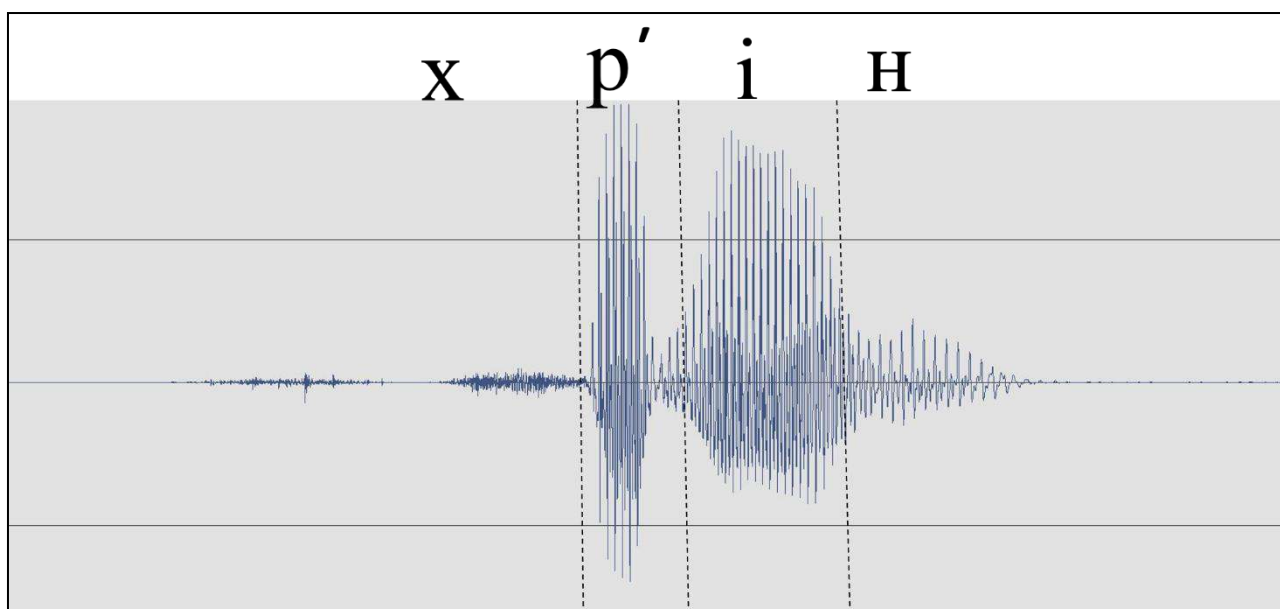
19. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [л'іед].
с. Омельне Луцького району Волинської області

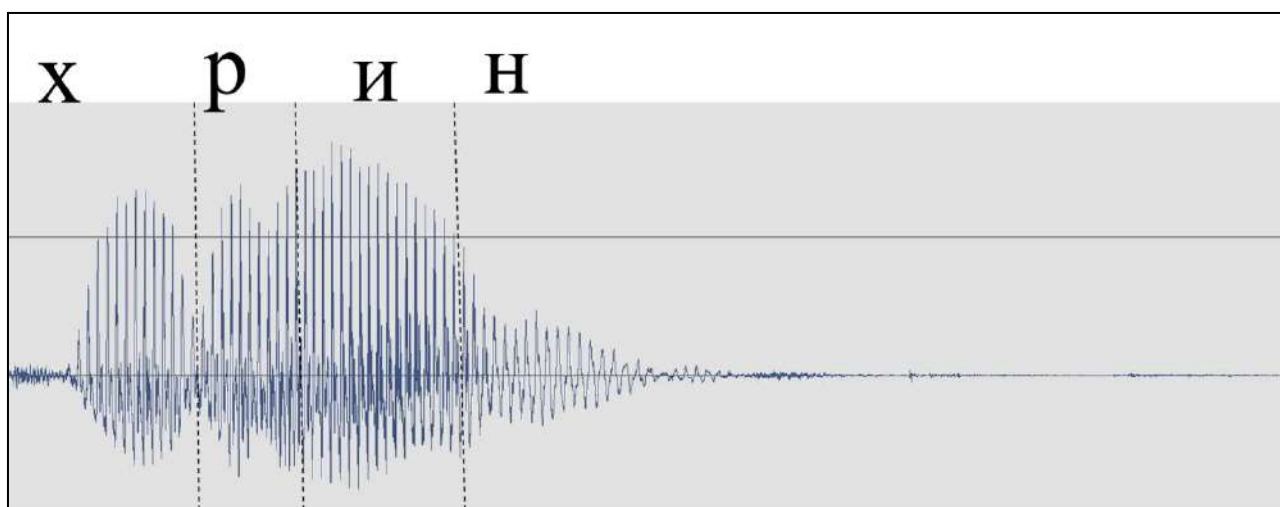
20. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [д'ет'і].
с. Лудинь Сарненського району Рівненської області (к. 11, н. п. 21)

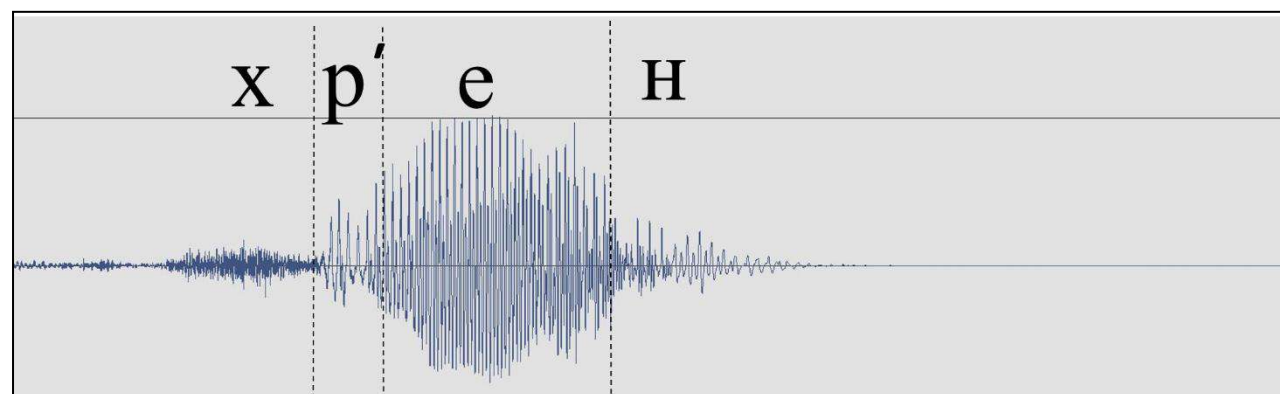
21. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [хр'іин].
с. Лудинь Сарненського району Рівненської області (к. 12, н. п. 21)

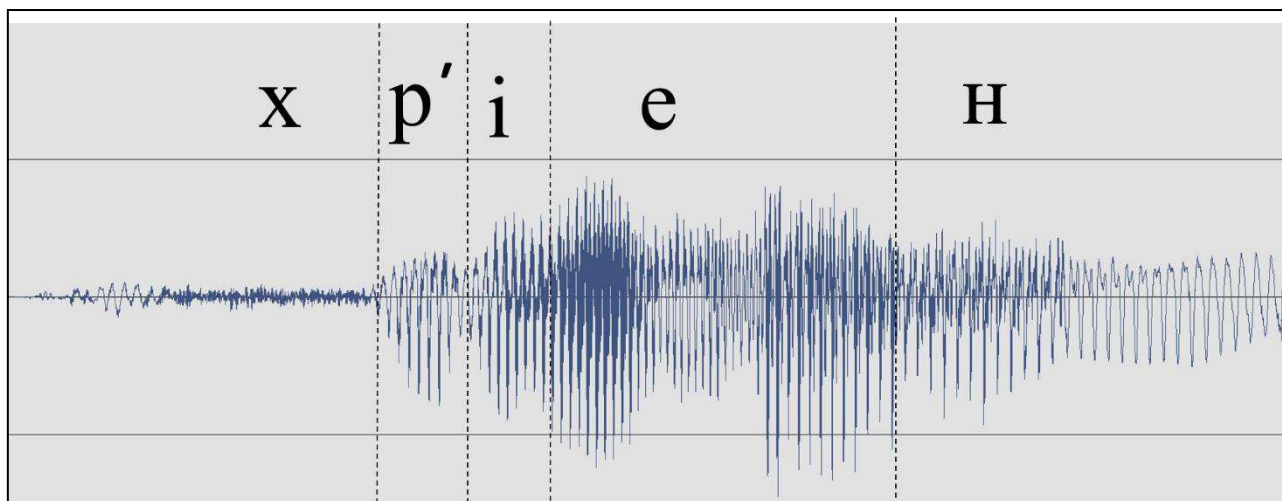
22. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xri'n].
с. Осова Сарненського району Рівненської області (к. 12, н. п. 62)

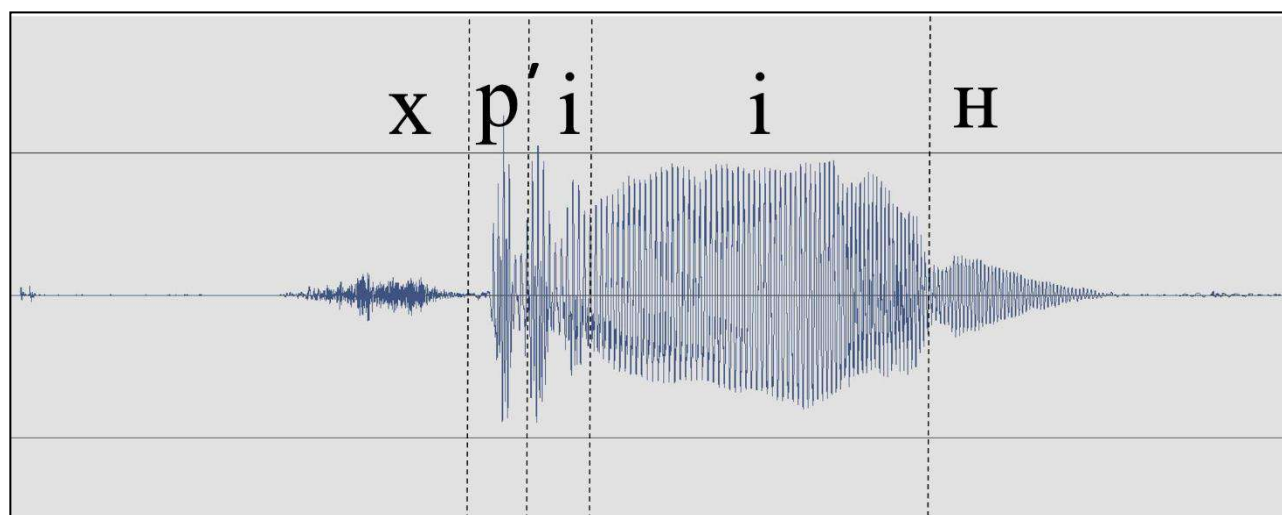
23. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xrin].
с. Колки Сарненського району Рівненської області (к. 12, н. п. 45)

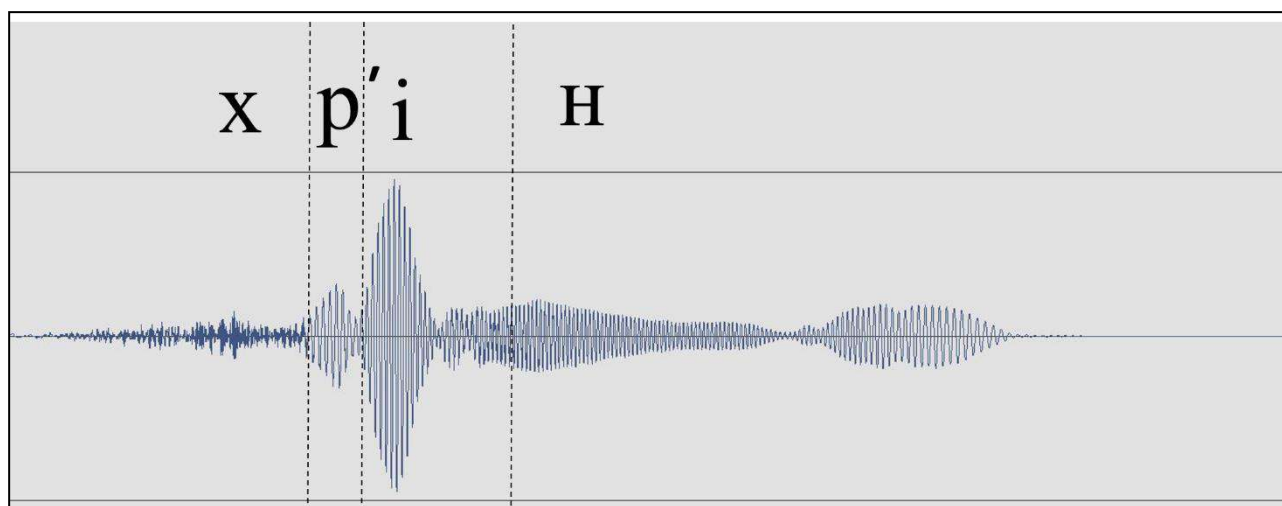
24. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xri'eu].
с. Кам'янка Рівненського району Рівненської області (к. 12, н. п. 127)

25. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xp'ien].
с. Омельне Луцького району Волинської області (к. 12, н. п. 143)

26. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xp'ijn].
с. Довжиця Камінь-Каширського Волинської області (к. 12, н. п. 96)

27. Осцилограма діалектного мовлення лексеми [xp'in].
с. Куликовичі Камінь-Каширського Волинської області (к. 12, н. п. 127)